

Waterlandschappen

de cultuurhistorie van de toekomst als opgave
voor het waterbeheer

redactie

M. van Buuren, C. van Drimmelen, W. Iedema (RIZA)

mei 2002

RIZA werkdocument 2002.118x

Inhoud

Introductie 5

Deel 1 De Opgave en Aanbevelingen 9

Deel 2 De Historie 21

1. Inleiding 23
2. Water en landschap: de regionale benadering 29
3. Landschapsontwikkeling: een wijder perspectief 45
4. Over schoonheid, waarde en waardering: de betekenis van het landschap in de cultuurhistorie 57
5. Belvédère en waterstaat 71

Deel 3 De Essays 81

- De staat van het water - Klaas Kerkstra 83
- Eau minérale artificielle - Bureau Must 89
- Cultuur op de rand - Rik Herngreen 97
- Een wijd perspectief - Willem van den Ham 107

Deel 4 De Toekomst 119

1. Ontwerpbenaderingen 121
2. De ontwerpstudie 125
3. Ten slotte: Ontwerpend plannen! 135

Bijlagen 137

- Bijlage 1 137
- Bijlage 2 139

Introductie

Inleiding en achtergrond

De afgelopen periode heeft het RIZA in opdracht van het Hoofdkantoor van de Waterstaat als onderdeel van het programma WATERVERKENNING een viertal onderzoeken op het gebied van "Cultuur en Water" uitgevoerd, te weten:

- een historische verkenning van het Nederlandse landschap in relatie tot het waterbeheer;
- een drietal essays door verschillende auteurs over hun interpretatie van cultuur en water, gezien vanuit het taakveld van de waterbeheerders;
- een serie gesprekken met vertegenwoordigers van binnen en buiten de waterwereld;
- een ontwerpstudie door een drietal adviesbureaus gericht op rivierverruimende maatregelen voor de Nieuwe Merwede ter hoogte van de polder de Biesbosch.

De uitkomsten van deze onderzoeken zijn samengebracht in dit werkdocument.

Cultuur en Water?

Het begrippenpaar cultuur en water roept verschillende interpretaties en associaties op. Dat is gebleken bij de interviews over dit thema met vertegenwoordigers van binnen en buiten de Rijkswaterstaat organisatie (zie bijlage I).

cultuurhistorie

Bij "cultuur" als opgave voor waterbeheerders wordt vaak gedacht aan het "zo goed mogelijk inspelen op cultuurhistorische waarden" bij alle activiteiten die onder de waterstaatszorg gerekend kunnen worden. Een zienswijze die nauw verbonden is aan het gedachtegoed uit de *Nota Belvédère*¹. Deze nota bevat een pleidooi om bij de toekomstige inrichting van ons land meer rekening te houden met de cultuurhistorie en de daaraan verbonden landschappelijke kenmerken. Het belang van water in de wordingsgeschiedenis van ons land, van onze landschappen is duidelijk. Of zoals de staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat het in 2000 verwoordde: *"De Nederlanders schiepen een cultuurlandschap vol bouwsels en constructies, die vaak op een verbluffende manier schoonheid en functionaliteit aan elkaar koppelen. Van sluizen en watermolens tot polders en draaibruggen in zulke hoeveelheden dat je er bijna over struikelt. Die constructies en die landschappen zijn monumenten waar we mee gezien mogen worden. ... Als staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat - het ministerie dat het sterkst met de roemruchte geschiedenis van de Nederlanders en het water is verbonden - ben ik trots op ons monumentale erfgoed"*².

¹ Deze nota is mede ondertekend door de minister van Verkeer en Waterstaat.

² Voorwoord van de Staatssecretaris van Verkeer en waterstaat - drs. J.M. de Vries - in het magazine, verschenen ten behoeve van de Open Monumentendag van september 2000.

ontwerpen

Een veel gehoorde associatie bij het begrippenpaar "cultuur en water" is ook de roep om meer werk te maken van "vormgeving en ontwerp" bij het realiseren van waterstaatswerken. Op die manier zal worden bijgedragen aan het vergroten van de ruimtelijke kwaliteit van ons land. Een perspectief dat expliciet verwijst naar de dubbele betekenis van het begrip "kunstwerk": een door ingenieurs ontworpen en gebouwde technische constructie en het resultaat van de artistieke arbeid van een kunstenaar. De opstellers van de derde Architectuurnota *Ontwerpen aan Nederland*¹ lijken juist dit perspectief te benadrukken. In die nota kondigt het Rijk negen zogenaamde Grote Projecten aan: *"toonaangevende landelijk projecten"*, waarin wordt gestreefd naar *"optimale ontwerp kwaliteit en voorbeeldige samenwerking tussen betrokken partijen, zodat deze projecten een voorbeeldfunctie kunnen vervullen voor heel bouwend en ontwerpend Nederland"*. Helaas ontbreekt hier een project dat zich specifiek richt op het werkteerrein van de natte waterstaatszorg. Dit is temeer opvallend gezien de omvangrijke (her)inrichtingsopgave die de waterhuishoudkundige inrichting van ons land - getuige bijvoorbeeld de aanbevelingen van de Commissie Waterbeheer 21^e Eeuw of de beleidsuitspraken uit de regeringsbeslissing *Anders omgaan met water* - in de nabije toekomst te wachten staat.

Waterlandschappen

In deze verkenning is getracht opvattingen en interpretaties rond "cultuur" in relatie tot het waterbeheer in beeld te brengen. Daarbij is een focus gekozen die tot uitdrukking komt in de titel van dit rapport "Waterlandschappen; de cultuurhistorie van de toekomst als opgave voor het waterbeheer".

Centraal daarin staat de term *Waterlandschappen*. Deze verwijst naar die landschappen waar water of het omgaan met water in belangrijke mate het functioneren en het uiterlijk van de landschappen bepaalt. Veel van de Nederlandse landschappen behoren daartoe: het rivierengebied, de polders en droogmakerijen, de meren, de kust, de bekenlandschappen, de stadslandschappen aan het water.

Het betreft zonder uitzondering zogenaamde *cultuurlandschappen*, die zijn ontstaan in een nauwe en voortdurende wisselwerking tussen vor-

.....
Eén van de gemalen van de Wieringermeer. Ontworpen door de architect D. Roosenburg.

mende krachten van natuurlijke en menselijke oorsprong. Ofwel, deze landschappen vormen door mensen verbouwde of "*gecultiveerde*" natuur. De aanduiding gecultiveerd heeft daarin een dubbele betekenis:

- die van *in cultuur brengen*; dat wil zeggen door (civiel- of cultuurtechnische) ingrepen geschikt maken voor gewenst gebruik. Zoals een moeras kan worden drooggelegd en ontgonnen als cultuurland;
- die van *onder de cultuur brengen*; dat wil zeggen vormgeven en inrichten op basis van specifieke ethische of esthetische principes. Zoals de geometrie ("het vierkant") een leitmotiv is geweest bij de inrichting van de Beemster of het scheppen van nieuwe natuur bij de herinrichting van veel uiterwaarden.

Dit is het perspectief van waaruit dit document het begrip "cultuur" in relatie tot de waterstaatszorg aan de orde stelt.

De ondertitel - waarin het werken aan de cultuurhistorie van de toekomst centraal staat - geeft een richting, een opdracht weer. In dit document wordt een lans gebroken om de (her)inrichtingsopgaven omtrent de toekomstige waterhuishoudkundige structuur van ons land die momenteel voorliggen aan te grijpen als een aanleiding om bij te dragen aan kwalitatief hoogwaardige (water)landschappen. Er wordt daarbij duidelijk gemaakt dat dit een opgave is met een lange, typisch "Hollandse" traditie en aansluit bij onze cultuur en cultuurgeschiedenis.

Opzet werkdocument

De voornaamste bevindingen en aanbevelingen zijn verwoord in deel I van dit werkdocument met als titel *De Opgave*. De daaropvolgende delen bevatten het materiaal dat in de diverse onderdelen van het project "Cultuur en Water" is verzameld.

.....
De Beemster: het geometrische patroon weerspiegelt de esthetische idealen van de 17^e eeuw.

De Historie is de titel van deel II. Het bevat een historische verkenning van het ontstaan van de Nederlandse landschappen in relatie tot de ontwikkeling van het waterbeheer. De auteur van dit deel is W. van der Ham. De beschrijving is ondersteund met een serie actuele landschapsfoto's die uitdrukken dat in het huidige landschap nog vele elementen uit de (waterstaats)historie zijn terug te vinden.

Deel III - *De Essays* - bevat vier essays waarin verschillende auteurs hun interpretatie van "cultuur en water" beschrijven. Bij het zoeken naar auteurs is bewust gezocht naar personen van buiten "de waterwereld" zelf, die hebben getoond een prikkelende visie te kunnen geven vanuit hun eigen betrokkenheid bij de vormgeving en inrichting van ons land.

Tenslotte is in deel IV van dit werkdocument - *De Toekomst* - een ontwerpstudie beschreven. Daarin zijn voor een concrete waterhuishoudkundige opgave - rivierverruiming van de Nieuwe Merwede ter hoogte van het eiland van Dordrecht - ontwerpen gemaakt op basis van drie verschillende interpretaties omtrent "cultuur en water"³. Deze voorbeeldstudies maken duidelijk dat er ten aanzien van de 'culturele opgaven' rond het waterbeheer keuzen zijn te maken. En dat die keuzen duidelijke gevolgen kunnen hebben voor de wijze waarop landschappen zich in de toekomst aan ons presenteren.

³ Deze ontwerpstudie is uitgevoerd door drie teams van respectievelijk BKH adviesbureau (Delft), Bureau Waardenburg (Culemborg) en Bosch Slabbers Tuin- en Landschapsarchitecten bv (Den Haag).

Waterlandschappen

Deel I

De Opgave

De Aanbevelingen

De Opgave

1 “De Nederlandse landschappen zijn ontstaan in een voortdurende dialoog van mens en maatschappij met de vormende krachten van het water”

Ons land, onze cultuurgeschiedenis, onze landschappen, onze economie zijn letterlijk en figuurlijk doordrongen van het water. Het benutten en juist ook het bestrijden van de krachten van het water bepalen sinds mensenheugenis het aanzien van ons land. Met man en macht is er gewerkt aan het beteugelen of juist nuttig gebruiken van erosie en overstroming. Voortdurend zijn natuurlijke waterwegen aangepast of nieuwe gegraven ten behoeve van de scheepvaart. Grote stukken land zijn op het water herwonnen. De Nederlandse landschappen getuigen daarvan tot in de kleinste haarvaten.

De wordingsgeschiedenis van ons land laat zich dan ook in eerste instantie beschrijven als het verhaal van een voortdurende dialoog van mens en maatschappij met de vormende krachten van het water. Dit samenspel van natuurlijke en maatschappelijke processen rond water en het beheer daarvan typeert ons land en haar bewoners. Een samenspel dat bovendien van grote invloed is geweest op de vorming en het functioneren van ons huidige staatkundige bestel. De term “poldermodel” brengt de samenhang tussen waterhuishoudkundige traditie en staatkundige organisatie alleszins adequaat tot uitdrukking. De polder als verbeelding van de cultivering van de natuur in het Nederlandse territoir.

Het is deze dialoog en de vele ruimtelijke uitdrukkingen daarvan in gebouwde constructies (molens, gemalen, dijken) en ontginningspatronen (afwateringssystemen, polders, droogmakerijen) die de Nederlandse landschappen - ook vanuit internationaal perspectief - zo bijzonder maken.

2 “De dialoog met het water leidt - als resultante van steeds veranderende maatschappelijke en fysieke processen - tot steeds weer nieuwe materiële resultaten”

De dialoog van mensen met het water is niet statisch, maar is onderhevig aan steeds wijzigende processen van fysieke en maatschappelijke aard. Fysieke veranderingen - zoals wijzigingen in het klimaat, het veranderen van de loop van beken en rivieren, het dalen van de bodem et cetera - hebben invloed op de wijze waarop watersystemen zich ontwikkelen. Ontwikkelingen die op hun beurt ook weer reacties van waterbeheerders oproepen. Het zijn maatschappelijke factoren als de stand van de techniek, de economische situatie en de ontwikkeling in sociaal-culturele denkbeelden, die bepalend zijn voor de wijze waarop dergelijke fysieke veranderingen vanuit het waterbeheer tegemoet zijn getreden. Van der Ham (zie deel II van dit rapport) onderscheidt in dit verband vier perioden in de historische ontwikkeling van het waterbeheer:

- de *natuurlijke waterstaat*, waarin natuurlijke processen nog overheersen. Dit beslaat de periode tot circa 1000 AD;
- de *defensieve waterstaat*, waarin de eerste (geslaagde) maatregelen

worden getroffen tot bescherming van het land (van circa 1000 tot 1500 AD);

- de *offensieve waterstaat*, waarin voor het eerst op grote schaal kunstmatig "land uit water" wordt gewonnen (van circa 1500 tot 1800 AD);
- de *manipulatieve waterstaat*, waarin intensief wordt ingegrepen in het functioneren van watersystemen om deze in de gewenste richting te kunnen sturen (van circa 1800 tot heden).

Onder invloed van al deze processen krijgt de dialoog van mens en maatschappij met het water een voortdurend andere inhoud. Een dynamisch samenspel dat in de loop van de geschiedenis tot een rijke schakering van materiële resultaten (bouwwerken, kunstwerken, afwateringssystemen, ontginningspatronen) heeft geleid die we terug kunnen vinden in het scala aan landschappen en landschappelijke elementen dat ons land kenmerkt.

.....
De dialoog van mens en water heeft tot steeds weer nieuwe materiële resultaten, verschillende landschappen en landschapselementen geleid: NOP - Dwarsgracht - Borneo Sporenburg.

Een oplettende reiziger met een scherpe blik kan die ontwikkelingen aflezen uit de ensembles van nieuwe, oude en nog oudere landschapselementen. Zo wordt reizen door het landschap ook een reis door de tijd.

3 "De "Ruimte-voor-Water" discussie is een nieuwe fase in de dialoog die wij reeds eeuwenlang met het water voeren"

De waterbeheerders - Rijkswaterstaat voorop - wacht een omvangrijke (her)inrichtingstaak. Deze betreft zowel de feitelijke waterhuishoudkundige (infra)structuur als de wijze waarop het beheer en de besluitvorming daaromtrent zijn georganiseerd. Hier is een combinatie van factoren aan de orde waardoor politici en waterbeheerders, ontwerpers en inrichters zich voor een breed scala aan nieuwe "wateropgaven" gesteld zien.

In grote delen van het land voldoet de waterhuishoudkundige inrichting niet langer. Bovendien tekenen zich structurele klimaatsveranderingen af die daaraan nog bijdragen: de stijging van de zeespiegel, de grotere fluctuaties in de afvoeren van rivieren en beken en de toenemende extremen in de neerslaghoeveelheden. Processen waarvan de effecten op de waterhuishoudkundige inrichting nog eens worden versterkt door autonome en door menselijke handelingen veroorzaakte bodemdaling.

Ook op een normatief vlak is een kentering waarneembaar. Steeds meer maatschappelijke organisaties en burgers willen bij waterhuishoudkundige vraagstukken betrokken zijn. Het vertrouwen, genoemde problemen via de klassieke, technische ingrepen het hoofd te bieden, lijkt in belangrijke mate aan erosie onderhevig. Hiervan getuigen niet alleen uitspraken in de Vierde Nota Waterhuishouding. Maar ook de adviezen van de Commissie Waterbeheer 21^e eeuw - inmiddels op hoofdlijnen beleidsmatig vertaald in de regeringsbeslissing *Anders omgaan met water* - wijzen in die richting. Het Rathenau Instituut (2000) spreekt in dit verband van de noodzaak tot "omdenken". Dijken en dammen, kanalen en stuwen: hebben zij letterlijk en figuurlijk hun langste tijd als primaire, dragende elementen van onze waterhuishouding gehad?

.....
Stoomgemaal en de Stormvloedkering:
waterstaatswerken die tot de iconen
van de Nederlandse cultuur behoren.

Deze “Ruimte-voor-Water” discussie past in de typisch Nederlandse traditie van het omgaan met het water. Net als in voorgaande perioden in de geschiedenis staan wij voor de vraag hoe te reageren op nieuwe fysieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Er is weer eens een nieuwe periode in de dialoog met het water aangebroken.

4 “De opgave voor het nieuwe waterbeheer is het ontwerpen aan de cultuurhistorie van de toekomst”

Het is zaak de inrichtingsopgaven rond het nieuwe waterbeheer te zien als een uitdaging om - net als in het verleden is gedaan - nieuwe kwaliteiten aan onze landschappen toe te voegen. In continuïteit met de wordingsgeschiedenis van ons land moeten we voortbouwen aan het waterstaatkundige Kunstwerk Nederland; daaraan een eigentijdse dimensie toevoegen. Op een zodanige wijze dat wij en de generaties die na ons komen trots kunnen zijn op hetgeen wij tot stand brengen. Zoals wij met trots en voldoening vervuld zijn van de waterstaatswerken van onze voorouders. Niet voor niets worden de Beemster, de Stelling van Amsterdam, het Woudagemaal, de Noord-Oostpolder en de stormvloedkering in de Oosterschelde gerekend tot de parels van onze cultuurhistorie. Kortom, we moeten nú werken aan de cultuurhistorie van de toekomst!

5 “Rekening houden met “cultuur” bij het nieuwe waterbeheer vraagt om expliciete uitgangspunten en doelen daaromtrent”

De inrichtingsopgave voor het nieuwe waterbeheer is - zo is hier betoogd - niet alleen utilitair en civieltechnisch van aard. De langdurige en diepgaande verbondenheid van onze geschiedenis met die van het water - de dialoog - betekent dat deze opgave een diepere, culturele betekenis heeft. Er bestaat een verband met immateriële waarden en normatieve vraagstukken. Het gaat om de houding die wij (willen) innemen ten opzichte van de natuur; om de wijze waarop wij ons (willen) spiegelen aan de wordingsgeschiedenis van ons land; om de interpretatie die wij (willen) geven aan de schoonheid van onze landschappen. Stuk voor stuk vraagstukken die in belangrijke mate richting geven aan de besluiten die wij (moeten) nemen omtrent het waterbeheer van de toekomst.

Het is dan ook belangrijk deze culturele betekenis van de waterstaatkundige opgave expliciet te onderkennen. Een voorwaarde voor het welslagen daarvan is dat er reeds bij de aanvang van een plan of project duidelijke uitgangspunten en doelstellingen worden geformuleerd voor deze immateriële waarden. Uitgangspunten die door planners, ontwerpers en ingenieurs - afhankelijk van aard en context van de betreffende opgave - in concrete voorstellen en maatregelen kunnen worden vertaald. Eerst dan is het mogelijk deze waarden in de totale besluitvorming - net als de meer conventionele technische of financiële overwegingen - mee te nemen en op waarde te schatten. Eerst dan ook kunnen de resultaten van plan- en besluitvorming ook expliciet op deze te vaak impliciet meegewogen factoren worden beoordeeld.

Een moeilijkheid daarbij is evenwel dat in onze pluriforme en dynamische samenleving geen eenduidigheid bestaat rond bovenbedoelde uitgangs-

punten en doelstellingen. Daarvoor is de differentiatie aan standpunten, overtuigingen en ambities te groot. In deel IV van dit rapport - *De Toekomst* - is getracht deze differentiatie hanteerbaar te maken door het onderscheid van (drie) verschillende "ontwerpbenaderingen". Deze benaderingen vertegenwoordigen ieder een eigen perspectief op het complex van normatieve vraagstellingen rond de (her)inrichtingsopgave van het Ruimte-voor-Water beleid. Vervolgens zijn deze benaderingen toegepast in een concrete ontwerpstudie voor rivierverruiming ten zuiden van Dordrecht. Samen maken de toekomstbeelden uit de ontwerpstudie duidelijk dat er "iets te kiezen" valt bij het inzetten van het brede pallet van (waterhuishoudkundige) inrichtingsmaatregelen. Bij het maken van de keuzen daaromtrent horen ook heel verschillende landschapsbeelden.

Kortom, de keuze omtrent de meest "geschikte" waterhuishoudkundige maatregelen gegeven een specifieke opgave en plek is vooraleerst een normatief vraagstuk. Meerdere mogelijkheden zijn denkbaar of wenselijk, met verschillende landschapsbeelden als gevolg. Ruimtelijke plannen kunnen deze mogelijkheden in beeld brengen en de publieke discussie over de koers die wij willen varen bij de toekomstige waterhuishoudkundige inrichting van Nederland ondersteunen.

De Aanbevelingen

Op basis van de verkenning in het project **WaterLandschappen** zijn aanbevelingen geformuleerd. Achtereenvolgens hebben deze betrekking op het toepassen, het overdragen en het verwerven van kennis en inzichten rondom de 'culturele dimensie' van het waterstaatswerk. Deze aanbevelingen vormen - samen met de belangrijkste inhoudelijke resultaten uit dit werkdocument - de inzet van een *Communicatietraject* dat in de laatste fase van het project Cultuur en Water in 2002 zal worden uitgevoerd.

A. Omtrent het toepassen van kennis en inzichten

Naast het verwerven en overdragen van kennis en inzichten is het van belang aandacht te besteden aan de toepassing van die kennis. Centraal daarbij gaat het om het aanreiken van handvatten om de verzamelde/verreken kennis omtrent **WaterLandschappen** ook daadwerkelijk bij de uitvoering van werken te benutten. Het kan daarbij gaan om het aanreiken van bestaande of nog te ontwikkelen, min of meer geformaliseerde methoden en technieken. Al dan niet in combinatie met het aanreiken van "geslaagde voorbeelden" die tot navolging kunnen dienen:

- A1. Het aanbieden van methodieken;
- A2. Het uitwerken van één of meer concrete "voorbeeldprojecten".

A1. Het aanbieden van methodieken

Het gaat er hierbij om bestaande methodieken te inventariseren en zo nodig aan te vullen of bij te stellen. Een belangrijke stap daarin is het maken van handzame overzichten van methodieken waarin toepassingsmogelijkheden en sterke en zwakke kanten aan de orde komen. Voorts moet aandacht worden gegeven aan de wijze waarop dergelijke methodieken zijn te verweven binnen de (reguliere) (organisatie)structuur van planvoorbereiding en uitvoering in de waterstaatswereld. Vooralsnog lijken hier twee typen methoden aan te geven.

- **actie A1a. Evaluatiemethoden.** Deze methoden hebben tot doel om voorgestelde maatregelen, ingrepen en dergelijke ("achteraf") te beoordelen. Het is van belang na te gaan in hoeverre er reeds bruikbare methoden voorhanden zijn. Daarbij kan het gaan om methoden als MER, Ruimtelijke Evaluatiemethoden, et cetera. Belangrijk daarbij is het benoemen van relevante criteria waarop (voorstellen voor) waterhuishoudkundige maatregelen beoordeeld kunnen worden vanuit het perspectief van WaterLandschappen;
- **actie A1b. Ontwerpmethoden.** Het gaat hierbij om het aanbieden van methoden en technieken (of 'handreikingen') waarmee "ontwerpend" concrete voorstellingen van (delen van) **WaterLandschappen** ontwikkeld kunnen worden. Ter oriëntatie, daarbij kan onder meer worden gedacht aan het uitbrengen van een op de Nederlandse (waterstaatskundige) praktijk toegesneden versie van de "Landscape Character Assessment Guidance" (opgesteld in opdracht van de Engelse Countryside Agency en Scottish Natural Heritage) die een dergelijke compilatie aan methoden (en praktijkvoorbeelden) bevat.

A2. Het uitwerken van één of meer concrete “voorbeeldprojecten”

Naast of ten dienste van het aanbieden/ontwikkelen van methoden staat het uitwerken van ‘voorbeeldprojecten’. Hier liggen twee typen acties voor de hand:

- **actie A1a.** Het uitwerken van één of meer nieuwe projecten. Het doel daarvan is het toepassen van de methoden als bedoeld onder C1 en deze – door de toepassing – nader te toetsen en aan te scherpen.
- **actie A1b.** Het verzamelen van (reeds uitgevoerde) voorbeeldprojecten. Hier gaat het om het maken van een ‘overzicht’ met praktijkvoorbeelden die anderen kunnen inspireren
- **actie A1c.** Typologie van ingrepen en landschapstypen.

B. Omtrent het overdragen van kennis en inzichten

Op basis van het project **WaterLandschappen** kan worden geconcludeerd dat - ondanks de hiervoor gesignaleerde leemten - ook reeds veel kennis voorhanden is. Veelal is deze echter sterk versnipperd over vele onderdelen van de Rijkswaterstaat, de waterschappen en andere organisaties (bijvoorbeeld binnen de beleidsvelden van de departementen van LNV, OCenW en VROM). Het gevolg daarvan is dat veel reeds bestaande kennis onbenut blijft.

Vanuit deze invalshoek is het van belang activiteiten te ontwikkelen die kennis in beeld te brengen, te ontsluiten en waar nodig over te dragen en te delen. Hierbij kan een onderscheid worden aangebracht tussen:

- B1.** het inventariseren en ontsluiten van bestaande kennis
- B2.** het organiseren van gerichte activiteiten, gericht op specifieke doelgroepen binnen en buiten de waterwereld.

B1 Ontsluiten bestaande kennis

- **actie B1a.** Het inventariseren en ontsluiten van de bestaande informatie, kennis en inzichten. Het is zaak deze bijeen te brengen en te ontsluiten voor gebruik elders. Dit kan resulteren in het maken van een “spoorboekje” waarin te vinden is waar (en wie) welke relevante kennis en ervaring te vinden is.
- **actie B2a.** Het ontwikkelen van een Atlas van de “Waterlandschappen” (De Atlas van de Hollandse waterstad - gericht op de stadslandschappen aan het water - kan van zo’n atlas een voorbeeld zijn). Hierin zijn de ontstaansgeschiedenis en de huidige verschijning(svorm) van deze landschappen in woord en beeld (kaart, foto) weergegeven; getypeerd. Alsmede de wijze waarop deze landschappen in de loop der tijden als opgave voor planning en ontwerp aan de orde zijn geweest.

B2 Het organiseren van gerichte activiteiten voor kennisoverdracht

- **actie B2a.** Het ontwikkelen van een gericht activiteitenplan. Het gaat hierbij om - in overleg met beoogde doelgroepen - een plan van aanpak (communicatie- of kennisoverdrachtsplan) te ontwikkelen voor de wijze waarop en vorm waarin de overdracht van kennis gestalte kan krijgen. En om het uitvoeren van die activiteiten. Een eerste aanzet voor een dergelijk plan is reeds gemaakt (bijlage II). Een concreet voorbeeld is het ontwikkelen en aanbieden van een gerichte (“in company”) training of cursus op het vlak van de waterstaatshistorie en omtrent de ontwikke-

-
- ling van **WaterLandschappen** en de vormgeving en inrichting daarvan.
- **actie B2b.** Het opzetten van een 'kennisnetwerk' van actieve vragers en aanbieders van kennis op het betreffende terrein; al dan niet ondersteund met een 'kennisverzamelpunt' voor WaterLandschappen. Dit ter ondersteuning en/of uitvoering of coördinatie van voornoemde acties.

C. Omtrent het verwerven van kennis en inzichten

De verkenning **WaterLandschappen** heeft duidelijk gemaakt dat er op een aantal terreinen relevant voor de behandelde thematiek, nog leemten in kennis en inzichten bestaan. Het gaat met name om:

- C1. het verdiepen en systematiseren van kennis van **de waterstaats-historie**;
- C2. het inventariseren van de voornaamste vragen, behoeften, kennisleemten in **de uitvoeringspraktijk**.

C1. De waterstaatshistorie

Als één van de mede ondertekenaars is het Ministerie van Verkeer en Waterstaat mede verantwoordelijk voor de uitvoering van de nota Belvédère. Een goede invulling daarvan - en meer specifiek ten aanzien van het beleid voor de zogenaamde Belvédère gebieden - is momenteel nog niet mogelijk. Dit is mede ingegeven door een gebrek aan verdieping en systematisering van kennis van de cultuurhistorie op het terrein van de waterstaat (zie bijdragen van Van der Ham in deel II van dit werkdokument). Dit leidt tot de navolgende actiepunten:

- **actie C1a.** Een uitwerking en aanscherping van de gebiedsgerichte benadering s.s. Van der Ham. Het gaat hier om het aanduiden van de meest karakteristieke gebieden vanuit waterstaathistorisch oogpunt, alsmede om het formuleren van beoordelingscriteria daarvoor. Dit in het licht van een reflectie op, c.q. uitwerking van de V&W inzet ten aanzien van de zogenaamde.
- **actie C1b.** Een uitwerking en aanscherping van de thematische benadering s.s. Van der Ham. Dat wil zeggen het identificeren van de meest bepalende structuur bepalende landschapselementen en/of patronen - zoals kanalen, polders, dijken - vanuit waterstaatskundig perspectief en de (regionale) verscheidenheid van betreffende elementen en/of patronen.
- **actie C1c.** Het vergroten van het inzicht in de aard en de gevolgen van concrete ingrepen in waterstaatskundige systemen uit de waterstaatsgeschiedenis. Het gaat daarbij vooral om een analyse van (civieltechnische) ingrepen die in het verleden ooit zijn beproefd en die momenteel weer zijn voorgesteld zoals het aanbrengen van overlaatsystemen of retentiegebieden.

C2. De uitvoeringspraktijk

De doorwerking van de **WaterLandschappen** van het waterstaatswerk zal vooral moeten plaatsvinden bij de feitelijke uitvoering van de (reguliere) waterstaatszorg, in casu het uitvoeren van waterstaatskundige/ waterhuishoudkundige werken. Vanuit deze invalshoek is aan de orde:

- **actie C2a.** Een inventarisatie en analyse van vragen en behoeften rond deze doorwerking bij regionale directies van RWS en/of waterschappen. Daarbij gaat het om het identificeren van de voornaamste knelpunten, de aard daarvan en/of kennisleemten en -behoeften.

Waterlandschappen

Deel II

De Historie

Een breed perspectief; een historische verkenning van het Nederlandse landschap in relatie tot het waterbeheer

Dr. W. van der Ham⁴

⁴ Dr. Willem van der Ham is sociaal geograaf en historicus. Hij is werkzaam als zelfstandig historisch onderzoeker/publicist en is adviseur op het gebied van de cultuurhistorie. Hij schreef onder meer *Twee eeuwen Rijkswaterstaat* (met Toon Bos) (Zaltbommel 1998) en *Heersen en beheersen, rijkswaterstaat in de twintigste eeuw* (Zaltbommel 1999).

1 Inleiding

‘Nederland als door mensenhanden aan het water ontworsteld gebied, als waterstaatkundige constructie’ behoort in de rij van clichés ‘waarmee een fatsoenlijk historicus in eerst instantie niets van doen heeft’, sprak de historicus prof. dr. J.C.H. Blom eind 1998 in zijn jaarrede als voorzitter van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap. In één adem voegde hij daaraan toe dat dit volkomen ten onrechte was. De nieuwe voorzitter van het Genootschap had als thema voor zijn jaarrede *Nederland bestaat* gekozen en het was niet toevallig dat hij water als eerste onderwerp wilde behandelen, zo maakte hij duidelijk.⁵

Die worsteling met natuurelementen noemde Sylvian Ephimenco, een in Nederland wonende franse journalist, onlangs ‘het pronkstuk van de nationale identiteit’. ‘Niet alleen omdat het in Europa exclusief is, maar ook vanwege de specifieke kenmerken die uit de strijd tegen het water voortvloeien en die het gezicht van het collectief traditioneel bepalen: eensgezindheid, organisatiekunst, verdraagzaamheid, geloof in maakbaarheid en moed.’ Daarom verbaasde hij zich er over dat ‘de verovering van grond op het water en het bewaken ervan als een oubollig en stoffig cliché (wordt) beschouwd’, terwijl de strijd tegen het water samen met de

.....
Molens Kinderdijk: één van de cliché
beelden van Nederland als waterstaat-
kundige constructie.

⁵ ‘Nederland bestaat’, Jaarrede van de voorzitter van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap prof. dr J.C.H. Blom van 30 oktober 1998, in: HG Nieuws, nieuwsbrief van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap december 1998, p. 2-4.

eigen taal en de rijke geschiedenis voor de Nederlandse identiteit zo fundamenteel zijn. Volgens Ephimenco zou het cultuurrelativisme in de nationale identiteit het voor buitenlanders moeilijk maken zich werkelijk in de Nederlandse samenleving te integreren: 'Het in ere herstellen van een zekere vorm voor je nationale trots zou, ruw geschetst, de conditio sine qua non zijn voor een betere integratie van tal van gedesoriënteerde allochtonen die niet expliciet worden uitgenodigd zich deze cultuur eigen te maken.'⁶

Of dit laatste nu waar is of niet, het maakt wel duidelijk dat de wijze waarop in Nederland in de loop der tijden is omgegaan met het water voor een goed begrip van land en volk zeer wezenlijk is. Die relatie tussen water en (cultuur)historie is bovendien zeer veelzijdig. De situatie waarin Nederland in de achttiende eeuw verkeerde kan dit illustreren. Toen werd voor de ondergang van het land gevreesd. De angst voor de paalworm, die zich in het begin van die eeuw had vertoond en een enorme ravage had aangericht, zat er goed in en de kans dat op andere fronten de strijd tegen de elementen moest worden gestaakt was niet ondenkbeeldig. Niet voor niets stelde Het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte, opgericht in 1769, zich als eerste en belangrijkste doel het uitdenken van 'bekwaame Hulpmiddelen om, ware het mogelyk, het gevaar, dat (...) ons dierbaar Vaderland met een onherstelbaaren ondergang dreigt, nog in tyds af te keeren en te voorkoomen'. Drie grote vraagstukken moesten liefst onmiddellijk worden aangepakt: de verbetering van de grote rivieren om overstromingen tegen te gaan zodanig dat de rivieren bevaarbaar bleven, het vinden van het alternatief voor de windmolen om polders van water te ontlasten en de verbetering van het zeegat van de Nieuwe Maas, zodat Rotterdam weer goed voor de scheepvaart toegankelijk zou zijn.⁷

Uit de door het Bataafsch Genootschap opgeworpen vragen blijkt hoezeer waterstaatkundige problemen verweven zijn met algemene maatschappelijke ontwikkelingen en aspecten zoals veiligheid en welvaart en ook met meer specifieke onderwerpen, bijvoorbeeld de ontwikkeling van de techniek. De rivierenproblematiek gaf bovendien een impuls aan de centralisatie van het bestuur. Zo lag dit vraagstuk ten grondslag aan de oprichting van Rijkswaterstaat in 1798.⁸

Een kwestie als de veelvuldig voorkomende rivieroverstromingen leefde toentertijd bovendien duidelijk onder de niet direct door rampspoed getroffen bevolking. Uit de respons op dergelijke gebeurtenissen valt ook een groeiend nationaal bewustzijn af te lezen; watersnoodrampen droegen tot de 'eenwording van Nederland' bij.⁹ Bij de ramp van 1741 werd op initiatief van enkele aanzienlijke burgers uit de grote Hollandse steden voor het eerst voor structurele hulpverlening gericht op de wederopbouw gezorgd. De overheid toonde zich na 1795 actief. In 1809 kondigde koning Lodewijk Napoleon bijvoorbeeld een dank en bededag af voor het hele koninkrijk. Een landelijke collecte bracht toen één miljoen gulden op; naar huidige geldwaarde en per persoon gerekend moet het tot de grootste

⁶ Sylvain Ephimenco, 'Niemandland', in: *De Groene Amsterdammer* van 1 maart 2000, p. 4-5.

⁷ Twee honderd jaarbevordering van de proefondervindelijke wetenschappen (z.p., z.j.), 35; zie ook: W. van der Ham, *Heersen en Beheersen, Rijkswaterstaat in de twintigste eeuw* (Zaltbommel 1999).

⁸ A. Bosch en W. van der Ham *Twee eeuwen rijkswaterstaat* (Zaltbommel 1998)

⁹ Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland, schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988)

inzamelingsactie uit onze vaderlandse geschiedenis worden beschouwd.¹⁰ Dezelfde effecten zijn te bespeuren na de watersnoodramp van 1953. Ook toen was het medeleven en de nationale saamhorigheid groot, met acties als *Beurzen open, dijken dicht* en de publicatie van het boekje *De Ramp* dat vrijwel iedereen aanschafte. Een citaat daaruit: 'Toen sloeg een golf van weerklank, solidariteit en offerzin, zoals tevoren bijna onvoorstelbaar, over het volk. Toen gold de dijkvrede van onze voorouders uit verre middeleeuwen plotseling weer met volle kracht en was de strijd tegen de oude vijand, het water, eensklaps weer duizend maal belangrijker dan de strijd tegen de menselijke vijand, tegen elkaar en tegen de andersdenkenden. Toen kregen de woorden vaderland en gemeenschap weer een gezamenlijke inhoud en werden de onverschilligen en egoïsten binnen hun dorpsgemeenschappen en buurten geoordeeld door een recht, ongeschreven maar sterker dan wetten. Toen gaf men uit gulheid van de meest spontane hartelijkheid en kwam wie ook maar even kon te hulp.'¹¹ Ook de ramp van 1953 had effect op de waterstaatsorganisatie. Vanaf dat moment werd er werk gemaakt van een centralisatie van de waterschappen en werden ingrijpende veranderingen aangebracht in de waterstaatswetgeving. En de technische grenzen werden bij ontwerp en uitvoering van de Deltawerken opnieuw verlegd.

In deze verkenning staat de historische relatie tussen water en landschap centraal. Het doel van verkenning is in de opdracht als volgt omschreven:

Het verschaffen van kennis en inzicht in de wijze waarop in voorliggende perioden is omgegaan met 'nieuwe' problemen, denkbeelden en inzichten in het waterbeheer gericht op de identificatie van de gevolgen die daaraan zijn verbonden voor het aanzien en de identiteit van de Nederlandse landschappen

Uit de twee hierboven gegeven voorbeelden blijkt al hoe ingrijpend dat kan zijn. Uit het geval van de rivieroverstromingen en de watersnoodramp van 1953 blijkt immers niet alleen hoezeer deze gebeurtenissen op verschillende manieren verweven zijn met de geschiedenis van het land, maar het kan bovendien niemand ontgaan hoezeer beide kwesties hun weerspiegeling vinden in het landschap. Om het rivierenvraagstuk op te lossen werden nieuwe riviermondingen en nieuwe riviertakken gemaakt, kribben aangelegd en bochten afgesneden. Kortom: het rivierenlandschap veranderde ingrijpend. En de watersnood van 1953 leidde tot het Deltaplan, dat voorzag in de afsluiting van de zeegeten en indrukwekkende bouwwerken in de vorm van stormvloedkeringen en sluizen. De delta onderging een metamorfose. Die ingrepen in het landschap beïnvloedden in belangrijke mate de sociale en economische structuur van het deltagebied.

In tegenstelling tot begrippen die voor historici wat glibberig en vaak moeilijk te duiden zijn als volksaard, nationaliteit, identiteit en, in mindere mate, centralisering en natie- en staatsvorming, is dat landschap iets heel concreets. Het landschap is derhalve een historische bron die veel houvast biedt. Tegelijkertijd herbergt dat landschap veelal waarden van esthetische, emotionele en natuurlijke aard.

Hoewel water overal ter wereld voorkomt en geen landschap zonder kan,

¹⁰ G.P. van de Ven en A.M.A.J. Driesen e.a. *Niets is bestendig..., de geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland* (Utrecht 1995), hoofdstuk 4. Overstromingen en hulpverlening (61-82)

¹¹ *De Ramp* (Amsterdam 1953).

is het waterbeheer in een groot deel van Nederland kenmerkend voor het aanzien van het landschap. Het landschap wordt in sterke mate door dat waterbeheer bepaald. Vooral vanuit de lucht valt goed op hoe waterig Nederland is en hoe het water vorm geeft aan het landschap. Wat de bergen voor Zwitserland zijn, is het water voor Nederland.

Hoe clichématig dat ook klinkt, het is een waarheid waar men niet omheen kan. De relatie met het water maakt het landschap vanuit internationaal oogpunt bijzonder. Zo wordt die strijd tegen het water benadrukt en als onderscheidend erkend in het advies *Made in Holland* van de Raad voor het Landelijk Gebied¹² en de in 1999 gepubliceerde beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening - de *Nota Belvédère*. Het Nederlandse landschap kan zich ook om die reden al sinds jaar en dag bij buitenlanders in een grote aandacht verheugen en wekt bewondering op. Zo verbaasde de Italiaan Lodovico Guicciardini zich al in het midden van de zestiende eeuw over de vele vaarten die in Holland met 'grote kunst en behendigheid' waren aangelegd, waardoor vrijwel alle dorpen over water bereikbaar waren. Anderen spraken vol lof over de trekvaarten die 'tot gerief van de reiziger' in de loop van de zeventiende eeuw werden aangelegd. Waterwerken als sluizen en dijken spraken vaak niet minder tot de verbeelding, bijvoorbeeld die Halfweg tussen Haarlem en Amsterdam. En of men het nou mooi vond of saai, buitenlanders toonden zich verbaasd over het uitgestrekte, vlakke en vaak drassige land met zijn vergezichten.¹³ Uit onderzoek is gebleken dat het Nederlandse landschap nog

.....
Vooral vanuit de lucht valt goed op hoe waterig Nederland is.

¹² Raad voor het landelijk Gebied, *'made in Holland'*, advies over landelijke gebieden, *verscheidenheid en identiteit* (Amersfoort 1999), Ministerie van OC en W, Belvédère. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening (Den Haag 1999)

¹³ Willem van der Ham, *Tot gerief van de reiziger, vier eeuwen Amsterdam-Haarlem* (Den Haag 1989), 10 en 19..

steeds zeer aantrekkelijk is voor buitenlanders. Voor velen is het zelfs de belangrijkste reden voor een bezoek aan Nederland.¹⁴ Tegenwoordig worden deze bijzondere aspecten van het Nederlandse landschap in internationaal opzicht ook officieel erkend. Vrijwel alle Nederlandse landschappen en objecten die op de werelderfgoedlijst van Unesco staan of daarvoor zijn voorgedragen staan in verband met het waterbeheer.

In deze historische verkenning wordt de historische relatie tussen water en waterbeheer en de ontwikkeling van Nederland en het Nederlandse landschap op verschillende manieren belicht. Allereerst wordt ingegaan op het aspect van de 'strijd tegen het water', hoe die werd gevoerd en welke verschillen in tijd en plaats in dat opzicht zijn te constateren (hoofdstuk 2). Strijd tegen het water veronderstelt een strijd tussen natuurlijke elementen en de mens. Daarbij zijn twee fronten te onderscheiden, die altijd kenmerkend zijn geweest voor het waterbeheer: de strijd tegen wateroverlast in de vorm van neerslag en het tegengaan van overstromingen. Afhankelijk van het strijdtoneel zijn er verschillende uitkomsten. Die verschillen bepalen in belangrijke mate de variatie in het landschap.

Naast deze meer traditionele benadering, valt er nog een andere te onderscheiden. Bij die benadering is niet het landschap als geheel het uitgangspunt, maar het voorkomen van bepaalde landschappelijke elementen, de verspreiding daarvan en de variatie daarin (hoofdstuk 3). In wezen wordt daarin de antropogene factor centraal gesteld. Enerzijds heeft dat te maken met een andere belangrijke factor die in de landschapsbeschrijving wel eens over het hoofd wordt gezien, namelijk dat Nederlanders ook zeer bedreven waren in het benutten van water voor verschillende doeleinden - populair gezegd: het feit dat het water niet alleen 'vijand' maar ook 'vriend' kon zijn. Voorbeelden hiervan zijn de natte infrastructuur en de betekenis van waterlinies in de Nederlandse defensie. Door een dergelijke benadering kunnen landschappelijke elementen bovendien op een meer thematische manier worden belicht, wat een inventarisatie van landschappelijke elementen zal vergemakkelijken.

In het vierde hoofdstuk staat de waarde en waardering van het landschap centraal, alsmede de betekenis van het landschap en het vastleggen ervan in het verleden als kennis- en inspiratiebron. Een overzicht wordt gegeven hoe het landschap is vastgelegd en met welk oogmerk.

De vrees voor teloorgang van de schoonheid van het land of uniformering van het landschap bestaat al lang. Hoe werd dat landschap in het verleden gewaardeerd? Hoe werd er in het verleden mee omgesprongen en nieuwe schoonheid gecreëerd? De angst voor teloorgang ging gepaard met pleidooien tot behoud en het benadrukken van de schoonheid van het land. Welke ontwikkeling valt in de aandacht daarvoor te bespeuren, mede in het licht van de huidige aandacht daarvoor?

Die vrees voor uniformering en vervlakking van het land vormde recentelijk ook de aanleiding voor het beleid om de cultuurhistorie meer richtinggevend te maken voor de ruimtelijke ordening, de insteek van de *nota*

¹⁴ M. Jansen, *Zicht op landschap; een verkennend onderzoek naar de betekenis van het Nederlandse landschap voor buitenlandse toeristen (rapport werkgroep Recreatie en Toerisme, Landbouw Universiteit Wageningen)*, geciteerd in: Saskia van Dockum, Sandra van Lochem e.a. 'Nederlandse landschappen van wereldformaat, Cultuurlandschappen op Werelderfgoedlijst', in: *Geografie* jrg 6, januari 1997, 28-29.

Belvédère. Deze nota is ook het beste voorbeeld van de hernieuwde aandacht voor de cultuurhistorie en het landschap. De nota wordt besproken in het vijfde hoofdstuk. Krijgen de waterstaatshistorische aspecten van het landschap wel voldoende aandacht in de nota? Of moeten ze meer worden geaccentueerd? Welke mogelijkheden doen zich voor Rijkswaterstaat voor om op dat beleid in te spelen? Duidelijk wordt gemaakt dat er goede gronden bestaan om vorm te geven aan de waterstaat kant van de cultuurhistorie en dat er goede historische gronden bestaan om water meer te integreren in de ruimtelijke leefomgeving. Geschetst wordt dat dit op verschillende manieren kan gebeuren en dat dit voor zowel het eigen beleidsterrein als voor andere beleidsterreinen verschillende perspectieven biedt. Enkele aandachts- en mogelijke actiepunten zijn nader geformuleerd.

2 Water en landschap: de regionale benadering

2.1 De dynamiek van het landschap: natuurlijke en antropogene krachten

De ontwikkeling van het landschap is afhankelijk van een aantal factoren. Bijhouwer onderscheidt drie hoofdgroepen: abiotische factoren (klimaat, geologische formatie, bodem water en waterhuishouding), biotische factoren (flora en fauna) en antropogene factoren (het handelen van de mens onder invloed van sociaal-economische, culturele, technische en politieke ontwikkelingen). Deze factoren beïnvloeden elkaar en de identiteit van het landschap wordt door dat samenspel bepaald.¹⁵ Deel 16 van de *Atlas van Nederland*, dat het landschap tot onderwerp heeft, hanteert enigszins vergelijkbare criteria. Daar wordt het landschap benaderd vanuit twee invalshoeken. Ten eerste worden de hoofdbestanddelen van het natuurlandschap die richtinggevend zijn voor de vorming van cultuurlandschap onderscheiden: de algemene landhoogte, het reliëf, het oppervlaktewater en de vegetatie, waarbij de eerste twee bestanddelen in geringe mate en de laatste twee in belangrijke mate ontvankelijk zijn voor veranderingen door de mens. Ten tweede zijn vier fases onderscheiden in het omvormingsproces van natuur- naar cultuurlandschap door de mens: a. pre-agrarische fase; b. agrarisch-sedentaire fase; c. agrarisch-urbane fase en d. stedelijk-industriële fase. De eerste twee fases hebben wel enige sporen nagelaten, maar de huidige landschappen worden voornamelijk gekenmerkt door de twee laatste fasen.¹⁶

Om het Nederlandse landschap te beschrijven en typeren zal men dus oog moeten hebben voor landschappelijke verscheidenheid en voor de dynamiek - de veranderingen - in en van het landschap.

In de omvorming van natuurlandschap naar cultuurlandschap doen zich regionale verschillen voor door een ander verloop van bepaalde ontwikkelingen of van het menselijke handelen. Daarnaast kan een fasering of periodisering worden gemaakt op basis van bepaalde ontwikkelingen of tijdsbeelden. Met andere woorden: bij de landschapsbeschrijving en -typering moet men aandacht hebben voor plaats en tijd.

Beide aspecten worden doorgaans in de landschapsliteratuur wel onderscheiden, maar tegelijkertijd valt op dat het niet meevalt daarbij een strakke opzet te hanteren. Hoewel er in de literatuur zeker ook wel enige overeenkomsten zijn te bespeuren, valt toch vooral op dat er over de aard, typering en fasering weinig overeenstemming schijnt te zijn.

De *Atlas van Nederland* onderscheidt maar liefst 167 Nederlandse landschappen, die zijn onderverdeeld in 19 groepen.¹⁷ Andere werken hantieren veel grovere indelingen. Ook de periodisering loopt nogal uiteen. In de *Atlas van Nederland* wordt het tijdperk 1000-1900 als een samenhan-

¹⁵ J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse Landschap* (Amsterdam 1977), 174-175.

¹⁶ *Atlas van Nederland*, deel 16 Landschap (Den Haag 1987), 5-6.

¹⁷ De landschappen worden beschreven aan de hand van kenmerken: reliëf en bodem; oppervlaktewater, grondwater en waterbeheer; natuurgebieden en natuurlijke elementen; milieuproblemen en milieubedreigingen; gebruik en (agrarische) percelering; agrarische nederzettingen en boerderijtypen; mate van openheid (*Atlas van Nederland deel 16 Landschap*, 4 en losblad (legenda)

gende periode gezien. Bij *Leefbaar Laagland* is gekozen voor vijf fasen (vóór 800, 800-1250, 1250-1600, 1600-1800, 1800-2000)¹⁸; deze indeling wordt wel enigszins toegelicht maar toch wordt nauwelijks ingegaan op de kenmerken en achterliggende criteria. Lambert in *The making of the Dutch Landscape* gaat uit van zeven elkaar deels overlappende periodes: Prehistoric and Roman Times, Rural Settlement (250-1500), The Growth of Trade and Towns (ca. 700-1500), The Golden Age (1500-1650), Decline and Stagnation (1650-1814), The Wind of Change (1814-1914), The Twentieth Century.¹⁹

Uit de literatuur blijkt dat naarmate het heden nadert, het moeilijker is de landschappen te typeren, tenzij men zich louter tot chronologische beschrijvingen van gebieden beperkt. Zo worden de Deltawerken en de Zuiderzeewerken vaak als aparte fenomenen beschreven, zonder regionaal kader, alsof er voor die werken geen directe relatie met het omringende landschap bestaat.²⁰

De problemen van afbakening van tijd en plaats komen onder meer voort uit verschillen in dynamiek en van toenemende regionale verwevenheid. Met andere woorden: op zich vergelijkbare problemen kunnen zich per streek op verschillende tijden voordoen en aan de andere kant kan voor de problematiek van verschillende streken op dezelfde tijd een overeenkomstige oplossing worden bedacht. Een voorbeeld is de kustverdediging. Het tijdstip van dijkbouw kan per streek variëren. De afsluiting van de Lauwerszee in 1969 gebeurde daarentegen gelijktijdig en volgens vrijwel dezelfde methode als de afsluiting van de zeearmen van de Zeeuwse en Zuidhollandse delta. Dat het een geheel ander gebied betrof, speelde in de plannen geen rol.

Op basis van de bestudeerde literatuur voldoet de volgende regionale landschapstypering het best aan waterstaatshistorische eisen, waarbij beseft dient te worden dat door de verschillen in dynamiek en de regionale verwevenheid de typering en fasering van Nederlandse landschappen iets arbitrair houden. De onderscheiden landschappen vertonen in verhouding met het water een eigen dynamiek. Daarbij zijn overigens verdere verfijningen te maken, maar die zullen in het kader van deze historische verkenning buiten beschouwing blijven.

I. Landschappen onder invloed van de zee (landschappen langs de kust)

- a. Het Zeeuws en Zuid-Hollandse deltagebied (landschap van zeekleipolders, estuaria en schorren);
- b. Het noordelijke kustgebied (terpen en bedijkinglandschap)
- c. De duinstreek (Het gesloten duinlandschap en de Wadden)

II. Het veenlandschap van Holoceen-Nederland

- a. Het Hollands-Utrechtse veengebied (natte vervening, plassen, droogmakerijen)
- b. Noord-Holland ten noorden van de IJpolders (veenweidegebied, droogmakerijen en de zeekleipolders van de kop van Noord-Holland)
- c. Overig veengebied (langs kust voormalige Zuiderzee, z.o. Friesland)

¹⁸ G.P. van de Ven (red.) *Leefbaar Laagland, geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht 1993)

¹⁹ Audrey M. Lambert, *The Making of the Dutch Landscape, an historical geography of the Netherlands* (London/New York 1971)

²⁰ Zie bijvoorbeeld G.P. van de Ven (red.) *Leefbaar Laagland*, T. Stol *Wassend water, dalend land* (Utrecht/Antwerpen z.j.), J.T.P. Bijhouwer *Het Nederlandse landschap*

III. Het rivierenlandschap

IV. Het landschap van Hoog-Nederland

- a. Het hoogveenlandschap
- b. Landschappen van de zandgronden

V. Het heuvelland van Zuid-Limburg

(Dit laatste landschaptype is uit waterstaatshistorisch oogpunt van gering belang en wordt derhalve niet besproken)

De volgende fasering in de ontwikkeling van landschapstypen kan op basis van waterstaatshistorische criteria worden gehanteerd:

- I. De natuurlijke waterstaat (de periode tot ca. 1000): Natuur heerst over cultuur: kustvorming, jonge duinen, dikke veenlagen, onbedijkte rivieren, woeste gronden
- II. De defensieve waterstaat (de periode 1000-ca.1500): exploitatie van het land dwingt tot maatregelen ter bescherming; landverlies, bodemdaling (inklinking), zee- en rivierdijken/terpen, afdammingen, sloten, weteringen, uitwateringssluizen
- III. De offensieve waterstaat (de periode 1500-1800): offensieve bedijkingen (dijkages), landaanwinning, molenbemaling, grootschalige land-exploitatie
- IV. De manipulatieve waterstaat (de periode 1800-heden): ingrijpen in systemen (nieuwe riviermondingen, verlegging en beheersing stromingen, afdamming zeeën en zeearmen, kunstmatige beheersing van waterpeilen ten behoeve van verschillende doeleinden, gedeeltelijke negatie oude structuren.)

2.2 De ontwikkeling van de verschillende Nederlandse landschappen

De beste indruk van de dynamiek en verscheidenheid en de verschillen en overeenkomsten die daarin zijn te bespeuren, wordt gekregen door tijd en plaats zoveel mogelijk in één overzicht samen te voegen. Dat wordt hieronder met de nodige slagen om de arm gedaan. Daarbij dient te worden beseft dat de meest kenmerkende ontwikkelingen worden geschetst en getypeerd en dat dus niet naar volledigheid is gestreefd.

2.2.1 De natuurlijke waterstaat (de periode tot ca. 1000)

Het Nederlandse landschap is geologisch gezien betrekkelijk jong. In het oosten en zuiden van het land liggen de dekzanden aan de oppervlakte die tijdens de laatste ijstijd daar terecht zijn gekomen en het overgrote deel van de rest van Nederland bestaat uit holocene afzettingen. Kenmerkend voor deze warmere periode van het Holoceen, die ongeveer tienduizend jaar geleden aanbrak, zijn de dikke veenlagen op de pleistoocene afzettingen, de kustvlakte met strandwallen en de rivierafzettingen.

Ontwikkelingen in de landschappen langs de kust: De kustlijn bestond omstreeks 500 geheel uit strandwallen met 'Oude Duinen'. De kustlijn was vrijwel gesloten, met enkele groeiende openingen in het zuidwesten en noorden (Waddengebied). Omstreeks 1000, toen de zeeinvloed toenam, wat gepaard ging met een veel steiler kustprofiel, kwam een nieuwe gordel duinen tot stand, de 'Jonge Duinen'.

De zuidwestelijke delta was al in de Romeinse tijd (en al veel vroeger) bewoond. Daar werd de uit lage duinen bestaande kust doorbroken door

enkele zeearmen/mondingen van rivieren (Schelde, Maas, Wielingen, Zwake). Omstreeks 300 werd het veengebied achter de duinen geleidelijk aan omgevormd tot schorrengebied, als gevolg van verveningen. Door maaiveldddaling ontstonden er bij stormvloed overstromingen. De zeearmen vraten delen van het veengebied weg en gelijktijdig vond sedimentatie plaats. Op de kreekruggen werd in de 8^e eeuw weer gewoond. Ook het noordelijk kustgebied was omstreeks 800 een schorrengebied, hier kwelders geheten. Ze waren van oudere datum (1000 en 600 voor Christus) dan die in het zuidwesten. Hier en daar waren de kwelders ingesneden door zeearmen (Vlie, Middelsee, Lauwers), waarvan de eerste een nauwe verbinding had met het Almere, het binnenmeer op ongeveer de plek van het huidige IJsselmeer. Omstreeks 500 werden de hoger gelegen kwelders nog slechts bij uitzondering door de zee overstroomd.

Het veenlandschap: In een gebied dat zich uitstreckte van vlak achter de gesloten kust tot het pleistocene zandlandschap van zuid en oost Nederland lag een uitgestrekt veenlandschap als gevolg van stagnerende afwatering. Het veenpakket, dat niet overal even dik was, had op sommige punten een hoogte van ca. 3 à 4 meter +NAP. De koepelvormige veenkussens hadden een radiaal afwateringspatroon. Centraal lag een complex van meren, het Almere; dit waterde via het Vlie uit in zee. De uitgestrekte veengebieden in het westen zijn wel de 'wildernis' genoemd. Lange tijd waren ze vrijwel ontoegankelijk.

Het rivierenlandschap: Omstreeks 800 waren de rivieren nog niet bedijkt. Zij stroomden in brede beddingen vol ondiepten en zandbanken naar zee. Ze traden bij hoge waterstanden buiten hun oever. Daardoor ontstond langs de rivieren een landschap van komgronden (lage kleigebieden),

.....
Spontane ontwikkeling van rivierduinen langs de Waal.

rivierduinen en oeverwallen. Het rivierpatroon van de grote bovenrivieren kwam in grote lijnen overeen met de huidige situatie. Wat betreft de Benedenrivieren was de situatie wel geheel anders. Het Deltagebied zoals wij dat nu kennen bestond immers nog niet en de inbraken in de zee waren medebepalend voor de plaats en vorm van de riviermondingen. Zowel in west als in oost Nederland lagen tal van veenstroompjes en rivieren. Het Rijnwater stroomde via twee riviersystemen zeewaarts: via de Oude Rijn, de Vecht, de IJssel, de Lek en de Hollandsche IJssel en via de Waal, die vervlochten was met de Maas.

Het zand- en hoogveenlandschap: Het hoge deel van Nederland werd al duizenden jaren bewoond. De bevolkingsdichtheid, die overigens nooit erg hoog was, varieerde naar gelang de natuurlijke omstandigheden. Zo werden de bewoners van het Drents plateau omstreeks 600 voor Chr. door veenvorming en uitputting van de grond gedwongen naar elders (onder andere het aangrenzende, opgeslibde kustgebied) te verplaatsen, en werden de celtic fields omstreeks de vijfde eeuw na Chr. verlaten, vermoedelijk als gevolg van de steeds vochtiger wordende woonomgeving door boskap. Op de hoge vlakten tussen de waterscheidingen in de zandgebieden lagen vaak uitgestrekte, vrijwel ontoegankelijke hoogveengebieden. Verder werd hoog Nederland gekenmerkt door uitgestrekte heidevelden op de hogere delen met relatief hoge grondwaterstanden, vennen en kleine waterlopen. Sommige delen waren zeer drassig. Het lagere deel van de zandgronden werd doorsneden door sterk meanderende beken en riviertjes als de Overijsselse Vecht, de Berkel, de Dommel, de Aa en de Mark. De riviertjes traden in de wintermaanden soms ver buiten hun oevers. Uitgestrekte gebieden kwamen dan onder water te staan.

2.2.2 De defensieve waterstaat (de periode 1000-ca.1500)

Ontwikkelingen in de landschappen langs de kust: In het Zeeuwse en Zuid-Hollandse Deltagebied deed zich tussen 1000 en 1600 als gevolg van het groter worden van de zeegaten een reeks stormvloedën voor. Er werden wel maatregelen getroffen om de gevolgen daarvan tegen te gaan. Zo werden de grote Zeeuwse eilanden door tamelijk ver landinwaarts gelegen dijken omringd. De dijken werden vaak op kreekruggen aangelegd. Ook een deel van het noordelijk Deltagebied was bedijkt, waaronder bijvoorbeeld het eiland Goeree, de Riederwaard en de Groote Waard. Bovendien werden enkele rivieren afgedamd. De dijken bleken veelal niet tegen de kracht van het water bestand. In 1200 was in Zeeland

Ontwikkelingen in de landschappen langs de kust.

WATER

- natuurlijk
- half-natuurlijk

OVERGANG WATERLAND

- natuurlijk
- half-natuurlijk

LAND

- natuurlijk
- in cultuur

ANDERS

- intensief in cultuur
- bedijking

850 A.D.

1350 A.D.

een groot deel van het land al verdwenen. Het overstroomde gebied werd steeds groter. Ongeveer twintig stormvloedten hebben tot grote rampen geleid met permanent landverlies tot gevolg. Het meest bekend is de St. Elizabethsvloed (1421), die de ondergang van de Groote Waard (het gebied rond Dordrecht en Geertruidenberg) tot gevolg had.

In het *noordelijk kustgebied* heerste omstreeks 1000 een minder gevaarlijke situatie. Het terpen- en wierden gebied werd vrij dicht bewoond. De zeearmen Marne en Middelzee slibden geleidelijk dicht. Ten westen van dit gebied brak de zee ook steeds verder in en ontstond een groter wordende verbinding met het Almere, waardoor de Zuiderzee ontstond.

Door verstuing en agressieve zee, waren de *Jonge Duinen* van het gesloten kustfront bijzonder kwetsbaar. Door beplanting met helm kon dat worden voorkomen. Grafelijke orders uit de zestiende eeuw stelden dit ook verplicht. Maar niet altijd waren deze maatregelen afdoende. Waar duinen ontbraken of door een stormvloed waren verwoest, werden zeedijken aangelegd, zoals in de Maasmond tussen Naaldwijk en Rotterdam in de dertiende eeuw. Op Walcheren moest men zijn toevlucht nemen tot een dijk die eerst als inlaagdijk had gediend. Ook in het noorden van Noord-Holland was de duinafslag aanzienlijk. Met kunst en vliegwerk (Hondsbosche zeewering) werd vergeefs geprobeerd de kustlijn te handhaven.

Het veenlandschap: Het tijdperk vanaf circa 1000 tot het begin van de veertiende eeuw wordt wel 'de grote ontginning' genoemd. Het stond in het teken van een enorme uitbreiding van het areaal cultuurland.

Kenmerkend voor het *Hollands-Utrechtse veengebied* is de bemoeienis en regelgeving van de grafelijke regering, wat leidde tot regelmatige patronen door de verdeling en toewijzing van land met standaardmaten. De ontginning gebeurde door het graven van sloten, die afwaterden in een veenstroom of rivier (veer of waaierverkaveling), of in geval het ontginningsgebied te ver verwijderd was van een natuurlijk water, in een afwateringskanaal (wetering) dat ten behoeve van de ontginning was gegraven. In dit gebied werd ook de achtergrens bepaald door de vorst, waardoor rechthoekige ontginningsblokken ontstonden (cope ontginningsgebieden). Om het ontgonnen gebied te beschermen tegen het water van hoger gelegen, onontgonnen delen van het land, werden grenssloten gegraven, die later vaak werden verbreed tot afwateringskanalen.

.....
De cope ontginningsgebieden in het Hollands-Utrechtse veengebied.

Het veengebied wordt mede gekenmerkt door de rivieren en riviertakken die het gebied doorsneden. Nederzettingen op de oeverwallen vormden, samen met die van de Oude Duinen en de zeekleigebieden, de uitvalsbasis van de ontginners. De rivieren waren bovendien van groot belang voor de afwatering.

In de twaalfde eeuw deden zich in enkele streken grote problemen voor bij de afwatering, onder andere als gevolg van de verzanding van de Rijnmond. Er werd ingegrepen in de waterhuishouding door het graven van nieuwe weteringen en de aanleg van dammen en spuisluizen. Dit vereiste samenwerking en organisatie. Deze problemen lagen ten grondslag aan de vorming van een van de eerste streekwaterschappen, het Hoogheemraadschap van Rijnland.

Maaiveld dalende veroorzaakte toenemende wateroverlast. Door afslag van ontgonnen land ging land verloren. Er ontstonden in dit gebied verscheidene meren, zoals het Naardermeer en het Horstermeer. De Haarlemmermeer ontstond door de afslag van land tussen enkele meren. Een belangrijke oorzaak hiervan waren de stormvloed door verscheidene keren ook dit steeds verder zinkende land door overstromingen werd getroffen nadat de dijken langs het IJ en de Zuiderzee het hadden begeven. De vorming van de Zuiderzee en het IJ (ook door stormvloed) was overigens wel gunstig voor de afwatering van het gebied.

Op het lage, drassige land was akkerbouw niet meer mogelijk. Er vond een overgang naar veeteelt plaats. De afwatering werd echter steeds moeilijker, ondanks het ontstaan van nieuwe polders en nieuwe uitwateringskanalen en slotenstelsels.

In de negende eeuw is men vanuit het welvarende kweldergebied het *noordelijk veengebied* gaan ontginnen. Behalve het huidige Noord-Holland kan daartoe een groot deel van Friesland en Groningen ten zuiden van de kwelders en terpen worden gerekend. Na daling van het maaiveld, waardoor akkerbouw onmogelijk werd, werd een nieuw stuk veen in exploitatie genomen. De kavelsloten werden dan verlengd. Op den duur, als de kavels te lang werden, verplaatste men in feite het hele dorp (boerderijen en kerk). In het noordwestelijk deel (ten westen van het Vlie) werd het land na ontginning door overstromingen geteisterd. De overstromingen verdreven de bewoners. De ontginning ten westen van het Vlie was al

.....
De westfriese omringdijk, één van de eerste collectief tot stand gebrachte bedijkingen.

voor 1100 voltooid. Door overstromingen ontstond daar een archipel van eilanden en schiereilanden. De Zijpe werd een waddengebied en tussen Texel en Zijpe ontstonden het Marsdiep en het Heersdiep. De riviertjes Schermer en Beemster veranderden in binnenmeren.

Om het land te beschermen, zocht men toevlucht in het bouwen van dijken. Ten noorden van West-Friesland was dat tevergeefs. Door samenwerking tussen verschillende dorpen, kwam de Westfriese Omringdijk gereed, waardoor West-Friesland niet ten prooi viel aan de zee. Ook Waterland en de Zeevang werden door omringdijken beschermd, in Kennemerland sloten de dijken aan op de duinen. Tegelijkertijd werden dammen aangelegd om de invloed van de zee tegen te gaan in het riviertje de Rekere. Omstreeks 1300 werden de grote meren in het noordelijk deel gescheiden van Zuiderzee en IJ, door middel van dammen.

Het rivierenlandschap: De bedijking van de grote rivieren begon met de aanleg van kaden ten behoeve van de ontginningen. Die kaden beschermde het net ontgonnen cultuurland. De eerste kaden lagen niet langs de rivier maar er dwars op (zijgade of zijdwende). Vanaf 1100 werden deze kaden vanwege het onregelmatiger wordende regime van de rivier verhoogd; de kaden sloten zich steeds meer aaneen. De dijk aanleg vond eerst benedenstrooms plaats en later ook meer stroomopwaarts. De bedijkingen van de Lek en de Hollandsche IJssel dateren van voor 1150. De Merwede, de Oude Maas en de Maas waren voor 1250 bedijkt.

De rivieren werden ook beteugeld door afdamming van riviertakken. Door afdamming werd niet alleen de bedijking bekort, maar ook ontstond zo een eigen waterafvoer binnen het afgedamde en omdijkte gebied. Voorbeelden van dergelijke bedammingen zijn die van de Kromme Rijn en van de Maas bij Maasdam. Hoe nuttig deze maatregelen in velerlei opzichten ook waren, er werden wel nieuwe gevaren door gecreëerd. Bij hoogwater of bij ijsgang kon een dijk het begeven. De eerste dijkdoorbraak (rivieroverstroming) was vermoedelijk die van de Noorder Lekdijk in 1233.

Ook in de daarop volgende eeuwen zocht men zijn toevlucht in bedijkingen en afdammingen. In de door dijkringen omsloten gebieden werden ten behoeve van de ontwatering weteringen gegraven, met haaks daarop staande kanalen, die zover mogelijk stroomafwaarts door middel van een uitwateringssluys in de rivier afwaterden. Ter bescherming van lager gelegen land, waaronder het Hollandse veengebied, werden bovendien nieuwe dwarskaden aangelegd. Een bijzonder dijk in dit verband was de Diefdijk, die uitgroeide tot een hoge waterkerende dijk.

Hoog-Nederland: Ook op de zandgronden vond een ontginningsgolf plaats. Er vond bewoning plaats in een meer permanente vorm: de esdorpen ontstonden, waarbij de groengronden (de weiden) zich bevonden in de brede drassige dalen van betrekkelijk kleine beekjes en akkers aan de rand van de hogere zandgronden. De akkers werden vruchtbaar gemaakt door het steken van plaggen uit de heidevelden die werden gemengd met mest. De riviertjes werden onder meer benut voor de scheepvaart en watermolens, waartoe stuwen werden aangelegd. De nog steeds op grote schaal voorkomende overstromingen in deze gebieden, werd vaak niet als overlast ervaren en zelfs als gunstig ervaren omdat het land dan met een vruchtbaar laagje werd bedekt. Vaak ook werden inrichtingsmaatregelen getroffen waarmee dergelijke inundaties werden bevorderd ('Bevloeiings-systemen')

2.2.3 De offensieve waterstaat (de periode 1500-1800)

Landschappen langs de kust: De periode tussen ruwweg 1500 en 1800 is

in het zuidwestelijk deltagebied het tijdperk van de dijkages, offensieve bedijkingen ten behoeve van landaanwinning. Het verloren land werd zo geleidelijk weer terugveroverd. Een voordeel van de stormvloeden was namelijk dat er klei werd gesedimenteerd en er op veel plaatsen in de riviermondingen opslibbing plaatsvond. Hierdoor ontstond bijvoorbeeld het eiland Overflakkee. De bedijking ging polder voor polder en was een proces van eeuwen. De Hoeksche Waard bijvoorbeeld werd vanuit een tijdens de vloeden behouden polder (de St. Anthonypolder) heroverd. De oudste bedijkingen zijn van 1437, de jongste van 1793. De aanleg van de vrij grote polder de Biesbosch op het eiland van Dordrecht dateert zelfs uit de twintigste eeuw.

In de techniek van de dijkbouw deden zich belangrijke ontwikkelingen voor. Er werden uniforme werkwijzen toegepast. De Zeeuwse dijk werd een begrip: in de achttiende en negentiende eeuw ging men ook in Friesland en Groningen over op dit dijktype.

In het noorden was de offensieve dijkaanleg al iets eerder begonnen. De afsluiting van de reeds opgeslibde Middelzee omstreeks 1200 door een dijk was een vroege vorm van pure landaanwinst. Deze dijken in Westergo luidde een fase in van offensieve bedijking. Vanuit de kernpolders Humsterland en Middag, twee vroege vormen van defensieve bedijking in het Reitdiepgebied, werden sinds de dertiende eeuw ook offensieve bedijkingen uitgevoerd. Land werd heroverd of veroverd op zee. Dit kreeg zijn vervolg in Noordwest-Groningen en het Dollardgebied. Bij deze bedijkingen vormde de uitwatering soms wel een probleem. In het Dollardgebied was deze bijvoorbeeld nogal problematisch, omdat de nieuwe (opgeslibde) polder behoorlijk wat hoger lag dan het oudere, meer landinwaarts gelegen land. Door middel van de aanleg van kanalen en uitwateringssluizen, die in dit gebied zijn worden genoemd (een benaming die in nogal wat plaatsnamen is terug te vinden), werd dit probleem onderhouden.

Het veenlandschap: Voor de problematische afwatering van de ontgonnen veengebieden en andere polders werd een oplossing gevonden in de vorm van windbemaling. Korenmolens vormden daarvoor het voorbeeld. Het Zuidhollandse platteland gaf hierbij de toon aan. De vijftiende eeuw was

.....
Offensieve bedijkingen in het noorden:
een landschap van elkaar opeenvol-
gende dijken en polders.

hier de eeuw van de molenbouw. Aanvankelijk waren er twee typen: de windwatermolen met een van binnenuit draaiende kap vooral toegepast op het Hollandse vasteland en de wipwatermolen vooral toegepast in het westelijk rivierengebied (Alblasserwaard, Krimpenerwaard) en het zuiden van de provincie Utrecht (Lopikerwaard). In de molentechnologie deed zich in de loop der tijd een aantal technische ontwikkelingen voor. De achtkantige molen met inwendig scheprad (eind zestiende eeuw) had een groter vermogen door langere wieken (het scheprad kon inwendig worden geplaatst). Een andere verbetering was de toepassing van de vijzel. De bouw van molens ging gepaard met de vorming van nieuwe polders (vanwege het belang van afzonderlijke afwateringseenheden). Door de poldervorming ontstond het polder-boezemsysteem. Dit werd in de loop der tijd verder volmaakt. Aan het eind van de zestiende eeuw is in het westelijk deel van het rivierengebied overgegaan op een systeem van hoge en lage boezems met getrapte molenbemaling (molengangen).

Het veenland werd al sinds jaar en dag afgegraven en in gedroogde toestand (turf) verstookt. Dat gebeurde in Brabant en Vlaanderen al op grote schaal in de middeleeuwen en in de twaalfde eeuw vond de brandstofwinning ook in ontginningsnederzettingen als Zoetermeer, Moordrecht en Waddinxveen al op ruime schaal plaats. Aanvankelijk ging het om oppervlakkige afgravingen, maar onder invloed van een sterk stijgende vraag naar brandstof raakte ook natte vervening (slagturven) in zwang met behulp van een baggerbeugel. Er ontstond een landschap van legakkers en zetwallen en langgerekte nederzettingen omringd door water. Vaak moest men die nederzettingen in de loop der tijd verlaten en werden de stukjes land weggespoeld. Daardoor ontstonden uitgestrekte plassen. Centraal Holland dreigde in een groot meer te veranderen. Er werden wel maatregelen afgekondigd om deze gevaarlijke exploitatie van het land enigszins aan banden te leggen, maar het economisch belang ging voor en de maatregelen sorteerden te weinig effect. Plannen tot droogmaking liepen aanvankelijk op niets uit. In dit gebied zou stoomkracht pas echt soelaas bieden.

Het tijdperk van de droogmakerijen was in het noordelijk deel van Holland al eerder begonnen, dankzij de molentechnologie (de eerste molen van Nederland werd in 1408 te Alkmaar gebouwd). Na enkele kleinere experimentele droogmakingen (het eerste was het 35 ha grootte Achtermeer in 1533) was het tijd voor het grote werk: de droogmaking van de grote meren. De droogmaking van de Beemster dateert van 1612. Daarna volgden de Wormer, de Heerhugowaard en de Schermer. Verder vielen kleinere meren droog als de Bijlmermeer, Watergraafmeer en het Naardermeer. Kenmerken van deze droogmakerijen zijn een ringvaart (niet overal) met dijk en een vaak symmetrisch patroon van afwateringssloten. Kenmerkend was ook de technische innovatie van getrapte bemaling door middel van molengangen. Ook de introductie van de vijzel zorgde voor verbetering, omdat de opvoerhoogte danig kon worden vergroot.

Het rivierengebied: In het westelijk rivierengebied zocht men ook zijn toevlucht tot molenbemaling en boezemvorming om de wateroverlast tegen te gaan (het mooiste en bekendste voorbeeld is Kinderdijk). Grotere problemen gaven de in de zeventiende en achttiende eeuw veelvuldig voorkomende overstromingen. Om een betere waterverdeling te bewerkstelligen werd het Pannerdens kanaal aangelegd (1707), waardoor de Rijn in feite een nieuwe bovenmond kreeg. Een andere maatregel was het graven van het Bylands Kanaal, een bochtafsnijding die voorkwam dat de oude bovenloop van de Rijn opnieuw zou worden bereikt. Ook kwam een enkele overlaat (zijwaartse afleiding, het in geval van nood bewust door-

steken van de rivierdijken) tot stand (de Baartwijkse overlaat). Dit alles kon het probleem van de overstromingen niet oplossen.

Hoog-Nederland: In *Hoog-Nederland* kwam het tot grootschalige exploitatie van de veengebieden. In tegenstelling tot in de Hollandse laagveen-gebieden waren het droge verveningen. Het initiatief ging uit van commerciële ondernemingen, veelal bestaande uit Hollandse ondernemers, de compagnieën. Kenmerkend zijn de systematisch aangelegde kanalen ten behoeve van de ontsluiting en afwatering. De eerste compagniegewijs georganiseerde vervening vond plaats omstreeks 1550 in De Gelderse Vallei (Veenendaal). Vervolgens werd volgens hetzelfde principe elders het veen ontgonnen, zoals rond Hoogeveen, Veendam en Winschoten, in de Fries-Drentse venen (beide slagenveenkoloniën), het Groning-Drentse veengebied (Stadskanaal en omstreken) en de Peel (Griendsveen, Helena-veen). De exploitatie zorgde voor grote afwateringsproblemen (het (regen)water werd immers niet meer vastgehouden door het dikke veenpakket). Ter verbetering van de waterhuishouding kwamen diverse voorzieningen tot stand, zoals de aanleg van het Eemskanaal waardoor het mogelijk werd de afwatering naar de Dollard te verplaatsen. Na de verveningen werden de gronden veelal omgevormd tot landbouwgronden (akkerbouw), waarbij het hoogst gelegen witveen en laatste resten zwartveen met het onderliggende zand werden gemengd (dalgrond). De vruchtbaarheid werd bevorderd door bemesting met stadsmest en huisvuil.

2.2.4 De manipulatieve waterstaat (de periode 1800-heden)

De periode vanaf 1800 staat in het teken van sterke bevolkingsgroei en industrialisatie. Vooral na 1880 veranderde het land als gevolg van ontwikkelingen als een sterke uitdijning van de stedelijke gebieden en de sub-

.....
Hoogveen, veengebieden.

urbanisatie/verstedelijking, omvangrijke ontgrondingen en veranderingen in de landbouw. Door het nieuwe fenomeen van de massarecreatie, raakten eertijds arme en onherbergzame gebieden in trek. De relaties tussen de vormende krachten van het landschap veranderden, wat ook tot uitdrukking kwam in het transport waarin voor het eerst daadwerkelijk alternatieven kwamen voor het verkeer over water. De schaalvergroting in de natte infrastructuur (havens, waterwegen) was daarnaast frappant. Ook in andere opzichten veranderde het waterbeheer. De ontwikkeling van de techniek maakte het mogelijk meer in te spelen op verschillende maatschappelijke wensen met betrekking tot het water. De verdeling van het schaarser water was een belangrijke kwestie en ook steeds meer de kwaliteit van het oppervlaktewater. Daarnaast deden andere zaken opgang, zoals de toenemende verzilting, de relatie met de drinkwatervoorziening, de beperkingen van grondwater als bron en een kwestie als verdroging.

Landschappen langs de kust:

In het zuidwesten kwam na 1600 aan het optreden van stormvloedeng geen einde. Wel werd de techniek van dijkverhoging en verbetering steeds beter beheerst, waardoor zelfs na overstromingen niet meer van permanent landverlies sprake was. Voor de dijken werden ook nieuwe technieken en materialen en andere typen klei en steen gebruikt. Later (twintigste eeuw) ook beton en asfalt.

Ook op andere manier werd aan de Delta gesleuteld. Ten eerste door verlegging van stromingen: graven Nieuwe Merwede, maken nieuwe Maasmond (Bergsche Maas); ten tweede door verdieping en verbreding van wateren (Nieuwe Waterweg, Oude Maas) en het treffen van andere maatregelen (zoals een 'leidam' in het Hellegat) en ten derde door havenuitbreidingen, binnen en buiten de kustlijn. Een enorme ingreep was de uitvoering van het Deltaplan, een totaal nieuwe vorm van kustverdediging en bescherming van het land, door afsluiting van de zeegaten. Niet langer vormden de dijken van de estuaria de hoofdbestanddelen van de verdedi-

.....
De Bergse maas: de in de 19^e eeuw aangelegde nieuwe monding van de Maas.

ging tegen de zee, maar de dammen in die estuaria. Dit had twee belangrijke nevengevolgen: de eilanden raakten verbonden en de hoedanigheid van de Deltawateren veranderde drastisch (verzoeting en ander getijregime). Wat voor het zuidwesten geldt, is ook voor het *noorden* van het land van toepassing. Ook dat deel werd in de loop der tijd getroffen door stormvloed (de inpolderingen van het Dollardgebied hadden als gevolg van de verkleining van het boezemgebied ook een stormvloedverhogend effect). Stormvloed in de achttiende eeuw en negentiende eeuw (1701, 1825, 1833/34) droegen in sterke mate bij aan verbetering en verhoging van de Zuiderzeedijken en verandering van de organisatie en financiering van de kustverdediging. In de negentiende eeuw werd de afsluiting en inpoldering van de Zuiderzee en Waddenzee al serieus overwogen. In 1932 kwam de Afsluitdijk tot stand. Kort daarvoor was de eerste Zuiderzeepolder (de Wieringermeer) ingepolderd. In het kader van het Deltaplan werden ook hier de dijken verhoogd en een zeearm (de Lauwerszee) afgesloten.

De duinen werden al langere tijd voor diverse doeleinden benut en afgegraven. Maar in de negentiende eeuw komt de exploitatie van de duinen pas echt goed op gang en worden ze multifunctioneel. Voor zandwinning nemen ze in belang toe. Ook schoon drinkwater blijkt uit de duinen te kunnen worden onttrokken. De recreatieve en ecologische waarde wordt geleidelijk erkend. Men schrikt er niet voor terug ze hier en daar te doorgraven, zoals bij Katwijk, IJmuiden en Hoek van Holland.

Het veenlandschap:

In de negentiende eeuw werden in het veenlandschap ten zuiden van het IJ veel veenplassen en meren drooggemaakt. Dit was mogelijk door de toepassing van stoomkracht. Grote projecten in dit opzicht waren de droogmaking van de Zuidplas (ten zuidwesten van Gouda), de inpoldering van de Haarlemmermeer en de zogenaamde Kleine plassen van Schieland (Prins Alexanderpolder). De droogmakerijen leverde een aanzienlijke land-

.....
De toepassing van stoomkracht maakte de inpoldering van veel veenplassen en meren mogelijk.

aanwinst op. Tegelijkertijd ging er boezemcapaciteit verloren. Daarom moesten er in het geval van de inpoldering van bijvoorbeeld de Haarlemmermeer nog andere voorzieningen worden getroffen, zoals nieuwe afwateringskanalen en nog een aantal gemalen om de boezem te bemalen. De ontwatering van veel gebieden nam ondanks de betere molentechnieken steeds problematischer vormen aan. Vooral na 1860 schoten de stoomgemalen ter bemaling van boezems als paddestoelen uit de grond. Voor de landbouw had dit enorme consequenties, omdat een stoomgemaal - in tegenstelling tot een windmolen - altijd kan draaien en het waterpeil veel nauwkeuriger geregeld kan worden. In de bemalingstechniek deden zich sindsdien nog meer veranderingen voor, zowel wat betreft aandrijving (van stoom naar diesel/ ruwe olie/zuiggas naar electriciteit) en opvoering (van scheprad naar vijzel, zuiger, centrifugaalpomp, schroefpomp). De bemalingstechnieken maken een fijnregeling voor verschillende doeleinden mogelijk, wateroverlast wordt uitgebannen, oude structuren genegeerd. Vooral in het gebied van de Randstad is de snelle verstedelijking en stijgende welvaart opmerkelijk. Kleine dorpen groeiden in korte tijd uit tot middelgrote steden (Zoetermeer, Alpen aan den Rijn, Hoofddorp). In een poging de ontwikkelingen van de Randstad in de hand te houden (vooral de vorming van een grote metropool te voorkomen) kwam een ruimtelijk beleid tot stand gericht op het openhouden van het landelijke gebied, het Groene Hart.

Het rivierenlandschap:

In de negentiende eeuw werd, nadat zich in het rivierengebied nog menig overstroming had voorgedaan, op grootscheepse wijze ingegrepen. Behalve door de eerder genoemde verlegging van de Maasmond en het maken van enkele nieuwe verbindingen, werden nog andere ingrijpende maatregelen getroffen zoals de scheiding van Maas en Waal en de aanleg van kribben. In de twintigste eeuw werd de Maas aangepakt. Een deel van deze rivier werd gekanaliseerd met behulp van stuwen en tal van bochten werden afgesneden. Een ander groot project was de kanalisatie van Nederrijn en Lek. In het kader van dit project, dat voorzag in de bouw van drie grote stuwen, kon de waterafvoer beter worden gereguleerd, niet alleen om de condities voor de scheepvaart te verbeteren maar ook ten behoeve van het tegengaan van overstromingen en als maatregelen tegen de toemende verzilting. Ook de Haringvlietsluis hield met dit laatste verband.

Hoog-Nederland:

Een enorme verandering vond plaats in *Hoog-Nederland*. Vooral sinds de tweede helft van de negentiende eeuw ging de ontginning van deze gebieden snel. Het areaal woeste grond (heide, zandverstuivingen, moerassen) werd grotendeels omgevormd tot uitgestrekte productiebossen en landbouwgrond. Om de beekdalen tegen wateroverlast te beschermen werden kaden aangelegd, met als gevolg een snelle stijging van het water benedenstrooms, waardoor ook daar kaden werden aangelegd. In deze tijd zagen ook in deze gebieden waterschappen het licht, met als belangrijkste taak het tegengaan van die overstromingen. In het kader hiervan werden tal van stuwen aangelegd, bochten afgesneden, beekjes verbreed, stromen verlegd etc. Dit alles ging gepaard met een daling van de grondwaterspiegel (verdroging).

2.3 Tien eeuwen landschapsontwikkeling: dynamiek en verscheidenheid

Sinds pakweg het jaar 1000 is de vorming van het landschap niet alleen het resultaat van een samenspel tussen biotische en abiotische factoren

maar ook van antropogene factoren. Daaruit zijn de volgende gevolgtrekkingen te trekken:

Ten eerste is de dynamiek opvallend. Alle landschapstypen ondergingen minstens één keer in die tien eeuwen een metamorfose en een groot aantal zelfs verscheidene metamorfoses. Deze dynamiek is een onderscheidend kenmerk van het Nederlandse landschap als geheel. In feite is al sinds jaar en dag een 'strijd om de ruimte' gaande. Aanvankelijk was dat vooral een strijd tussen mens en natuur, maar geleidelijk kreeg de mens de overhand en ging die strijd om verschillende antropogene ruimteclaims. Het behoeft geen betoog dat deze dynamiek voorlopig niet zal verminderen en eerder nog intensiever zal worden. De behoefte aan ruimte voor diverse, vaak tegenstrijdige doeleinden blijft onverminderd groot.

Ten tweede wordt het Nederlandse landschap gekenmerkt door verscheidenheid. De antropogene factor heeft aan het ontstaan en vergroten van de verscheidenheid in belangrijke mate bijgedragen. Van oorsprong is het Nederlandse landschap door het ontbreken van reliëf in wezen betrekkelijk uniform.²¹ Niet alleen de vorm van het land en de verdeling tussen land en water zijn in belangrijke mate mede bepaald door en resultante van menselijk handelen, maar ook de verscheidenheid in het natuurlijk milieu. De economische exploitatievormen hebben hun sporen ook in dit opzicht duidelijk achtergelaten en waardevolle landschapselementen doen ontstaan. Bij dit alles speelde water en waterbeheer een belangrijke rol.

Is er nu een kentering te beschouwen in die zin dat de dynamiek de verscheidenheid vermindert en zich dus manifesteert als nivellerende kracht? Ter bevestiging van deze stellingname voeren Ten Brinke en De Jong onder meer de volgende punten aan: grotere eenvormigheid in de landbouw, versnippering van het landschap door aanleg van wegen en nieuwbouwwijken, wijzigingen van natuurlijke milieus (verzuring, vermeting, verdroging, verzoeting).²² Bijhouwer bespeurde al zo'n dertig jaar geleden een verontrustende nivellering van het landschap. De oorzaak school volgens hem in de maatschappelijke en sociaal- economische schaalvergroting en ook een minder van de fysische geografie afhankelijke vorm van bodemgebruik als gevolg van technische en economische mogelijkheden. De identiteit van de landschappen, 'het specifieke van de plek', zou teloor gaan als gevolg van een sterke afname van de wederzijdse beïnvloeding en het samenspel tussen abiotische, biotische en antropogene factoren. Daarom moest naar zijn mening 'een grote terughoudendheid aan de dag worden gelegd in de drift de bodem aan te passen aan de gewenste vormen van gebruik'.²³ Koos van Zomeren formuleerde die macht van de techniek waaraan de verschillende maatschappelijke wensen kunnen worden aangepast anders en krachtiger: 'Vroeger slingerde een riviervtje omdat dat riviervtje dat wou, nu omdat het waterschap dat wil'.²⁴

²¹ Piet Schroevers, 'Menselijk bemiddelde natuur', in: *Landschap in meervoud*, 152.

²² Wim ten Brinke en Chris de Jong, 'Landschap, natuur en cultuur: gewijzigde verhoudingen in de twintigste eeuw', in: *Landschap in Meervoud*, 187-191.

²³ J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse Landschap*, 177-178.

²⁴ Geciteerd door Marcel ten Hooven in 'De stilte wordt eenzaam in het landschap', in Jan Kolen & Ton Lemaire *Landschap in meervoud* (Utrecht 1999), 45.

De beschouwingen van Ten Brinke en De Jong en van Bijhouwer zijn pogingen tot aanzetten van analyses van de toenemende eenvormigheid van het landschap. Meestal wordt voor zoete koek aangenomen dat er een nivelleringsproces gaande is. Maar die aanzetten zijn nog niet overtuigend. Ontegengesprekelijk zijn er veranderingen gaande. Ingrijpende veranderingen, zoals bijvoorbeeld Ten Brinke en De Jong aantonen. Hoewel dergelijke veranderingen in het landschap als ongewenst kunnen worden beschouwd, hoeven ze op zich nog niet tot een uniformering van het landschap te leiden.

Volgens Waterbolk bijvoorbeeld valt het met die nivellering wel mee. De landschappelijke variatie van zijn woonomgeving is nog onverminderd groot. Ondanks de aantasting van het landschap door ontginningen, ruilverkavelingen, beeknormalisaties en aanzienlijke verarming van flora en fauna en andere negatieve ontwikkelingen hebben grote delen van Noord-Nederland hun identiteit behouden, meent hij. Ze zijn nog redelijk intact wat betreft hun hoofdstructuren. Veranderingen horen erbij en zijn niet te voorkomen, maar die hoeven de hoofdstructuren niet wezenlijk aan te tasten.²⁵

Als men door het land reist of een topografische atlas bestudeert kan niet anders dan worden geconcludeerd dat de hierboven genoemde indeling ook heden ten dage nog geldt. De onderscheiden landschapstypen zijn met andere woorden nog duidelijk aanwezig en herkenbaar. Ook bestaan er duidelijke variaties binnen die landschapstypen. Om een voorbeeld te noemen: de Krimpenerwaard heeft duidelijk andere kenmerken dan de Alblasserwaard.

Er is geen reden te verwachten dat die variatie verloren gaat in de toekomst. De nivellerende krachten hebben geen wezenlijke invloed op het type landschap. Daarvoor zijn vooral de abiotische factoren te onveranderlijk. Dat wil niet zeggen dat die structuren niet ernstig kunnen worden aangetast en dat er geen gevaar bestaat voor het verlies van wezenlijke kenmerken. Vooral in het westen van het land is de strijd om de ruimte heftig met als gevolg dat het open, wijde karakter op veel plaatsen al verdwenen is en verloren dreigt te gaan. Zo wijst de praktijk op bepaalde plaatsen overduidelijk uit dat het belang van de handhaving van een Groen Hart het aflegt tegen andere belangen. Ook kan met behoud van de structuur de esthetiek van een bepaald landschap in belangrijke mate worden aangetast door bijvoorbeeld horizonvervuiling (voorbeeld het vrijwel aaneengesloten lint van bedrijfsgebouwen langs de A12), stedelijke uitbreiding, aanleg van recreatie- en natuurgebieden. In dit verband is het van belang goed duidelijk te maken waaruit de verscheidenheid in landschapstypen bestaat, waarbij helderheid moet worden verschaft over wat de belangrijkste landschappelijke kwaliteiten en structurele elementen zijn van de verschillende landschapstypen.

²⁵ Tjalling Waterbolk, De landschappen in mijn omgeving: cultuur en natuur in Noord-Nederland, in: Landschap in meervoud, 111-116.

3 Landschapontwikkeling: een wijder perspectief

3.1 Inleiding

Kenmerkend voor het Nederlandse landschap is de grote betekenis van antropogene factoren. Het Nederlandse landschap is de weerspiegeling van vaak complexe samenhangen en patronen. De regionale benadering vormt dan ook slechts één manier om de landschapontwikkeling te beschrijven.

Kenmerkend voor die antropogene factoren is dat ze op zich niet regiogebonden zijn en een verspreiding kunnen hebben over verschillende delen van het land. Wel kan er wel sprake zijn van een specifiek regionale verschijningsvorm. Het landschap en de ontwikkeling daarvan kunnen met andere woorden ook vanuit een ander perspectief worden bekeken, waarbij niet een bepaald landschap of een landschapstype het uitgangspunt is, maar het voorkomen van bepaalde landschappelijke elementen, de verspreiding daarvan en de variatie daarin.

Enerzijds kan dit gebeuren door te kijken hoe bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen (mede) vorm gaven aan een landschap vanuit een wijder (nationaal of internationaal) perspectief. Het landschap vormt zo de weerspiegeling van economische, sociale en politieke ontwikkelingen en uitdrukkingen daarvan als toenemende integratie, schaalvergroting en toenemende mobiliteit en de differentiatie daarvan in verschijningsvormen die aan de hand van bijvoorbeeld technische of (a)biotische factoren kunnen worden verklaard. Anderzijds kan de nadruk worden gelegd op zeer specifieke, karakteristieke landschappelijke elementen of objecten.

Een voordeel van deze meer thematische aanpak is dat het de mogelijkheden biedt waardevolle en karakteristieke landschappen en landschapselementen op een zo objectief mogelijke wijze te categoriseren, inventariseren en te selecteren. Hierdoor kan voor wat betreft de relatie landschap en water niet alleen meer handen en voeten worden gegeven aan de voor het Nederlandse landschap zo kenmerkende 'strijd tegen het water', maar ook aan een ander aspect, misschien wel even belangrijk en karakteristiek: het water 'als vriend', oftewel het benutten van water.

3.2 De strijd tegen het water

In de beschrijving van de landschapstypen is de betekenis van de strijd tegen het water voor de vorming en ontwikkeling van verschillende landschappen al uitvoerig aan de orde gekomen. Toch is het in dit kader van belang om hier ook de andere vorm van benadering aandacht te besteden. Al is de beschrijving beknopt gehouden, hier en daar doen zich niettemin overlappingsen met het voorgaande voor.

Kustverdediging

Een belangrijk aspect van de 'strijd tegen het water' is natuurlijk de kustverdediging. Zoals in het eerste hoofdstuk is beschreven, werd die al eeuwen en met wisselend succes gevoerd. In het landschap is vaak goed te achterhalen waar en hoe die strijd is verlopen. Naar tijd en plaats zijn daarin verschillen te onderkennen. Allereerst dienen verschillende vormen van kustverdediging te worden onderscheiden: o.a. terpen, dijken, duinen,

dammen. Daarnaast zijn er plekken in het landschap waar overstromingen hebben plaats gevonden, plekken dus waar die strijd werd verloren. In Zeeland en Brabant (Ooster- en Westerschelde) zijn nog diverse 'verdrinken landen'. Op diverse plaatsen, waaronder Schouwen-Duiveland, zijn de sporen van dijkdoorbraken (schots en scheef liggende caissons, inlaagdijken, zilte kreken) bijzonder goed te zien.

De vroegste vorm van kustverdediging is de bouw van terpen. Deze zijn zo kenmerkend voor een deel van noordelijk Nederland dat dit wel het terpen- of wierdenlandschap wordt genoemd. Toch kwamen/komen ook elders terpen voor (bijvoorbeeld Marken, Kampen en vermoedelijk nabij Den Haag).

De dijkenbouw is van latere datum en heeft verschillende vormen aangenomen. In Friesland zijn enkele binnendijken als de Slachtedijk, Marnedijk en de Leppedijk in dit opzicht van belang. Zo werd de dwars door het noordwestelijk Friesland kronkelende Slachtedijk, die dateert uit de twaalfde eeuw, aangelegd om het water uit zuidelijk en westelijk richting te keren. Het besluit om de Friese Statenzeedijk aan te leggen kwam voort uit de stormvloed van 1701. Elders lagen toen al lang hoge zeedijken. In Zeeland bijvoorbeeld, waar veel bewoners van Westkapelle een dagtaak hadden aan het onderhouden van de gelijknamige zeedijk. In die provincie bevinden zich op enkele dijken nog op betonnen muurtjes om de golfverheffing te keren, de zogenaamde De Muralt-muurtjes, naar de ingenieur van het waterschap Schouwen en jhr R.R.L. de Muralt die deze methode in het begin van de twintigste eeuw bedacht. Een bijzondere variatie in kustverdediging is te vinden aan de Noord-Hollandse kust: een machtige zeedijk (de Hondsbossche Zeewering) ligt daar pal naast de breedste duinstrook van Nederland (Schoorl) en een eindje verderop bij Egmond wordt de strijd tegen kustafslag nog in alle hevigheid gevoerd. De Afsluitdijk en de Deltawerken behoren tot de laatste varianten van kustverdediging.

Rivierbeheer

In het vorige hoofdstuk is het landschap van de grote rivieren al beschreven. De wijze waarop de rivierenproblematiek is aangepakt is van grote invloed in de vormgeving en ontwikkeling van dat landschap. Ook hier

.....
Caissons in de dijk markeren de plaats
waar eens de dijk het begaf.

doet zich dus een grote mate van overlap voor met de regionale benadering en is de beschrijving om die reden beknopt gehouden. Een meer thematische benadering kan groter inzicht geven in de wijze hoe men is omgegaan met deze lange tijd zo weerbarstige problematiek. Allereerst zijn ook hier de littekens van de strijd van belang. De wielen, zoals die bijvoorbeeld in de Diefdijk zijn te vinden, behoren in dit opzicht tot de karakteristieke elementen. Dat de dijken van de grote rivieren al eeuwen geleden zijn opgeworpen, is goed aan de bebouwing langs de rivier te zien. Langs de rivieren liggen natuurlijke en door de mens opgeworpen verhogingen (rivierduinen, vluchtheuvels). Oude situaties, oplossingen en maatregelen zijn nog vaak goed herkenbaar: sporen van meanders - wat wijst op doorgravingen - de overlopen/overlaten in het Land van Maas en Waal, het lege land bij de Beerse overlaat. In dit verband kan ook worden genoemd het Afwateringskanaal 's Hertogenbosch-Drongelen, aangelegd in het kader van de verlegging van de Maasmond (Bergsche Maas). Dit kanaal is bijvoorbeeld bijzonder omdat er met nieuwe technieken is geëxperimenteerd (bijvoorbeeld bruggen en duikers van gewapend beton).

Het rivierbeheer van de kleinere rivieren vertoont overeenkomsten met die van de grote rivieren (de bouw van stuwen, kanaliseringen, de aanwezigheid van (oude) retentiegebieden) en ook duidelijke verschillen. Bij kleine rivieren was het bijvoorbeeld mogelijk de stroom gedeeltelijk te verleggen of een aftakking te maken ten behoeve van watermolens of landgoederen. Ook is het in zo'n thematische benadering mogelijk stroomgebieden te analyseren en te vergelijken en om zo verschillen te onderkennen, wat ook van nut zou kunnen zijn voor het huidige beleid ter bestrijding van wateroverlast. Zonder hier nu verder op in te gaan, kan ik mij bijvoorbeeld voorstellen dat er voor de Maas andere voorzieningen zouden moeten worden getroffen dan voor de Rijn en voor de Berkel andere dan voor de Mark.

Uitwatering- en bemalingslandschappen

Met wateroverlast had men in het verleden veel vaker dan nu te kampen. Grote delen van Nederland stonden in het winterhalfjaar vaak langdurig blank. Naarmate de ontginning voortging, werd dat probleem alleen maar groter. Dit kwam enerzijds door bodemdaling als gevolg van met de ontginning samenhangende inklinking en anderzijds door een snellere afvoer van regenwater door vermindering van de opslagcapaciteit.

De vormgeving ervan kan zeer karakteristiek zijn voor een landschap of er kan sprake zijn van beeldbepalende elementen. Ook in dit opzicht zijn er grote verschillen in tijd en plaats. In Groningen bijvoorbeeld bestond een systeem van zijlen (uitwateringssluizen), die soms weer hun functie verloren na nieuwe landaanwinning. Door de veenafgravingen moest er in korte tijd veel water kunnen worden afgevoerd en moesten nieuwe voorzieningen worden getroffen, bijvoorbeeld de aanleg van nieuwe afwateringskanalen en spuisluizen met een grote capaciteit. Voor het lage polderland moesten steeds ingenieuzere oplossingen worden bedacht. Die verschillen zijn vaak nog goed te zien (losse molens, molentrappen, polder-boezemsystemen, mechanische bemalingvormen). Uit het feit dat zowel het molencomplex van Kinderdijk als het ir. D.F. Woudagemaal op de werelderfgoedlijst van UNESCO staan, blijkt wel hoezeer deze landschapselementen van belang zijn en internationaal worden gewaardeerd. Tegelijkertijd maken deze twee complexen duidelijk hoe groot de verschillen kunnen zijn om het zelfde doel (afwatering) te kunnen bereiken, want de bemaling van de Alblasserwaard heeft heel andere kenmerken dan de Friese boezem. En beide zijn weer heel anders dan bijvoorbeeld die van

Rijnlandsboezem, met oude stoomgemalen als de Cruquius, de stoomgemalen bij o.a. Halfweg en Spaarndam en de afwatering in zee bij Katwijk.

Polders en droogmakerijen

De polderstructuren houden natuurlijk enigszins verband met de afwatering en uitwatering: Afhankelijk van de natuurlijke omstandigheden (aanwezigheid afstand tot rivier, aanwezigheid veenmoskoepels) zijn veel polderstructuren (waaier- en veerverkavelingen) al ten tijde van de ontginning ontstaan. Maar daarnaast zijn er andere factoren die de vormgeving en inrichting van polders en droogmakerijen bepalen. Een vergelijking tussen de betrekkelijk kort na elkaar (allemaal in de twintigste eeuw) totstandgekomen IJsselmeerpolders toont aan hoezeer de inrichting door veranderende visies en maatschappelijke omstandigheden kan verschillen. Ook in het verleden werd de vorm en grootte van de kavels bepaald door bijvoorbeeld politieke omstandigheden, machtsverhoudingen en schoonheidsidealen. Bovendien zijn door de ontstaansgeschiedenis van polders er aanzienlijke verschillen te constateren, bijvoorbeeld tussen polders in veenontginningen, droogmakerijen en polders ontstaan door landaanwinning. En zelfs binnen deze drie categorieën zijn de verschillen soms groot. Een mooi voorbeeld in dit opzicht is de Hoeksche Waard en het Eiland van Dordrecht, het gebied dat zo zwaar werd getroffen door de Sint-Elisabethsvloed van 1421 en waar sindsdien tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw vanuit een gespaard gebleven gebied (St. Anthonypolder) nieuw land is aangewonnen. Het karakter van dat gebied staat echter weer in schril contrast met de landaanwinning in het noorden van het land.

.....
Flevoland: (voorlopig) het laatste voorbeeld van Nederlandse 'polderkunst'.

3.3 Het landschap en zijn ontwikkeling in verband met andere aspecten van het waterbeheer

De waterstaat en het waterbeheer en daarmee verbonden aspecten zijn nauw gerelateerd aan verscheidene andere maatschappelijke ontwikkelingen. Ook dergelijke samenhangen zijn in het landschap weerspiegeld en hebben hun structurerende elementen. Achtereenvolgens worden de relaties van water en landschap met de Nederlandse economische ontwikkeling, met de natte infrastructuur en met de defensie kort belicht, waarna enkele andere aspecten nog worden aangestipt.

De Nederlandse economie

De aard en ontwikkeling van de Nederlandse economie vertonen een duidelijke samenhang met water. Veranderingen in de waterstaat en aanpassingen in het waterbeheer hebben vaak een economische achtergrond. Dit geldt in de eerste plaats voor de *landbouw*. Het initiatief om bepaalde beheersorganisaties op te richten (waterschappen) ter verbetering of bescherming van het (agrarisch) land kwam vaak van boeren of gebeurde met het oog op agrarische belangen. Waterstaatkundige omstandigheden zijn in veel gevallen beslissend voor de uitoefening van het agrarisch bedrijf (weide- of bouwland). Inpolderingen gebeurde met het oog op de winning van vruchtbare kleigebieden. Als een veengebied te sterk inklonk, dan moest van akkerbouw naar veeteelt worden overgeschakeld. Verbetering van de agrarische omstandigheden was in belangrijke mate afhankelijk van ontwikkelingen op het gebied van de waterstaat om overstromingen en wateroverlast tegen te gaan, zoals betere bemalingssystemen. Die relatie blijkt maar al te goed bij de vrij recente ruilverkavelingen en landinrichtingswerken: deze kon alleen geschieden door ingrijpende veranderingen in de waterstaat, zoals de kanalisering van rivieren, het maken van verdelingswerken, en de aanleg van afwateringskanalen. Ook problemen als verzilting en verdroging, die hun weerslag op het landschap duidelijk hebben, zijn daarmee onlosmakelijk verbonden.

Ook andere economische sectoren hebben grote invloed gehad op de vorming en ontwikkeling van het landschap en landschappelijke patronen, waarbij ook de relatie met water duidelijk kan worden onderkend. Allereerst natuurlijk de visserij. De visserij gaf velen in Nederland vroeger een bestaan. Zowel de zoet- als de zoutwater visserij is in Nederland altijd een belangrijke sector geweest. Een stad als Amsterdam was oorspronkelijk een vissersplaats. De vissersdorpjes met hun havens zijn nog steeds kenmerkende plaatsen in het landschap.

Overduidelijk is ook de relatie tussen de handel en het water. De gunstige ligging van Nederland in de delta van enkele grote rivieren heeft een sterke invloed uitgeoefend op de structuur van de Nederlandse economie in zijn geheel en daarmee het nederzettingsspatroon en andere aspecten van ruimtelijke inrichting. Nederland is in feite al sinds jaar en dag *distributieland*; de hoogtijdagen lagen wat dit betreft in de Gouden Eeuw, met Amsterdam als stapelmarkt van de wereld. De oorzaken van verval van steden kunnen veelal worden teruggevoerd op het feit dat de geografische positie minder gunstig werd. Zo leek Amsterdam in de achttiende eeuw het lot van het Vlaamse Brugge te gaan delen door verzanding van het IJ en kon Rotterdam zich alleen tot wereldhaven ontwikkelen door het graven van een nieuwe verbinding naar zee.

Handelssteden zijn ontstaan bij afdammingen van veenwateren (Rotterdam, Amsterdam, Schiedam) of dankten hun bloei aan de gunstige ligging

aan rivier of knooppunt van waterwegen (de Hanzesteden, Dordrecht). De onderlinge handel - en dus de stedenband - kwam in hoofdzaak dankzij (natuurlijke) waterwegen tot bloei. Ook voerden de steden vooral in de late Middeleeuwen een soms felle strijd en poogden elkaar de loef af te steken, waarbij het bevorderen of tegengaan van verbetering van de waterstaatkundige situatie vaak de inzet vormde. Er bestond tussen de Hollandse steden zelfs zo'n sterke rivaliteit, dat men er soms niet van terugschrok de wapens op te nemen of tot acties van puur vandalisme over te gaan. Haarlem bijvoorbeeld, dat over grafelijke privileges beschikte, dwong Amsterdam in de vijftiende eeuw in een nieuwe vaart een belemmering te maken in de vorm van een overtoom. De vaart kreeg de toepasselijke naam Kostverloren Vaart. Andere waterwegen waren om dezelfde reden afgedamd, zoals de Bilderdam in de Drecht (op de grens van Amstelland en Rijnland) en de Hildam (op de grens van Schieland en Rijnland). Ook het stapelrecht op de rivieren was van belang. Dat was lange tijd in het bezit van Dordrecht. Een dergelijke belangenstrijd kwam ook in later tijd nog voor. Zo dwong Amsterdam in het begin van de negentiende eeuw af dat in Den Helder na aanleg van het Noord-Hollands Kanaal geen zeehaven mocht ontstaan.

Voor de bloei van de Nederlandse *nijverheid en industrie* was de ligging aan water zeker tot in de negentiende eeuw een must. Grondstoffen (onder meer turf) en eindproducten konden zo goedkoop en gemakkelijk worden aan- en afgevoerd. De industrie van hoog Nederland kon pas na de aanleg van kanalen (en later) spoorwegen tot ontwikkeling komen. Een aparte vorm van economische activiteit was de winning van *grondstoffen*. In het veengebied dat onder invloed stond van de zee (vooral de Scheldedelta) werden de veengebieden doordrenkt met zoutwater. De moertering (ook wel zelnering of het darinkdelven genoemd) bleek een lucratieve bezigheid. Deze activiteiten droegen er in sterke mate toe bij dat deze kust zeer kwetsbaar werd en voor een groot deel aan de golven moest worden prijsgegeven. Ook na het landverlies ging deze vorm van zoutwinning nog door, ondanks het feit dat men bewust was van het gevaar en de consequenties. De grootste invloed op het landschap hadden natuurlijk de verveningen in de diverse delen van het land. Door deze activiteit zijn typisch pre-indus-

.....
Den Oever; van oorsprong en nog
steeds een vissersplaats.

triële commerciële exploitatielandschappen ontstaan. De aard, betekenis en kenmerken, alsmede de verspreiding en variatie over het land, zijn in het vorige hoofdstuk al besproken.

Niet van al deze economische activiteiten in het verleden zijn nog herkenbare elementen terug te vinden in het land. Niettemin kan de aard en de ontwikkeling van het landschap niet worden begrepen zonder bewust te zijn van die nauwe samenhang tussen water en economische aspecten.

Natte Infrastructuur

Het vervoer in Nederland vond van oudsher over water plaats. Ten eerste beschikte Nederland over *natuurlijke wateren* als rivieren en meren. Niet alleen de grote rivieren fungeerden als transportaders, ook de kleine riviertjes van de zandgronden als de Regge en de Berkel waren van groot belang. Zo vond voor de aanleg van het Overijssels Kanaal vrijwel al het bulktransport in de richting van het als industriegebied in opkomst zijnde Twente over de Regge plaats. Als de waterstand te laag was, wierpen de schippers dammen op die werden doorgestoken als er voldoende water was verzameld om de scheepjes (zompen) een stukje te verplaatsen. Hoewel een reis naar Zwolle zo vele dagen kon duren, was deze vorm van transport goedkoper dan die over land.

De Rijn was vanouds een hoofdroute. Bijzonder waren de enorme houtvloten die vanuit het Duitse achterland over dit water naar de houthaven Dordrecht werden vervoerd. Toch liet ook de Rijn soms veel te wensen over. Vooral na de opkomst van de stoomvaart namen de klachten over deze rivier toe. De rivierverbeteringen in de negentiende eeuw waren ook mede (maar wel in de tweede plaats) bedoeld ten behoeve van de scheepvaart. De Maas was als regenrivier berucht. Soms was deze rivier onbevaarbaar door een te sterke stroming. Wat veel vaker voorkwam was een te geringe waterafvoer voor scheepvaart. Als route voor de scheepvaart nam de Maas sterk in betekenis toe na de Maaskanalisatiewerken en de aanleg van het Julianakanaal in de eerste helft van de twintigste eeuw. Overigens waren de rivieren in het verleden vaak voor lange tijd onbevaarbaar door ijsgang.

Sommige binnenwateren, zoals het Haarlemmermeer en het IJ, stonden bekend als gevaarlijke wateren. Lange tijd verkozen de schippers toch die binnenwateren boven de altijd gevaarlijker zee.

Ondanks het bestaan van een netwerk van goede natuurlijke waterwegen, is er ook altijd veel werk gemaakt van *kanalenaanleg*. In de Romeinse tijd werd al de Corbulogracht gegraven en in de middeleeuwen kwamen vaarten als de Oude Delft, het Damsterdiep en de Schipbeek tot stand.

Waterwegen zijn in het bijzonder van belang voor het vervoer van (bulk)goederen. Tot de komst van de spoorwegen was vervoer over land bijzonder onpraktisch en duur. In de zeventiende eeuw kwamen in de topmaanden juni en juli in Amsterdam dagelijks zo'n zestig tot honderd turfschepen voor de wal om gelost te worden.²⁶ Zo'n grachtenpatroon in een stad als Amsterdam was dan ook niet alleen zeer esthetisch, maar ook handig en efficiënt.

In Nederland was het vervoer over water ook voor het personenverkeer van grote betekenis.

²⁶ R. Filarski, *Kanalen van de koning-koopman, goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1995), 75.

Een ware kanalenkoorts brak in de zeventiende eeuw uit. Toen kwam in het lage deel van Nederland een dicht netwerk van trekvaarten tot stand. De trekschuitdiensten zorgde voor een betrouwbare, goedkope en vrij snelle vorm van openbaar vervoer, een in de wereld unieke wijze van georganiseerd transport. Naast trekschuitdiensten bestonden er beurtveerdiensten en geregeld vervoer door marktschuiten. In 1765 vertrokken elke week ongeveer 800 beurtschepen en marktschuiten vanuit Amsterdam naar het onwaarschijnlijk aantal van 180 verschillende bestemmingen.²⁷ Mede door de goede en goedkope verbindingen was er ook veel verkeer. Tussen Amsterdam en Gouda reisden bijvoorbeeld in het jaar 1681-1682 ongeveer 25.000 mensen met de trekschuit en in 1658 namen 16.300 mensen de trekschuit van Groningen richting Dokkum.²⁸

Mede als gevolg van de aanleg van vaarten ten behoeve van ontginningen werden ook elders de transportmogelijkheden beter. In waterrijke gebieden kwamen de boeren ook meestal in schuiten naar de markt. De schepen konden door middel van sluizen of overhalen van het ene kanaal of water in het andere worden getrokken. Voor de ontginning en het vervoer van turf werden een groot aantal kanalen gegraven, zoals de veenkanalen in Groningen, de Compagnonsvaarten in Friesland, de Hoogeveense vaart en Drentse Hoofdvaart, de Helomavaart in Overijssel en de turfvaarten bij Breda en Roosendaal.

Een nieuwe fase in de kanalen brak aan in de negentiende eeuw. Toen werden diverse type kanalen gegraven: 1. nieuwe achterlandverbindingen, zoals het Zederikkanaal en de Zuid-Willemsvaart; 2. nieuwe verbindingen met de zee (Noord-Hollandskanaal, Kanaal door Voorne) en 3. kanalen van vooral regionaal belang (Overijssels kanaal, Dedemsvaart, Apeldoorns kanaal). Ook na de komst van de spoorwegen en de automobiel bleef kanalenaanleg van grote betekenis. Voorbeelden zijn het Noordzeekanaal, het Twentekanaal, Amsterdam-Rijnkanaal, Julianakanaal, nieuwe veenkanalen als het Linthorsthomankanaal in Drenthe (een werklozenproject), de westfriese kanalen, etc. De bestaande kanalen werden bovendien herhaaldelijk verdiept en verbreed.

.....
Het Noordzeekanaal(l) en het Twente-
kanaal(r): 20^e eeuwse toevoegingen
aan het omvangrijke Nederlandse
kanalenstelsel.

²⁷ Jan de Vries Barges & *capitalism, Passenger transportation in the Dutch Economy (1632-1839)* (Utrecht 1981), 18.

²⁸ Jan de Vries Barges & *capitalism*, 87

De betekenis van de binnenvaart is mede de oorzaak van de aarzelende opkomst van de spoorwegen in Nederland. Pas na de Tweede Wereldoorlog nam de betekenis van vooral de kleinere, regionale waterwegen sterk af. Verscheidene kanalen werden gedempt. De hoofdverbindingen bleven wel van groot belang.

Waterwegen en kanalen zijn op een directe en indirecte manier kenmerkend en in sterke mate structuurbepalend voor het Nederlandse landschap. Zelfs voor een niet direct met water geassocieerde provincie als Drenthe zijn de kanalen voor het landschap kenmerkende en belangrijke elementen. Van belang hierbij zijn de bijbehorende waterbouwkundige kunstwerken als sluizen, overtomen, bruggen, aquaducten en andere voorzieningen zoals sluiswachterswoningen, jaagpaden, rolpalen e.d..

De haven is een andere vorm van natte infrastructuur. Die bepaalt en bepaalde het beeld van menige stad. Het toegankelijk houden van een haven was een hele zorg, zoals blijkt uit plaatsen als Zierikzee, Goeree, Middelburg en Harlingen, waar als gevolg van verzanding van de havenmond lange of ingewikkelde haventoeegangen moesten worden gemaakt. Onnodig is het om te memoreren hoe een haven een landschap kan bepalen en in korte tijd kan doen veranderen. De Rotterdamse haven spreekt wat dat betreft immers boekdelen. Ook bestaat er een direct verband met bepaalde waterstaatskundige kwesties en daardoor ook met veranderingen van het landschap en de noodzaak van landschappelijke ingrepen, zoals verandering van de kustlijn en het treffen van maatregelen tegen verzilting en stormvloedverhogingen.

Defensie

Het is niet voor niets dat de Rijn enige tijd de grens van het Romeinse Rijk vormde: de rivier vormde een natuurlijke en goed te verdedigen barrière. De betekenis van de Rijn als verdedigingslinie bleek opnieuw in de Tweede Wereldoorlog toen juist daar een felle strijd werd uitgevochten (bijvoorbeeld de Slag om Arnhem). Andere natuurlijke barrières vormden de moeilijk doordringbare moeras- en veengebieden. Door op bepaalde toegankelijke plekken versterkingen aan te leggen (Bourtange) ontstond in principe een goed verdedigbare linie.

Ook kunstmatige waterlinies met forten en vestingen vormden lange tijd een onmisbaar onderdeel van de Nederlandse verdedigingsstrategie. Water werd met succes ingezet om de Spanjaarden te verdrijven. In 1574 werd Leiden ontzet door de watergeuzen door middel van offensief gebruikte inundaties. Kort daarop werd besloten tot de vorming van een waterlinie bij Utrecht. Met slechts 10.000 man zou Nederland zo tegen de 'gansche werelt' kunnen worden verdedigd, zo zou prins Maurits hebben gezegd. Deze linie vormde het eerste onderdeel van de Hollandse Waterlinie die echter tijdens de oorlog van 1672-1673, toen de Fransen de republiek binnenvallen, nog niet gereed was. Toch werd de linie in staat van verdediging gebracht en probeerde men met man en macht de linie te voltooien. Ondanks problemen van velerlei aard (toen het ging vriezen rukten de Fransen vervaarlijk snel op, maar toen het ging dooien zaten ze lelijk in de knel) bleek het een succes. De Waterlinie werd vervolgens verbeterd. Ruim honderd jaar later - in de Franse tijd (sic!) - werd besloten tot het maken van een nieuwe linie, de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Deze was geheel aangepast aan de moderne eisen en werd ook sindsdien nog regelmatig verbeterd.

Elders in het land zijn andere linies gemaakt, zoals de Stelling van Amsterdam en de Grebbelinie. Na de Tweede Wereldoorlog is nog beslo-

ten tot aanleg van de IJssellinie. Deze kwam ook tot stand maar al na enige jaren werd van de strategie van de waterlinie afgestapt. Onderdeel van deze linies zijn de forten, dijken en waterbouwkundige werken als inundatiesluizen. Deze vormen vaak een geheel met fraaie vestingplaatsjes. De linies zijn nog goed in het land herkenbaar als vaak nog open, onbebouwde ruimten. De grote cultuurhistorische waarde ervan is erkend: De Stelling van Amsterdam is door UNESCO tot werelderfgoed aangemerkt en de Nieuwe Hollandse Waterlinie is daarvoor genomineerd.

Overige antropogene factoren

Het bovenstaande overzicht is niet volledig. Er zijn nog meer antropogene factoren te onderscheiden met een invloed op het landschap waarbij het element water een grote rol speelt. Voorbeelden zijn de relatie tussen water en recreatie (plaats en vorm van landgoederen, (stads)parken, badplaatsen, etc.) en ook diverse aspecten van de waterhuishouding (verzilting, maatregelen tegen vervuiling, drinkwatervoorziening) bepalen soms in belangrijke mate het landschap, bijvoorbeeld dat van de stad (verversingskanalen, gedempte grachten). Een voorbeeld hiervan is het Rotterdamse waterproject van de stadsarchitect W.N. Roose, dat onder meer voorzag in de aanleg van singels en twee stoomgemalen waardoor de grachten met 'vers' water uit de Maas konden worden doorgespoeld. Deze aspecten zijn vooral kenmerkend voor het tijdperk van de manipulatieve waterstaat, waarin het niet zozeer gaat om een samenspel van abiotische, biotische en antropogene factoren, maar waarbij het samenspel van diverse antropogene factoren vooral de vorm en ontwikkeling van het landschap bepaalt.

3.4 Multidimensionaal landschap

De invloed van antropogene factoren op het Nederlandse landschap is zeer groot. Een meer thematische benadering van deze invloeden vergroot het inzicht in de vormende en drijvende krachten van het land en de landschapsontwikkeling. Naar mijn mening is het om die reden weinig zinvol één aspect als dominant te beschouwen, zoals bijvoorbeeld Hendriks in een publikatie bepleit. Daarin wordt de meeste waarde gehecht aan de agrarische factor in de waardering en landschapsbeschrijving en andere functies moeten daaraan ondergeschikt worden gemaakt. Als reden voert hij aan dat die andere functies met de agrarische functies zijn verweven en dat dit bovendien 'praktisch' is. 'Alleen daar waar de functionele of ruimtelijke samenhang met het agrarische landschap niet meer duidelijk aanwezig is, ligt een behandeling in het kader van een andere functie dan de agrarische niet in de reden', schrijft hij. Te vrezen valt dat bij het volgen van een dergelijke methode het verband eerder zoek raakt dan duidelijker wordt en dit de cultuurhistorische waardebepaling en waardering ongelijk en onevenwichtig maakt.²⁹

Door een meer thematische benadering, zoals hierboven geschetst voor de verschillende aspecten van de relatie water en landschap, kan recht worden gedaan aan de complexe samenhangen en patronen. Er kan doelmatiger worden gezocht naar voor een bepaald aspect of thema karakteristiek en gaaf landschap of karakteristieke landschappelijke elementen. Het samenstel van objecten, kenmerkende vormen en elementen kan zo worden benoemd. Dit maakt inventarisatie en selectie van de vormen, elementen en objecten mogelijk, die in een regionale benadering veel minder voor de hand ligt en op andere gronden zal gebeuren. Bovendien wordt zo meer inzicht verkregen in de bestaansgronden van objecten, land-

schapsvormen en elementen, waardoor nut, waarde en betekenis kunnen worden bepaald. Een dergelijke inventarisatie is nog nooit gemaakt voor het landschap in relatie met het waterbeheer. Dit zou wel het inzicht en begrip voor bepaalde oplossingen kunnen vergroten waarvan men ook hedentendage profijt zou kunnen hebben.

²⁹ J.A. Hendriks, *Cultuurhistorie van stad en land, waardering en behoud* (Utrecht/Wageningen 1999), 45

Het opgeslagen landschap: oude bronnen en kaarten, vertellen het verhaal van landschapsontwikkeling.

"Herkomst reproductie: speciale collecties, Bibliotheek Wageningen UR".

4 Over schoonheid, waarde en waardering: de betekenis van het landschap in de cultuurhistorie

4.1 Inleiding

De grote invloed van de antropogene factor op de vorming van de verschillende landschapstypen, doet de vraag rijzen in hoeverre in het verleden bewust is ingegrepen in het landschap, op basis van welke kennis van het landschap dat gebeurde en of er ook esthetische motieven een rol speelden. Welke documenten bestaan er over dat veranderende landschap? Welke waarde werd er gehecht aan het landschap? Was de waardering voor het landschap aan schommelingen onderhevig?

4.2 Het opgeslagen landschap: een bron van kennis

Landschappen vertonen soms een enorme dynamiek en ondergaan zelfs metamorfosen. Vaak blijven er echter wel sporen achter. Die zijn niet alleen in het landschap terug te vinden, maar ook elders. In Nederland bestaat een reeds lange traditie land en landschap weer te geven. Dat gebeurt niet alleen om kunstzinnige maar ook om andere redenen, bijvoorbeeld om greep op die dynamiek van het landschap te krijgen. Deze weergave van het landschap is een vorm van cultuurhistorie. Voor de geschiedenis van het landschap en als mogelijke bron van inspiratie voor de reconstructie of toekomstige landschapsvorming is dat 'opgeslagen landschap' van groot belang. Daarom zal er ook hier op worden ingegaan.

In de late middeleeuwen werden het land en het landschap al door landmeters en kaartenmakers op vaak fraaie wijze gedocumenteerd (de Nederlanders verwierven als cartografen grote naam en de cartografie kan als een ware kunst op zich worden beschouwd). In de zestiende eeuw waren kaarten niet abstract en tweedimensionaal. Gebieden werden vaak in vogelvlucht weergegeven, dus in een scheve projectie, waardoor allerlei landschapselementen 'naar het leven' konden worden afgebeeld. Als dit een kaart op grote schaal betrof, gebeurde dat vaak gedetailleerd. De kaarten werden niet als kunst beschouwd, maar dienden ter informatie. Een goed voorbeeld hiervan is de Kaart van de drie Schieën, een processtuk gebruikt in een geschil tussen Rotterdam en Delft uit 1512 over de vraag of Rotterdam het recht had zijn kanaal te verbreden.³⁰ Andere fraaie voorbeelden van landmeetkunst zijn de Vogelvluchtkaart van Amsterdam uit 1544 en Onderwijsing van de see, een serie kustprofielen, beide van Cornelis Anthonisz.³¹

Hoewel dergelijke kaarten soms sterk vertekend zijn, geven ze vaak een goed beeld van het Nederlandse landschap van die tijd. Bovendien vormden ze waarschijnlijk een bron van inspiratie voor kunstenaars uit de zeventiende eeuw. In die eeuw was de bewust documentaire, topografi-

³⁰ Carrie van Lakerveld (red.) *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw* (Amsterdam 1997), 69 en 101.

³¹ Boudewijn Bakker e.a. *Het landschap van Rembrandt, wandelingen in en om Amsterdam* (Bussum 1998), 20.

sche benadering (de 'historisch-topografische atlas') - het verzamelen van topografische prenten - zeer populair en samenstellers streefden naar een systematisch documentatie van de streek of stad. Documentaire prenten verschaffen daarnaast een goed beeld van bepaalde historische gebeurtenissen en situaties. De tekenaar/schilder trad vaak als verslaggever op. Mooie en bekende voorbeelden hiervan zijn afbeeldingen van overstromingen als gevolg van dijkdoorbraken en strandingen van potvissen.

Voor al tijdens de Verlichting (achttiende eeuw) raakte het verzamelen en vastleggen van kennis in zwang. Om bepaalde maatschappelijke vraagstukken op waterstaatkundig gebied op te lossen, werden prijsvragen uitgeschreven. Dergelijke verhandelingen verschaffen vaak veel inzicht over het landschap. Voorbeelden daarvan zijn de studies over de rivierenproblematiek in de negentiende eeuw. Uit die tijd dateren ook de eerste rivierkaarten en waterstaatskaarten, die een schat aan informatie bevatten.

Met de opkomst van de fotografie komt er een nieuwe kennisbron bij. Deze wordt al vroeg gehanteerd om het landschap en de veranderingen weer te geven. Van onschatbare waarde zijn bijvoorbeeld de foto's die in opdracht van de minister zijn gemaakt om de bouw van waterstaatswerken systematisch vast te leggen. Deze maatregel was van kracht van 1869 tot 1949.³² Dit heeft in de negentiende eeuw en ook later prachtige beelden opgeleverd van de bouw van sluizen als de Oranjesluizen, de aanleg van de havenhoofden bij IJmuiden, de bouw van spoorwegen en spoorbruggen, de aanleg van kanalen, enz. Hoewel namen als Pieter Oosterhuis, Julius Perger en Johann Georg Hameter zeker bij het grote publiek nog niet tot de verbeelding spreken, wordt het belang van deze vorm van documentaire landschapsfotografie steeds meer onderkend, vooral vanuit kunsthistorisch oogpunt.³³

Meer bekendheid genieten fotografen uit de twintigste eeuw, zoals Aart Klein, Cas Oorthuys, Eva Besn o en Carel Blazer. Zij legden de wederopbouw vast en hadden oog voor thema's als de Deltawerken. Die golden destijds als een symbool van technisch kunnen en van nationaal zelfver-

.....
De aanleg van het Noordzeekanaal.

³² Helaas is deze collectie versnipperd geraakt nadat het Koninklijk Instituut van Ingenieurs de fotoverzameling ter veiling had gebracht. Bij het ARA en in diverse collecties zijn nog wel veel foto's aanwezig, zie: Anneke van Veen *Pieter Oosterhuis [1816-1885]* (Amsterdam 1993), 38 en noot 102

³³ Tot nu toe is alleen aandacht besteed aan Pieter Oosterhuis: zie de noot hierboven.

trouwen en dat stralen de foto's ook uit. Mede daarom hebben die foto's een grote documentaire waarde.³⁴

Ook in de *film* is er veel aandacht geweest voor de wording het landschap. Zo maakten Nederlands beroemdste documentaire filmmakers - Joris Ivens en Bert Haanstra - furore met films over de Afsluitdijk (Ivens) en de Deltawerken (Haanstra). Een ander meesterwerk van de laatste is *De stem van het water*.

Kortom, het Nederlandse landschap is op verscheidene manieren vastgelegd. Zover mij bekend bestaat hiervan echter geen algemeen overzicht. Voor deze documentaire landschapskunst hebben vooral kunsthistorici veel belangstelling. De ontsluiting van een collectie gebeurt daarom ook regelmatig op basis van kunsthistorische criteria.

4.3 De schoonheid van het land: artistieke loftuigen

In de Nederlandse schilderkunst bestaat traditioneel veel aandacht voor de schoonheid van het landschap. Het landschap vormt een apart genre. Ook via deze artistieke reflectie in bijvoorbeeld de schilderkunst kan veel over het landschap in het verleden en bepaalde landschappelijke elementen worden opgemaakt. Het element water speelt dikwijls een prominente rol. J.B. Jongkind, een abstract schilder, schreef eens aan een buitenlandse vriend: 'Als je ooit naar Nederland komt, hoop ik dat je het zult herkennen van mijn schilderijen. De landschappen zijn prachtig, omdat ze een nationaal karakter hebben. Ik zeg nationaal, omdat alles hier een Nederlandse nationaliteit uitademt, die je naar mijn mening ergens anders niet zult aantreffen.'³⁵

Die meer kunstzinnige belangstelling voor het landschap dateert van ongeveer 1600. Als doorbraak wordt de uitgave van de prentreeks *Plaisante Plaetsen (...) Gheleghen buijten de ghenoechelijke Stadt Haerlem of daer omtrent* beschouwd, een serie van twaalf landschapsetsen van Claes Jansz Visscher, uitgegeven in 1611-1612. De snelle opbloei en populariteit van de landschapskunst omstreeks 1600 houdt mogelijk verband met het groeiende zelfvertrouwen van de Hollandse stedelingen in hun strijd tegen de Spanjaarden.³⁶ De Hollandse landschapskunst kan worden beschouwd als een vervolg op de meer idealistische, gefantaseerde en mythologisch landschapskunst waarin de Vlaamse school uit de zestiende eeuw (met belangrijkste vertegenwoordiger Pieter Bruegel) uitblonk. Van de voor de Spanjaarden gevluchte en in Holland neergestreken Vlaamse kunstenaars ging dan ook een belangrijke impuls uit. Niet het hof of de kerk was de opdrachtgever, maar de burgerij. Dagelijks herkenbare voorwerpen werden populair. Behalve het landschap gold dat ook voor het portret en het stilleven. Tot de belangrijkste vertegenwoordigers van de eerste groep landschapschilders en tekenaars behoren kunstenaars als Esaias van de Velde en Hendrick Avercamp.

³⁴ Zie bijvoorbeeld: Aart Klein, *Delta, stromenland in beweging* (z.p., z.j.) en, recentelijk, Kunstschrift thema Aart Klein, januari/februari 1999.

³⁵ Laurent Félix-Faure, *Land van lucht en water, Nederland gezien door de ogen van zijn schilders* (Rotterdam 1996), 11

³⁶ Boudewijn Bakker, 'Kaarten, boeken en prenten, de topografische traditie in de Noordelijke Nederlanden', in: *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1977), 73.

“een lantschappie nae 't leven”: de waarde van Rembrandt

De periode van 1640-1660 zijn in dit opzicht wel ‘de jaren van volle ont-plooiing’ genoemd.³⁷

Een groot aantal kunstenaars hield zich in die periode zeer intensief met landschapskunst bezig, onder wie Reinier Nooms genaamd Zeeman, Roelant Roghman en ook zeer beroemde kunstenaars als Meindert Hobbema, Jan van Goyen, Jacob van Ruisdael en Rembrandt van Rijn. Rembrandt schijnt omstreeks 1640 tot het Hollandse landschap te zijn bekeerd, wat vervolgens in twaalf jaar tijd een ware stortvloed van (voor-al) tekeningen en etsen heeft opgeleverd. Voorafgaande aan die ‘lantschappies nae 't leven’, zoals de notaris het destijds omschreef, had hij wel landschappen gemaakt, maar dat waren voornamelijk ‘berchachtiche lantschappies’ en andere onder Italiaanse invloed staande landschappelijke taferelen. Naar de reden van die ommekeer is het gissen, evenals naar de precieze achtergronden van zijn landschapskunst. Volgens Boudewijn Bakker was de voornaamste drijfveer van Rembrandt om het landschap te tekenen de innerlijke behoefte om de vrije natuur in te gaan om als kunstenaar in rechtstreeks contact te komen met de landschappelijke werkelijkheid.³⁸

Bakker onderscheidt binnen het oeuvre van de schilders van de zeventiende eeuw drie categorieën van werkelijkheidsgetrouwheden:

1. De bewust documentaire, topografische landschappen en stadsgezichten (Beerstraten, Zeeman en Leupenius);
2. Werken die direct of indirect ‘naar het leven’ zijn vervaardigd maar geen plaatsbeschrijvende pretentie hebben (tot deze categorie behoren Rembrandt, Van Goyen en Ruisdael); en
3. de onmiskenbare fantasielandschappen.

Rembrandt had vooral een duidelijke artistieke doelstelling en manipuleerde de werkelijkheid.

Dit gemanipuleer betekende niet dat die tekeningen en schetsen uit historisch of topografisch oogpunt waardeloos zijn. Bepaalde kenmerken van het landschap zijn juist sterker tot uitdrukking gebracht. ‘Niemand’, schrijft Bakker, ‘heeft dermate nauwkeurig de verschillende verschijningsvormen vastgelegd van de boerderijtypen die in Amstelland voorkwamen. Ook de grachten en de stadswal, de wegen en dijken rondom Amsterdam en het polderland daartussen is door Rembrandt zo levensecht weergegeven dat zijn wandeltekeningen een uitvoerig visueel verslag lijken te bieden van dit landschap in zijn tijd’.³⁹ In *Het landschap van Rembrandt* worden daarvan enkele voorbeelden beschreven. Zo valt de waterstaatkundige toestand uit veel tekeningen en prenten af te lezen. Op de prenten zijn de op een verhoogd stuk land opgebouwde boerderijen te zien en wordt duidelijk dat het binnendijkse gebied bij Diemen lager was gelegen dan het opgeslibde buitendijkse land. Niettemin werd de werkelijkheid ook enig geweld aangedaan. De oneindige leegheid van het polderland toont Rembrandt niet en van rechte wegen en kanalen wilde Rembrandt niets weten, terwijl de

³⁷ Irene de Groot, *Landschappen, etsen van de Nederlandse meesters uit de zeventiende eeuw, op ware grootte afgebeeld* (Amsterdam 1979)

³⁸ Slechts een deel van Rembrandts schetsen is verwerkt tot schilderij, een ander deel diende als voorstudie van een schets en weer andere kunnen als studies worden opgevat. Omdat hij zijn tekeningen niet signeerde, waren ze ook niet voor de markt bestemd. (Boudewijn Bakker, ‘Een boek vol lantschappen nae 't leven geteeckent, kunst en werkelijkheid in het landschap bij Rembrandt’, in: Boudewijn Bakker e.a. *Het landschap van Rembrandt, wandelingen in en om Amsterdam* (Bussum 1998), 30-34)

³⁹ Boudewijn Bakker e.a. *Het landschap van Rembrandt, wandelingen in en om Amsterdam* (Bussum 1998), 36.

rechte lijn en symmetrie juist in de mode was in de landschapsarchitectuur en een fraai voorbeeld daarvan (de Watergraafsmeerpolder) uit zijn tijd op een door Rembrandt vaak bezochte plek tot stand kwam. Volgens Bakker wees Rembrandt de moderne tijd echter zeker niet af, zoals wel eens is beweerd. Hij had bijvoorbeeld oog voor de moderne molentechnologie en voor een nieuwigheid als de trekschuit, waarvan hij elementen als rolpalen nauwkeurig heeft vastgelegd. Op zijn schetsen, tekeningen en etsen van De Omval, een gebied langs de Amstel op de hoek van de (nieuwe) ringvaart van de Watergraafsmeerpolder en de Amstel zijn de bovenkruiers te zien die samen de molentrap vormden om de Watergraafsmeer droog te malen en te houden, de gemetselde doorlaat naar de Amstel voor het opgemalen water, een trekschuit met jager, een bakken voor de scheepvaart, een werf etc. De verdienste van een boek als *Het landschap van Rembrandt*, behorend bij de tentoonstelling *Rembrandt aan de Amstel*, is dat er een aantal voorbeelden in staat hoe aan de hand van kaarten, topografische prenten en meer artistieke impressies een gevarieerd en inzichtelijk beeld van een (deels) verloren landschap kan worden gecreëerd. Ook een aantal leerlingen van Rembrandt waren verdienstelijke landschapschilders (Philips de Koninck, Pieter de With, Leupenius). Anderen legden zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw echter toe op de weergave van Italiaanse landschappen.

Pas tegen 1800 herleefde de belangstelling voor de schoonheid van het gewone Hollandse polderlandschap en voor de zee door Nederlandse kunstenaars als Koekkoek en Schelfhout en later door de Haagse School van Willem Mesdag en Jan Hendrik Weissenbruch. De laatste zei in 1899 in een interview: "Als het stormt en regent, als het dondert en bliksemt ben ik in mijn element. De natuur moet men in werking zien. Dan buiten, trek ik mijn jekker aan, steek mijn voeten in klompen, zet een soort hoed op en ga op marsch. Als de buien bedaren, met houtskool of zwartkrijt een krabbel gemaakt, om vast te houden wat je ziet. Bij het uitwerken komt toon en kleur vanzelf in herinnering. In een roeibootje door het polderland varen, of visschen, dat is ook zoo'n kostelijke natuurstudie. In een schuitje zitten schilderen, het water in een oude klomp, een lekker pijpje in de mond, dat is schildersheerlijkheid."⁴⁰

Een aardig overzicht van moderne landschapskunst biedt *Land van lucht en water, Nederland gezien door de ogen van zijn schilders* (Rotterdam 1996) van de in Nederland wonende fransman Laurent Félix-Faure. Hij behandelt de Nederlandse schilderkunst vanuit diverse thema's (Dijken en polders, stand en duin, de basiselementen van het vlakke land, de windmolen een oudgediende etc.), overigens wel met een kunsthistorische blik. Deze verfrissende aanpak zou als voorbeeld of inspiratiebron kunnen dienen voor een meer historische studie van het landschap in de schilderkunst.

4.4 Nieuwe Schoonheid

De verandering van het landschap moet niet bij voorbaat als negatief worden opgevat of als stuwkracht van nivellering. De dynamiek gaf het land weer nieuwe of andere waarden. De antropogene factor kon daarvoor verantwoordelijk zijn, maar zeker ook de biotische factor. Zo ontstond op uitgeveend land vanzelf weer nieuwe schoonheid. Langs de randen van de plassen herstelde de moerasflora zich en op de ribben vormde zich een

⁴⁰ Interview Weissenbruch met H. (J.H. Rössing) afgedrukt in: Edwin Jacobs e.a (red.) *J.H. Weissenbruch 1824-1903* (Zwolle 1999)

dicht en wild moerasbos met een rijke vogelfauna. De Vinkeveense Plas-
sen vormden daarvan in de jaren dertig van de twintigste eeuw nog een
goed voorbeeld. Daar in die moerassen en plassen, vond de natuur van
ons land toen 'haar weelderigste, een haast tropische, uitdrukking'.⁴¹ Die
schoonheid was daar ontstaan omdat de natuur daar vrijwel ongestoord
door de mens jarenlang haar gang kon gaan. Het was verlaten land.
Met andere vormen van nieuwe schoonheid bemoeide de mens zich daar-
entegen wel. Aan de inrichting van nieuw polderland lagen soms estheti-
sche criteria ten grondslag. Het bekendste voorbeeld is de Beemster⁴². Het
rechtlijnige geometrische patroon van vierkante kavelblokken en wegen-,
sloten- en vaartenpatroon voldeed in alle opzichten aan de schoonheids-
idealen van die tijd. De kooplieden-droogmakers verfraaiden de polder
voorts met statige boerderijen, die in de zomer een functie hadden als bui-
tenverblijf. Andere, wat minder bekende voorbeelden hiervan zijn de nu
volgebouwde Watergraafsmeer (Amsterdam) en de polder Het Masten-
broek, waar reeds in de veertiende eeuw een symmetrische verkaveling
tot stand kwam (uitgevoerd de landmeter Frederick Stoyveken) en in het
middelpunt een kerk zou worden gebouwd (een nooit nagekomen belofte
van de bisschop van Utrecht).

De inrichting van nieuw land gebeurde ook elders volgens een duidelijk
plan, waarbij de relatie tussen polder en dorp tot uitdrukking kwam. Een
mooi voorbeeld hiervan is Borssele, een rechthoekige dorp dat gedraaid
ligt in de polderstructuur.⁴³ De Haarlemmermeer wordt meestal niet in
verband gebracht met goede planning. Vooral door de problemen met de
kolonisatie van de polder kreeg dit gebied wat dat betreft een slechte
naam. Toch is indertijd een goeddoordacht ontwerp voor een te bouwen
dorp (Hoofddorp) gemaakt door de als rijksingenieur bij de droogmaking
van de Haarlemmermeer betrokken J.A. Beijerink. Het plan voorzag in een
rond plein om de kruising van de twee hoofdvaarten, maar werd ondanks
ministeriële goedkeuring niet uitgevoerd. Overigens blijkt uit de vormge-
ving van de Haarlemmermeerpolder dat ook in de negentiende eeuw tal
van andere belangen en overwegingen de inrichting van nieuw land kon-
den bepalen en dat daarmee bij het ontwerp en uitvoering rekening werd
gehouden.⁴⁴

De Haarlemmermeerpolder is wel een goed voorbeeld van een andere
vorm van esthetiek op het gebied van de waterstaat: de vormgeving van
bouwwerken. De drie gemalen Cruquius, Lijnden en De Leeghwater zijn
markante voorbeelden van waterstaatsarchitectuur en voor de polder ook
beeldbepalend. Vanwege zijn bemoeienis met de burgerlijke bouwkunst
(overheids- en kerkgebouwen), drukte de ingenieur in Nederland en ook
elders een stempel op de architectuur van die tijd. Die neoclassicistische of
barok-classicistische bouwtrant wordt ook wel 'waterstaatsstijl' genoemd.⁴⁵
Aan het uiterlijk van de waterstaatkundige bouwwerken en de spoorweg-

⁴¹ F. Koster *Ons schoone land* (Amsterdam 1943), 28.

⁴² Zie bijvoorbeeld Peter de Zeeuw e.a. 'De Beemster. Een arena van natuur, kunst en techniek', in: *Nederland als kunstwerk, vijf eeuwen bouwen door ingenieurs* (Rotterdam 1995), 153 ev.

⁴³ A.P. de Klerk, 'Bewoningsvormen van het oude en van het nieuwe land', in: M.W. Heslinga, A.P. de Klerk e.a. (red.) *Nederland in kaarten* (Ede 1985), 72-75.

⁴⁴ Charles Jeurgens, *De Haarlemmermeer* (Amsterdam 1991). Voor de penikelen met betrekking tot Hoofddorp 215.

⁴⁵ De neo-gothische stijl van de gemalen van de Haarlemmermeerpolder weken hiervan af. Dit hangt samen met de Engelse technische origine en het feit dat koning Willem II een aanhanger was van die stijl. Overigens was de inbreng van de ingenieur als constructeur, ontwerper of architect in bijvoorbeeld de kerkenbouw vrij gering..

gebouwen werd de nodige zorg besteed. Zij moesten iets uitstralen en deden dat dikwijls ook. Voorbeelden hiervan zijn de stoomgemalen. Aan de stoomgemalen is vaak af te lezen dat men trots was op de totstandkoming. Invoering van stoombemaling gold als een forse investering en bracht een enorme verbetering van de waterhuishouding tot stand. Het was een symbool van nieuwe welvaart en een teken dat men met zijn tijd meeging. Sommige ingenieurs hadden zich min of meer toegelegd op het ontwerpen van stoomgemalen, zoals J. Paul (als ingenieur-architect verantwoordelijk voor menig stoomgemaal in Zuid-Holland) en de rijksingenieur J.A. Beyerink, ontwerper van o.a. De Cruquius en andere gemalen van de Haarlemmermeerpolder, het gemaal Mastenbroek (Genemuiden) en de gemalen ten behoeve van de droogmaking van de zogenaamd kleine plas-sen van Schieland (de latere Prins Alexanderpolder). De utilitaire bouw-kunst van de negentiende eeuw wordt in toenemende mate gewaardeerd, zoals onder meer blijkt uit het Monumenteninventarisatie Project (MIP) dat recentelijk is uitgevoerd.

In de twintigste eeuw werd de bouwtrant van de ingenieur functioneler en ontdaan van uitbundige versierselen. In 1903 verklaarde de beroemde architect Charles Le Corbusier de vormgeving van de ingenieur als rich-tinggevend voor de moderne architectuur. Voor Nederlandse architecten als Jan Duiker was het de inspiratiebron. Architect en ingenieur werkten samen bij imposante en aansprekende waterstaatsbouwwerken als de gemalen en sluizen in het kader van het Zuiderzeeproject, het ontwerp van de sluizen van Amsterdam-Rijnkanaal en Twentekanaal, de sluisge-bouwen bij IJmuiden, de stuwen bij Driel, Hagestein en Amerongen. Ook bij deze bouwwerken benadrukken de grootschaligheid de trots van tech-nisch kunnen.

.....
Beemster: door mensenhand gemaakte
nieuwe schoonheid.

4.5 Verloren schoonheid?

De zorg om het verdwijnen van het oude natuur- en cultuurlandschap is niet van vandaag of gisteren. Sinds de antropogene factor zo overheersend is geworden en het samenspel met de abiotische en biotische factoren is verstoord, maakt men zich druk over die teloorgang en klonken er al geluiden op om de verloedering en vernietiging tegen te gaan. Victor de Stuers had in zijn bekende pamflet *Holland op z'n smalst* in 1874 opgeroepen zorgvuldiger met het nationale culturele erfgoed om te springen. De geograaf Hendrik Blink schreef in 1900: 'Spoorwegen, trams, fietsen en automobielen dringen door tot in alle hoeken der aarde, en doen de wind van een nivelleringsproces waaien over de bevolking van alle gewesten, al het zelfstandige oplossend in een vage algemeenheid, zonder geest en kracht.'⁴⁶ Van latere datum (de jaren dertig) is het herdruk na herdruk belevende *Het kleine land en zijn groote schoonheid* waarin Henri Polak probeerde de ogen van zijn medeburgers te openen voor de schoonheid van het eigen land in de hoop dat zij deelnamen aan de strijd voor haar behoud. Polak bepleitte de instelling van een *centraal college* 'met zeer uitgebreide bevoegdheden, met verordenende macht en met beschikking over den sterke arm' dat moest worden belast met uitvoering, toezicht en naleving op wet- en regelgeving op het gebied van monumenten, natuur en algemene schoonheid.⁴⁷ In die tijd schreef ook de geograaf Van Vuuren een pamflet met de titel *Een nationaal park in Nederland: het landgoed Amerongen*, waar allerlei karakteristieke cultuurlandschappen aan elkaar grensden, moest in navolging tot het Nationaal Natuurpark De Hoge Veluwe tot nationaal cultuurlandschapspark worden uitgeroepen.⁴⁸ Dergelijke pleidooien klonken sindsdien met een zekere regelmaat. Zo schreef J.J.M. Timmers in 1974 in zijn *Ten geleide* van het populaire boek

.....
De stuw bij Amerongen.

⁴⁶ Geciteerd in: Ben de Pater en Hans Renes, 'De landschappelijke transformatie van Nederland sinds 1850: 'Plaatsloze landschappen in een geMcDonaldiseerde wereld?', in: Jan Kolen & Ton Lemaire *Landschap in meervoud* (Utrecht 1999), 204.

⁴⁷ Henri Polak, *Het kleine land en zijn groote schoonheid* (Amsterdam 1941), 204.

⁴⁸ Ben de Pater en Hans Renes, 'De landschappelijke transformatie', 197-199.

Nederland wat ben je nog mooi: 'Dienen wij ons dan neer te leggen bij een geleidelijke ontluistering van ons leefmilieu als ware die onvermijdelijk bij de steeds verder om zich heen grijpende verzakelijking van het aspect onzer omgeving? Zeer zeker niet! (...) Slechts wanneer allen, ouderen en jongeren, de waarde beseffen van datgene wat om ons heen de sfeer van onze eigen streek, onze eigen stad, ons eigen dorp bepaalt, slechts dan zal het mogelijk zijn om die sfeer niet alleen te waarderen, maar ook om pal te staan ter voorkoming van onredelijke en onnodige aantasting daarvan. Als dat niet zou gebeuren, dan zou er over pakweg honderd jaar niets meer van die schoonheid over zijn.⁴⁹

De laatste tijd is die waarschuwing opnieuw te horen en lijkt die angst weer groter. Om het pleidooi kracht bij te zetten zoekt men vaak toevlucht tot moderne en wat gemakkelijke metaforen als de 'McDonaldisering' van het landschap. Daarnaast wordt gewaarschuwd tegen de 'pret-parkisering' van Nederland, het ontstaan van een consumptielandschap van beschermde natuurgebieden en cultuurhistorische reservaten, keurig bewegwijzerd door de ANWB.⁵⁰

Het protest tegen de landschappelijke aantasting kan worden beschouwd als een afzonderlijke antropogene factor. Met het behoud van het Naardermeer als natuurgebied wordt het eerste succes geboekt. Daarna zijn er in de afgelopen eeuw periodes van grotere en geringe invloed en succes waar te nemen.

Zoals hierboven al gememoreerd was vooral in de jaren dertig hierover een echte maatschappelijke discussie gaande, waarin zich vooraanstaande mensen mengden. Toen ook werd de basis gelegd voor de moderne ruimtelijke ordening. Er waren rekkelijken en preciezen: zij die oog hadden voor 'de velerlei eischen, die de steeds voortschrijdende ontwikkeling van het maatschappelijke en het economische leven nu eenmaal onafwijsbaar stelt', en zij die 'als ware ridders zonder vrees of blaam ter wille van hun geliefde: het eigen Heem, van geen transigeeren willen weten'. De eerste groep zette zich in om het 'allerschoonste en dus het absoluut onontbeerlijke te sparen', maar toonde ook 'de bereidheid en de kracht, bij den opbouw van het door hen nieuw gecreëerde, tevens nieuwe schoonheid te scheppen'.⁵¹ Koster, schrijver van *Ons schoone land*, een deeltje uit de Heemschut serie behoorden tot de rekkelijken, een groep die invloed afdwong.

De realisten toonden zich uitermate tevreden over de schoonheid van de nieuwe Wieringermeerpolder, de daar mede dankzij hun druk totstandgekomen stedenbouwkundige opzet en landschapsverfraaiing.

Landaanwinning omarmden zij: door het nieuwe land zou de druk op het oude minder worden en de kans op behoud van het landschapsschoon groter. Zij oefenden met succes druk uit op de handhaving van bijvoorbeeld het Soldatenwiel bij Lith, een mooi wiel dat door de Maasverbetering verloren dreigde te gaan, natuur- en cultuurbehoud in het IJsseldal, de kanalisatie van de Oude IJssel en de Buurser Beek in de Achterhoek en de landschappelijke inpassing van het Twentekanaal. Soms waren hun waarschuwingen vergeefs. Met lede ogen zagen zij bijvoorbeeld toe hoe rücksichtslos de kanalisatie van de beekjes in Drenthe, Brabant, Limburg en

⁴⁹ W.R. de Haan e.a. *Nederland wat ben je nog mooi* (Amsterdam Brussel 1974), 5.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Frits van Beusekom 'Landschap in Nederland: Verkade of McDonalds?', Ben de Pater en Hans Renes, 'De landschappelijke transformatie van Nederland (beide in *Landschap in Meervoud*)

⁵¹ F. Koster, *Ons schoone land*, voorwoord bij de 2e druk, 5-6.

de Achterhoek werd aangepakt door de cultuurtechnici en hoe die normalisatie haar doel voorbij schoot en tot problemen als verdroging leidden.

De strijd om behoud van natuur en landschapsschoon ging met ups en downs. De roes van het nieuwe overheerste in de jaren vijftig en zestig. In die tijd keek men liever niet terug naar het duistere verleden. De wederopbouw ging met de afbraak van heel wat oude schoonheid gepaard. Rationele bouwmethoden kregen de overhand. In de bruggenbouw bijvoorbeeld overheerste de efficiënte, gestandaardiseerde balkbrug van voorgespannen beton, gebouwd met minimale kosten en materiaalgebruik, waarbij het contrast met de omgeving werd vermeden. Het aanzien van de brug moest licht en doorzichtig zijn: door het gebruik van vlakke, doorgaande vormen zou het landschap minder worden verstoord en ook de automobilist hoefde niet bewust te zijn van de aanwezigheid van een brug.⁵² In de gemalenbouw is een vergelijkbare ontwikkeling te zien: eenvormigheid is troef en zeker de kleinere gemalen liggen onopvallend, haast verscholen in het land, alsof de samenhang tussen gebouw en landschap moet worden verzwegen. Functioneel, niets ontziend en zonder opsmuk zijn de stevige rivierdijken en deltadammen uit die tijd. Een kentering vond plaats omstreeks 1970. De nadelen van de welvaartstaat kwamen steeds duidelijker aan het licht en konden niet worden genegeerd. Het feit dat de Rijn een open riool was geworden en het land werd volgebouwd en geasfalteerd. Vooral de kwestie van behoud van natuur en de strijd voor een beter milieu kwamen prominenter op de politieke agenda te staan. Symbool van de ommekeer is de stormvloedkering

.....
De kust van Schoorl.

⁵² Martijn de Moor, 'De grammatica van constructies', in: Toon Lauwen (red.) *Nederland als kunstwerk, vijf eeuwen bouwen door ingenieurs* (Rotterdam 1995), 204-206.

in de Oosterschelde. Ook voor de waarde van het landschap vanuit cultuurhistorisch oogpunt kwam weer meer belangstelling. Een belangrijk wapenfeit in dit verband is de *Nota Landschapsparken* (1975), waarin vijftien, voor de landschappelijke verscheidenheid karakteristiek geachte gebieden werden gepresenteerd. Het laatste wapenfeit is de *Nota Belvédère*, waarin wordt aangegeven dat de cultuurhistorie meer richtinggevend voor de ruimtelijke ordening moet zijn (zie hierna).

Of die ommekeer zich daadwerkelijk vertaalt in een grotere bewustwording en waardering van de Nederlandse landschappen, is vooralsnog de vraag. Menigeen laat zich daar sceptisch over uit. De verder oprukkende verstedelijking tast de voor Nederland zo karakteristieke landschappen van het Groene Hart onverminderd aan. Het feit dat diverse gemeenten in de uiterwaarden van de grote rivieren zijn gaan bouwen getuigt van weinig landschappelijk besef. Van het beleid zoals dat verwoord stond in de *Nota Landschapsparken* is nauwelijks iets terechtgekomen, concludeert Van Beusekom in zijn bijdrage aan de bundel *Landschap in Meervoud*. Hij hekelt de 'weergalozige hypocrisie' waarmee het volk van Nederland omgaat met zijn landschap en het 'schaamgroen' waarmee de drastische ingrepen in het landschap worden bedekt.⁵³

Van Beusekom wijst in zijn bijdrage op een nieuwe bedreiging voor het landschap: de zogenaamde *Nieuwe Natuur*. Hij is de enige niet die daarvoor waarschuwt. Waterbolk noemt het voorbeeld van het Oldambt, de Blauwe Stad, een waterproject in het kader van de Ecologische Hoofdstructuur dat 'door schaal en inhoud desastreus zal zijn voor het markante cultuurlandschap dat daarvoor wordt opgeofferd'. Rolf Roos noemt de doorbraak in de duinen bij Schoorl een plek waar van nature nooit een slufteer zou zijn ontstaan. Uit de bijdrage van Roos kan men concluderen dat er momenteel een soort dictatuur van het ecologisch gelijk heerst. 'Schoonheid is voor biologen al vijftig jaar geen argument meer voor natuurbescherming', schrijft hij. De huidige ingrepen zouden zelfs in natuurlijke zin een landschappelijke verarming tot gevolg hebben. Roos noemt dat de 'Groene Illusie'.⁵⁴

Gaat het dezelfde kant op met de relatie tussen landschap en cultuurhistorie? Bij de VINEX-lokatie Leidsche Rijn worden de stroomruggen - de voormalige woongebieden - uit cultuurhistorisch oogpunt gespaard en in de van oorsprong zompige komgronden gewoond. Zo is een nieuw landschapstype ontstaan: het cultuurhistorisch inversielandschap.

4.6 Het landschap in perspectief

Er bestaat in Nederland een lange traditie om het landschap vast te leggen. Dit gebeurde om documentaire redenen, maar vaak ook om de schoonheid te tonen. Voor menig schilder en tekenaar vormde het landschap een welhaast onuitputtelijke bron van inspiratie. Die Hollandse landschapskunst was en is zowel binnen als buiten Nederland geliefd en vermaard.

⁵³ Frits van Beusekom, 'Landschap in Nederland: Verkade of McDonald's?', in: *Landschap in meervoud*, 170.

⁵⁴ Rolf Roos, 'Beweegbaar kustlandschap: over ecologie en esthetica', in: *Landschap in meervoud*.

Met andere woorden, er bestond oog voor de bijzondere aspecten van het Nederlandse landschap. Tegelijkertijd bestaat er ook een traditie om nieuwe schoonheid te creëren, wat ook rijmt met de hoofdkenmerken van het Nederlandse landschap, de dynamiek en de verscheidenheid.

De moderne industriële tijd vormde in menig opzicht een aanslag op het traditionele landschap. De reactie liet niet lang op zich wachten: er bestond een sterke stroming gericht op behoud van het natuur- en cultuurlandschap. Hoewel in de jaren dertig uitgestrekte gebieden rigoureus op de schop gingen, waarbij maar weinig aandacht bestond voor de waarde van natuurlijke en cultuurhistorische aspecten, beseften menigeen de cultuurhistorische waarde van het landschap en werd er hier en daar zorgvuldig mee om gesprongen. Soms werd dan de nodige zorg besteed aan een goede landschappelijke inpassing van veranderingen en bestond er aandacht voor het feit dat cultuur en natuur complementair (kunnen) zijn en in samenhang de schoonheid van een gebied vaak bepalen. Een uitvoerige studie naar de idealen van die tijd, het werk van bijvoorbeeld de Cultuurtechnische dienst en van landschapsarchitecten kan hier meer inzicht in verschaffen, wat nuttig zou zijn als vergelijkingsmateriaal nu dit onderwerp weer zoveel aandacht heeft. Een aanzet hiervoor biedt *Een halve eeuw landschapsbouw* van Rik de Visser.⁵⁵

De balans raakte pas na de Tweede Wereldoorlog zoek, toen de ruimtedruk enorm toenam en veel technische en ruimtelijke ontwikkelingen in

.....
Eén van de clichébeelden van de Nederlandse landschappen: Molens en oer-hollandse wolkenpartijen.

⁵⁵ Rik de Visser *Een halve eeuw landschapsbouw, het landschap van de landschapinrichting* (z.p. 1997)

een stroomversnelling kwamen. Dit ging gepaard met een verlies aan kennis van en een gebrek aan aandacht voor het landschap. Als kooplieden weten 'wij' nog wel dat het landschap goed verkoopt: opdringerig wordt de toerist, voor wie het Nederlandse landschap nog steeds een belangrijke reden is voor zijn bezoek⁵⁶, clichébeelden opgedrongen als dat van in het waterspiegelende molens met de eeuwige blauwe lucht voorzien van oer-Hollandse wolkenpartijen als decor. Landschapsbescherming werd in Nederland een vies woord en geassocieerd met oubolligheid.⁵⁷

⁵⁶ M. Jansen, *Zicht op landschap; een verkennend onderzoek naar de betekenis van het Nederlandse landschap voor buitenlandse toeristen (rapport werkgroep Recreatie en Toerisme, Landbouw Universiteit Wageningen)*, geciteerd in: Saskia van Dockum, Sandra van Lochem e.a. 'Nederlandse landschappen van wereldformaat, Cultuurlandschappen op Werelderfgoedlijst', in: *Geografie* jrg 6, januari 1997, 28-29.

⁵⁷ Frits van Beusekom, 'Landschap in Nederland: Verkade of McDonald's?', in: *Landschap in meervoud*, 170

5 Belvédère en waterstaat

5.1 Inleiding

In de zomer van 1999 zag de hier reeds genoemde nota *Belvédère* het licht. Daarin staat het regeringsvoornemen verwoord om de cultuurhistorie sterker richtinggevend te maken voor de inrichting van de ruimte. De nota komt niet uit de lucht vallen. De politiek worstelt al langer met de vraag hoe er met de verschillende ruimteclaims moet worden omgesprongen, zonder dat dit ten koste gaat van de ruimtelijke kwaliteit. In een aantal andere nota's werd ook al op dit probleem ingegaan, bijvoorbeeld de nota *De architectuur van de ruimte* van het ministerie van Onderwijs, Wetenschap en Cultuur uit 1996. Daarvoor kwam dit onderwerp al in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening aan de orde. Recentelijk bekrachtigd in de architectuurnota "Ontwerpen aan Nederland" en de Vijfde nota over de ruimtelijke ordening.

De hernieuwde aandacht voor de verschillende aspecten van *water* vormde een ander opmerkelijk punt van de Vierde en Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. Voortgebouwd werd op het integraal waterbeheer dat in de Derde Nota Waterhuishouding (1989) als nieuwe beleidslijn werd gepresenteerd. Naast de kwantitatieve aspecten van het waterbeheer kregen kwalitatieve aspecten en de inpassing daarvan in de omgeving meer aandacht. Getuige ook de recente aandacht voor "ruimtelijke kwaliteit" in het waterbeleid (zie o.a. de Spankrachtstudie⁵⁸). Sindsdien is de betekenis van *water* als belangrijke structuurdrager in stad en land duidelijk erkend en toegenomen. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in stedelijke herinrichtingsplannen. Zo worden eerder gedempte grachten opnieuw uitgegraven. Tegelijkertijd nam de populariteit van wonen aan water onder de bevolking sterk toe. Menig projectontwikkelaar speelde daar op in. Het lijkt lang geleden dat men zich juist afkeerde van water. Uit het nederzettin-genpatroon van de Noordoostpolder valt bijvoorbeeld die afkeer op te maken en toen de stedenbouwkundige Van Eesteren in zijn plannen voor Flevoland, Lelystad aan een prachtige baai projecteerde, wilden men daar niets van weten.⁵⁸ Zo'n reactie zou nu ondenkbaar zijn.

De nota *Belvédère* wordt als een beleidskentering gepresenteerd, in de zin dat het 'een verandering in denken en handelen markeert'. Cultuurhistorie wordt erin beschouwd als van vitale betekenis voor de samenleving en de individuele burger. De nota stelt dat het behoud en het benutten van het cultureel erfgoed kwaliteit toevoegt aan de culturele dimensie van de ruimtelijke inrichting. De culturele identiteit van de leefomgeving zou een sterker accent moeten krijgen. Cultuurhistorie wordt niet alleen beschouwd als waardevol en betekenisvol collectief bezit, maar ook als kapitaal dat beter benut kan worden voor verschillende maatschappelijke doeleinden. Er wordt onder meer gewezen op de waarde van cultuurhistorie als *infor-*

⁵⁸ Z. Hemel *Het landschap van de IJsselmeerpolders, planning, inrichting en vormgeving* (Cornelis van Eesteren, architect, urbanist deel IV) (Rotterdam 1994)

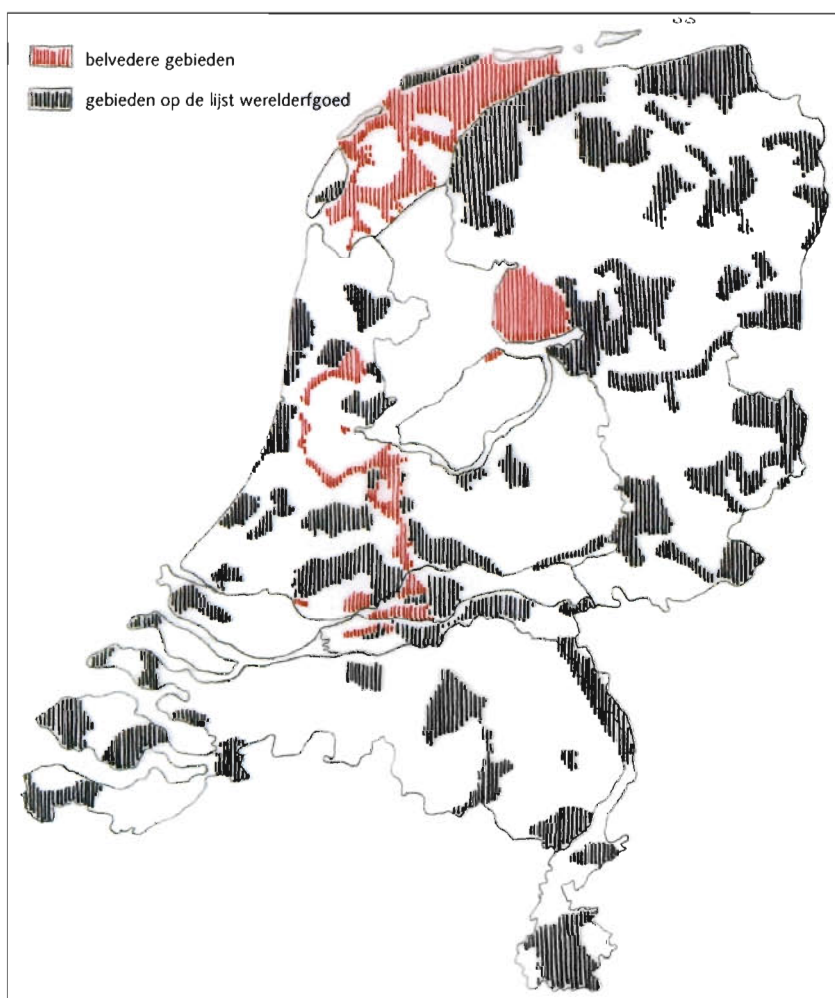
* De "Spankrachtstudie" verkent de lange termijnperspectieven van het rivierengebied. Naast veiligheid- in relatie tot te verwachten klimaatsverschuivingen- wordt expliciet aandacht besteedt aan ruimtelijke kwaliteit.

matiebron voor geschiedenisonderwijs en voorlichting en het cultureel erfgoed als basismateriaal voor wetenschappelijk onderzoek waaruit het verhaal van de bewoning- en ontginningsgeschiedenis wordt afgeleid. Ook wordt het *economisch* belang in dit verband genoemd.

Het parlement bleek enthousiast over het beleidsstuk. Voor verschillende beleidsterreinen heeft het in de nota *Belvédère* ontvouwd gedachtegoed een bouwsteen gevormd, om te beginnen voor de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening.

Het belangrijkste motief voor het ontvouwen van dit nieuwe beleid op het gebied van de cultuurhistorie vormt 'de zorg over de vervlakking van de diversiteit en kwaliteit in het landelijk gebied'. Die zorg voor bestaande waarden moet wel - en dat wordt als het nieuwe van de nota beschouwd - zoveel mogelijk worden gekoppeld 'aan een *offensieve, ontwikkelingsgerichte aanpak vanuit de cultuurhistorie*.' Bij de uitwerking van ruimtelijke concepten is de cultuurhistorie van belang omdat deze een basis biedt voor het versterken van de beoogde ruimtelijke kwaliteit en (regionale) identiteit. 'De uitdaging bestaat erin te onderzoeken welke historische ordeningsprincipes, structuren en bouwwerken zicht kunnen bieden op het vormgeven van nieuwe vormen van waterbeheer, nieuwe cultuurlandschappen en nieuwe nederzettingvormen.' Cultuurhistorie wordt dus niet als zelfstandige functie gezien maar altijd gekoppeld aan andere, ruimtelijke functies. Voor al deze functies kunnen voorwaarden worden

.....
Belvédère gebieden.

gecreëerd die het ontstaan van kwaliteit bevorderen en daardoor de kans op latere waardering als cultuurhistorisch erfgoed verhogen. Daarnaast biedt het bestaande cultuurhistorisch erfgoed een voedingsbodem en inspiratiebron voor de vormgeving van ruimtelijke functies. In de nota worden expliciet genoemd:

- Stedenbouw en (landschaps-)architectuur
- Natuur en landschap.
- De landbouw
- Recreatie en toerisme
- Water.

Het belang van de cultuurhistorie wordt afgezet tegen enkele beleidsontwikkelingen, zoals de internationalisering en de groeiende aandacht voor milieu en natuur. Ook onderscheidt de nota enkele ruimtelijke tendensen (veranderend waterbeheer, de dynamiek van het platteland en vernieuwing van het verstedelijkingspatroon) die in essentie zo krachtig, karakteristiek en zeker genoeg zijn dat ze als aanknopingspunten moeten dienen voor cultuurhistorisch en ruimtelijk beleid.

Verder wordt het beleid in een internationaal kader geplaatst. Letterlijk staat er: *'Internationaal gezien heeft de Nederlandse cultuurhistorie een bijzondere betekenis in het licht van de historische strijd tegen het water.'* Gewezen wordt op de groeiende aandacht in Europees verband en het behoud van de verscheidenheid van cultuurlandschappen. Natuurlijk wordt ook verwezen naar de Werelderfgoedlijst van de UNESCO en de gebieden en objecten die daar sinds 1995 vanwege hun universele waarde op zijn geplaatst. Dat zijn: Kinderdijk, Schokland, Stelling van Amsterdam, ir. D.F. Woudagemaal en De Beemster.⁵⁹

Als instrument voor cultuurhistorische waardering is de Belvédère-kaart, of *Cultuurhistorische Waardenkaart van Nederland*, gepresenteerd. Deze is gebaseerd op basiskaarten waarop de cultuurhistorische waarden staan aangegeven vanuit drie invalshoeken: archeologisch, historisch-(steden) bouwkundig en historisch-landschappelijk. Zo zijn Belvédère-gebieden gedefinieerd: streken met een accumulatie van (verschillende) waarden en/of een integrale samenhang van waarden. In de bijlage van de nota worden deze streken uitvoerig besproken.

De kaart wordt overigens niet als statisch aangemerkt, aangezien nieuwe waarden kunnen worden onderkend als gevolg van nieuwe inzichten en inventarisaties en ook de leeftijdsgrens van wat we tot het cultuurhistorisch erfgoed rekenen met de jaren verschuift, *'waardoor bijvoorbeeld de eerste Deltawerken in zicht komen'*.

Naast een gebiedsgerichte benadering, wordt in de nota een thematische benaderingswijze onderscheiden. *'Bij een thematische benadering ligt er een grote uitdaging voor particuliere organisaties, provincies, gemeenten en waterschappen om projectmatig cultuurhistorische waarden in samenhang te versterken.'*

Samengevat: In de nota **Belvédère** wordt de centrale doelstelling van het beleid als volgt geformuleerd:

De cultuurhistorische identiteit wordt sterker richtinggevend voor de inrichting van de ruimte, en het rijksbeleid zal daarvoor goede voorwaarden scheppen.

⁵⁹ Op de voorlopige lijst staan zeventien andere objecten en landschappen, waaronder: De Nieuwe Hollandse Waterlinie, Middag en Humsterland, Noordoostpolder, Alblasserwaard-Oost en De Gouw en Groetpolder.

Deze hoofddoelstelling wordt vertaald in de volgende doelen:

1. Het erkennen en herkenbaar houden van cultuurhistorische identiteit in zowel het stedelijke als landelijke gebied, als kwaliteit en uitgangspunt voor verdere ontwikkelingen (Algemeen ruimtelijk beleid)
2. Het versterken en benutten van de cultuurhistorische identiteit en de daarvoor bepalende kwaliteiten van de cultuurhistorisch meest waardevolle gebieden van Nederland, de zogenaamde *Belvédère-gebieden* (Specifiek ruimtelijk beleid)
3. Het scheppen van voorwaarden ten behoeve van initiatieven van derden gericht op thematische versterking van de cultuurhistorie
4. Het verspreiden en toegankelijk maken van de kennis over cultuurhistorie, alsmede het stimuleren van de kansen van cultuurhistorie als inspiratiebron voor de ruimtelijke inrichting en het ontwerp
5. Het bevorderen van de samenwerking tussen burgers, organisaties en overheden
6. Het verbeteren van de gebruiksmogelijkheden van het bestaande instrumentarium

5.2 Kanttekeningen bij de Nota Belvédère

Zoals bij elk beleidsstuk zijn er ook bij deze nota zijn wel enige kanttekeningen te maken en vraagtekens te zetten.⁶⁰ Bijvoorbeeld: ademt de nota, mede door de nadruk die op de Belvédère-gebieden wordt gelegd niet toch voornamelijk de geest van behoud? Voorts is de manier waarop cultuurhistorische waarden 'creatief' kunnen worden 'benut' nauwelijks uitgewerkt en nogal vaag, zodat onduidelijk is hoe men precies denkt te putten uit het '*cultureel vermogen als vruchtbare bron*'. Is het uitgangspunt dat hieromtrent in de nota wordt geformuleerd bovendien niet zeer discutabel? In gebieden met een hoge ruimtelijke dynamiek doet het bestaan van cultuurhistorische waarden er het minst toe, zo wordt gesteld. Daar wordt '*de cultuurhistorie van de toekomst gemaakt*'. Wat betekent dit in concreto voor enkele voor Nederland karakteristieke gebieden? Juist in de Randstad met zijn vele ruimteclaims liggen gebieden die uit waterstaatshistorisch oogpunt van grote waarde zijn.

Ook rijst de vraag of de thematische aspecten er niet wat bekaaid vanaf komen. Bovendien: wat wordt onder een thematisch aspect verstaan en wat niet? Waterlinies, droogmakerijen en landgoederen krijgen bijvoorbeeld wel apart aandacht in de regionale benadering, maar veel andere aspecten niet. Worden de Nederlandse landschappen niet juist gevormd door een samenstel van thematische aspecten, door niet plaatsgebonden antropogene factoren? Moeten die niet eerst goed worden gedefinieerd en geoperationaliseerd om ze goed te kunnen benoemen en men ze naar waarde weet te schatten? Moeten die niet meer in regionale beschrijvingen worden opgenomen? Is men met het oog hierop niet te vlug geweest met het aanwijzen van Belvédèregebieden?

Een ander punt dat in het kader van deze historische verkenning in het bijzonder van belang is, is de bepaling van de cultuurhistorische waarden. Welke criteria lagen daaraan precies ten grondslag en zijn dat wel de juiste?

⁶⁰ Zelf heb ik dat gedaan in het artikel 'Nota Belvédère definieert cultuurhistorie te eenzijdig' (*Heemschut*, april 2000), 2-4.

En in het verlengde daarvan: hoe is de keuze van de waardevolle gebieden eigenlijk bepaald en zijn de gebieden die in de nota worden genoemd daadwerkelijk de meest waardevolle gebieden in cultuurhistorisch opzicht? Als selectiecriteria zijn genoemd zeldzaamheid, gaafheid en representativiteit. Omdat deze criteria verder niet worden uitgewerkt en er geen verantwoording wordt afgelegd, valt het moeilijk na te gaan hoe de historische waarden zijn ingeschat en op grond van welke overwegingen de gebieds-keuze is bepaald.

Wat verder opvalt is dat er geen duidelijke vormende krachten zijn onderscheiden, zoals bijvoorbeeld wel in een advies van de Raad voor het Landelijk Gebied is gebeurd. Daarin wordt de centrale betekenis van water als eerste kracht wordt besproken.⁶¹ In het advies van de Raad voor het Landelijk Gebied wordt gewaarschuwd voor geografische bijziendheid. Dit is het verschijnsel dat ruimtelijke verscheidenheid door inwoners van een land vaker als uniek wordt gezien dan buitenlanders dat doen, hetgeen tot een binnenlandse opwaardering van micro-omstandigheden zal leiden. Ook wordt gewezen op het gevaar van *geografische scheeftrekking*. Dat is het verschijnsel dat in Europa algemeen voorkomende landschappen als kampen-, heide- en veenontginningen als bijzonder worden gezien door de bewoners en in het landschapbeleid en dat op internationale schaal zeldzame landschappen als sommige veenlandschappen, zeekleilandschappen en droogmakerijen worden ondergewaardeerd.⁶² Lijdt de nota Belvédère niet enigszins aan beide verschijnselen? Weliswaar wordt 'de strijd tegen het water' als onderscheidend kenmerk in internationaal opzicht wel genoemd, maar dat aspect wordt eigenlijk nauwelijks uitgewerkt, niet daadwerkelijk gedefinieerd en niet als vertrekpunt gekozen. Naast kritische kanttekeningen kunnen er zeker ook veel positieve opmerkingen over de nota worden gemaakt. Ten eerste is het een goede zaak dat de cultuurhistorie niet enkel in termen van behoud wordt benaderd. Een groot pluspunt is ook dat de nota niet als een definitief beleidsstuk moet worden opgevat, maar meer als discussiestuk. Er is bewust ruimte gecreëerd voor aanvullingen en aanpassingen van dat beleid. Niet alleen worden diverse partijen (semi-overheden en particuliere organisaties) uitgenodigd daartoe een bijdrage te leveren, maar ook wordt de noodzaak van meer wetenschappelijk onderzoek en onderbouwing aangegeven, conform het advies van de Raad voor het Landelijk Gebied. Daarnaast wordt zoals gezegd veel waarde gehecht aan integratie van de cultuurhistorie in verschillende aspecten van het overheidsbeleid, wat de mogelijkheid biedt voor eigen visies en interpretaties.

Mogelijkheden voor Rijkswaterstaat om in te spelen op Belvédère:

Juist vanwege de nadruk op water is het van belang na te gaan welke mogelijkheden er zijn voor Rijkswaterstaat om in te haken op dit beleid op het gebied van de cultuurhistorie. In wezen is Rijkswaterstaat verplicht deze mogelijkheden na te gaan, omdat de dienst, zo wordt ook de nota Belvédère gesteld, officieel belast is met de zorg en verantwoordelijk voor monumenten op gebied van verkeer en waterstaat - een verantwoordelijkheid waarvoor in het verleden eigenlijk te weinig aandacht bestond.

⁶¹ Raad voor het Landelijk Gebied, *Made in Holland, advies over landelijke gebieden, verscheidenheid en identiteit* (Amersfoort 1999), 27ev.

⁶² Raad voor het Landelijk Gebied, *Made in Holland*, 23.

Hieronder wordt daarvoor een aanzet gegeven. De aspecten genoemd in de drie voorafgaande hoofdstukken van deze verkenning bieden voor een sterke betrokkenheid duidelijke aanknopingspunten. Aan de hand van de in de nota Belvédère genoemde doelen kan het best worden bepaald welke mogelijkheden er zijn om op dit beleid in te spelen. Alleen de eerste vier doelen worden hier besproken.

1. *'Het erkennen en herkenbaar houden van cultuurhistorische identiteit in zowel het stedelijke als landelijke gebied, als kwaliteit en uitgangspunt voor verdere ontwikkelingen (Algemeen ruimtelijk beleid)'*

Bij dit eerste doel zijn twee dingen van belang: a. meer inzicht in de cultuurhistorische waarde van de landschappen op basis van waterstaatshistorische criteria (erkennen en herkennen van cultuurhistorische identiteit); en b. inzicht in het nut, de betekenis en de waarde van het historisch gegroeide landschap of elementen (het erkennen en herkennen van ruimtelijke kwaliteiten).

Ad. a: dit houdt in de uitwerking van het alom als onderscheidend en kenmerkend genoemde uitgangspunt 'de strijd tegen het water' in een internationale en nationale context en in de verhouding tot andere landschappelijk aspecten van cultuurhistorische aard. Dit zal moeten gebeuren op basis van een grondige inventarisatie van de cultuurhistorie op het gebied van de waterstaat;

Ad. b: de geschiedenis leert dat ingrepen in het dikwijls subtiele systeem van de waterstaat in het ene gebied onverwachte en/of ongewenste gevolgen kan hebben voor het andere. Voorbeelden hiervan zijn dijkverhogingen waardoor elders de kans op overstromingen wordt vergroot, rivierverleggingen met kwalijke gevolgen voor stroomafwaarts gelegen gebied en de geleidelijke verandering van de kustlijn als gevolg van de Afsluitdijk en de Deltawerken. Bestudering van deze lokale omstandigheden en de veranderingen daarvan in het verleden kan daarom van grote betekenis zijn bij de voorbereiding van nieuwe ingrepen. Bestudering van de geschiedenis en de studie van veranderingen in het landschap kunnen ook aan het licht brengen dat er in het verleden soms geworsteld is met bepaalde problemen. Er zijn immers weleens minder gelukkige ingrepen in het landschap gedaan. Van die kennis zou men profijt kunnen trekken. Soms is ook vergeten dat er in het verleden bepaalde ingrepen zijn verricht. Zo is dankzij de bestudering van het verleden mogelijk geld te besparen.

Een paar voorbeelden ter illustratie. 1. het huidige rivierenbeleid (Ruimte voor de rivieren). In de negentiende eeuw is een uitvoerige discussie gevoerd over de aanpak van het rivierenprobleem. Moest er voor dijkverhoging worden gekozen of voor overlaten, rivierverleggingen of afdammingen? Niet alleen door die intensieve discussie te bestuderen doet men wellicht ideeën op of zal men fouten weten te vermijden. Men raakt bovendien vertrouwd met het grillige verleden van een rivier. Ook de bestudering van de getroffen maatregelen en het resultaat ervan kan zeer nuttig zijn. Zo valt het af te raden de Beerse Overlaat weer in werking te stellen, waarover momenteel wordt gedacht. Deze heeft namelijk nooit goed gefunctioneerd.

Verder is het goed te beseffen dat het idee om retentiebekkens te creëren tegen wateroverlast bepaald niet nieuw is. Dergelijke voorzieningen bestaan al lang, zowel in het westen van het land (bijvoorbeeld bij

Maassluis) als in het oosten (bijvoorbeeld bij de Berkel) al is het bestaan ervan vergeten.⁶³ De voor- en nadelen kunnen op basis van ervaringen uit het verleden worden nagegaan. De cultuurhistorie kan op deze manier bijdrage aan een groter inzicht in de problematiek en een kader vormen voor toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen.

2. Het versterken en benutten van de cultuurhistorische identiteit en de daarvoor bepalende kwaliteiten van de cultuurhistorisch meest waardevolle gebieden van Nederland, de zogenoemde Belvédère-gebieden (Specifiek ruimtelijk beleid)

Op basis van de in hoofdstuk 2 genoemde landschapstypen moet worden geïnventariseerd welke gebieden als meest karakteristiek moeten worden beschouwd vanuit waterstaatshistorisch oogpunt en hoe zich dit verhoudt tot de in de Nota Belvédère geselecteerde Belvédèregebieden. Hoewel ook hier de bovengenoemde grondige inventarisatie aan ten grondslag zal moeten liggen, zal op basis van een voorlopige inventarisatie (gebaseerd op o.a. literatuurstudie) een keuze kunnen worden gemaakt van de meest belangrijke gebieden. Omdat het hier gaat om de in internationaal opzicht belangrijkste gebieden in cultuurhistorisch opzicht en omdat deze gebieden een groot recreatief en toeristische potentieel bezitten, moet worden onderzocht hoe meer samenhang in de presentatie van de strijd tegen het water kan worden gebracht.

3. Het scheppen van voorwaarden ten behoeve van initiatieven van derden gericht op thematische versterking van de cultuurhistorie

In het voorafgaande (hoofdstuk 3) is duidelijk gemaakt dat de thematische benadering meer aandacht heeft. Niet alleen het landschap als geheel vraagt aandacht, maar ook structuurvormende elementen. Deze kunnen zowel voor het landschap als geheel als afzonderlijk, cultuurhistorisch waardevol erfgoed van grote waarde zijn. Voor dergelijke waterstaatsmonumenten bestaat tot op heden nog te weinig aandacht. Deze leemte moet vervuld worden.

De vraag is gerechtvaardigd of die thematische benadering alleen aan derden moet worden overgelaten of dat ook hier een initiërende rol door Rijkswaterstaat en andere rijksdiensten kan/moet worden gespeeld. Dit moet ter discussie worden gesteld. Daarbij is het goed te beseffen dat een thematische benadering ook in ander opzicht zeer zinvol kan zijn, omdat het de waardebeoordeling van landschappelijke elementen vergemakkelijkt. Naast Rijkswaterstaat kunnen er meer instellingen en organisaties als direct betrokkenen worden beschouwd. Daaronder behoren allereerst de waterschappen en ook het bedrijfsleven. In de nota Belvédère worden betrokken organisaties uitgenodigd te participeren. Rijkswaterstaat zal die handschoenen moeten oppakken en een actieplan moeten opstellen.

⁶³ Mededelingen Prof. dr. G.P. van de Ven

4. *Het verspreiden en toegankelijk maken van de kennis over cultuurhistorie, alsmede het stimuleren van de kansen van cultuurhistorie als inspiratiebron voor de ruimtelijke inrichting en het ontwerp*

De nota Belvédère hecht veel waarde aan informatie, kennis en kennisoverdracht. Een citaat: *'Cultuurhistorie is een bron voor geschiedenisonderwijs en voorlichting. Educatie versterkt het historisch besef. Cultureel erfgoed is basismateriaal voor wetenschappelijk onderzoek waaruit het verhaal van de bewonings- en ontginningsgeschiedenis wordt afgeleid. Voor bewoners en toeristen vormt het cultureel erfgoed de spiegel van de bewoningsgeschiedenis. Het in stand houden van cultuurhistorische waarden waarborgt informatie over de loop van onze geschiedenis.'*

De waterstaatsgeschiedenis behoort hierin te worden geïntegreerd.

Onderzocht moet worden hoe dat kan gebeuren en hoe de waterstaatsgeschiedenis meer aandacht kan krijgen en nauwer bij het beleid hieromtrent kan worden betrokken. Een plan van aanpak moet daarvoor worden opgesteld. Daarin moeten de volgende elementen aan de orde komen:

1. accentuering van het landschap: het landschap vertelt al zijn verhaal, maar als je die taal niet lezen kan wordt het niet begrepen. Hierbij moet naar vormen worden gezocht om het wezen van de belangrijkste waterlandschappen en structurerende waterstaats-elementen (op basis van de bovengenoemde inventarisatie) meer te benadrukken en naar vormen van presentatie van dat landschap;
2. verbetering informatievoorziening: hoewel er wel enkele grotere en kleinere musea en bezoekerscentra bestaan die het waterstaatsverleden belichten, richten deze zich meestal op enkele (lokale) aspecten van de waterstaat. Bovendien zijn een aantal meer gericht op het brengen van een 'boodschap', het verkopen van nieuw beleid, wat niet vreemd is omdat ze veelal uit voorlichtingscentra voortkomen. Een grondige studie zal moeten worden verricht welke mogelijkheden er bestaan om het waterstaatsverleden in bezoekerscentra beter en aantrekkelijker voor het voetlicht te brengen. De potentiële waarde ervan in toeristisch, recreatief opzicht is enorm en zal beter moeten worden benut. Dat is ook gunstig voor het imago van het land en van de op het gebied van waterstaat en waterbouw actieve bedrijven. Nog veel te weinig wordt beseft dat een goede, aantrekkelijke presentatie van de 'omgang met het water' een vorm van reclame is waarmee nationaal en internationaal goede sier kan worden gemaakt en die zijn vruchten af kan werpen.
3. Aandacht voor en inventarisatie van bronnenmateriaal, objecten en voorwerpen: het waterstaatsverleden is niet alleen in het landschap vastgelegd, maar ook op papier en in de vorm van kaarten, tekeningen, schilderijen, foto en film, voorwerpen en maquettes. Ook die aspecten behoren tot het cultureel erfgoed, zoals in hoofdstuk 4 is beschreven. Dat 'opgeslagen landschap' is een goede kennisbron die niet alleen voor artistieke doeleinden kan worden benut. Bekeken zal moeten worden hoe toegankelijk dat 'opgeslagen landschap' vanuit waterstaatshistorisch oogpunt is, wat er aan die toegankelijkheid moet worden verbeterd, hoe het in dat opzicht onder de aandacht kan worden gebracht en welk profijt daarvan kan worden verkregen.

Samengevat:

Het moge duidelijk zijn dat er zich voor Rijkswaterstaat veel kansen voordoen om in te spelen op het in de nota Belvédère ontvouwde beleid en beleidsrichtingen. De bedoeling van de Nota Belvédère is bovendien om het daarin ontvouwde gedachtegoed in bestaand beleid te integreren. Een duidelijk eigen inbreng is ook logisch gezien de nadruk die wordt gelegd

op de historisch strijd tegen het water en andere aspecten van waters-
taatzorg. Gezien de verantwoordelijkheid voor infrastructuur en waters-
taatsmonumenten die is toegekend aan het ministerie van Verkeer en
Waterstaat ligt hier zelfs een duidelijke taak en opdracht. In het kort kan
dat verschillende vormen aannemen:

Ten eerste is van belang te inventariseren in welke vorm een bijdrage kan
worden geleverd aan het erkennen en herkenbaar houden van de cultuur-
historische identiteit als kwaliteit en uitgangspunt voor verdere ontwikke-
lingen (zie: Nota Belvédère doel 1, actie 4.3), mede gericht op de cultuur-
historische identiteit van de zogenaamde Belvédèregebieden (zie: Nota
Belvédère doel 2, actie 5.3).

Ten tweede ligt het voor de hand te onderzoeken welke cultuurhistorische
informatie benodigd en beschikbaar moet zijn om ruimtelijke veranderin-
gen in goede banen te leiden, waardoor 'landschappelijke dwalingen en
ruimtelijke fouten' kunnen worden voorkomen. (zie: Nota Belvédère doel
1 en actie 6.3);

Ten derde ligt er een duidelijke taak op het gebied van informatie, kennis-
ontwikkeling en kennisoverdracht (zie: Nota Belvédère doel 4), waarbij
zich verscheidene mogelijkheden voordoen die in plan van aanpak zullen
moeten worden uitgewerkt;

Ten vierde kan er een initiërende rol worden gespeeld bij de ontwikkeling
van een thematische versterking van de cultuurhistorie op waterstaatkun-
dig gebied. Daarbij zullen met derden ((Unie van) Waterschappen,
bedrijfsleven, NWP) de vorm en mogelijkheden moeten worden geïnven-
tariseerd om zo'n thematische benadering te ontwikkelen en te realiseren
(zie: Nota Belvédère doel 3, actie 4.5).

Waterlandschappen

Deel III

De Essays

De staat van het water

Klaas Kerkstra ⁶⁴

Water, H₂O, de meest voorkomende vloeistof, neemt twee derde van het aardoppervlak in. Een alledaags goedje, dat niettemin de grondslag van onze wereld is. Fundamentele levensvoorwaarde en bepalend voor het uiterlijk van onze planeet. Maar de betekenis van water reikt verder dan de natuurlijke toestand van de aarde, ook voor de ontwikkeling van de cultuur is water van het grootste belang. Waterbeheersing en irrigatie vormen de basis voor de landbouwkundige ontwikkeling van de vruchtbare riviervlaktes van Mesopotamië, Egypte en de Indusvallei, waar de eerste stedelijke culturen tot ontwikkeling kwamen.

Deze culturen waren zich sterk bewust van hun waterafhankelijkheid, en van het wankel evenwicht tussen de levensschenkende en levensbedreigende aspecten van het water. De handhaving van dit evenwicht vormde een bron van voortdurende zorg. De rivier brengt weliswaar leven, maar op de achtergrond dreigt ook steeds de vloed, de terugval in de oorspronkelijke chaos.

In het wereldbeeld van de eerste stedelijke culturen, met name in Egypte, werd het water, als oorsprong van al het geschapene, gezien als levensbron, maar ook als manifestatie van het ongeorganiseerde dat de geordende wereld voortdurend bedreigt. Een wereldbeeld dat ondanks de tijd die sinds het ontstaan van de eerste steden verstreken is, nog niets aan actualiteit heeft ingeboet. Integendeel, ondanks de huidige stand van de techniek - het vermogen om de natuur te beheersen - is de betekenis van water volop teruggekeerd in het hedendaagse bewustzijn. Watergebrek en wateroverlast staan weer hoog op de agenda, zowel lokaal als mondiaal. Omgaan met water lijkt historisch gezien een permanente opgave, een centraal thema voor iedere cultuur. De tegenstrijdige aspecten van het water, het te veel en het tekort, de lust en de last, moeten steeds opnieuw met elkaar in balans worden gebracht. Natuurlijke en maatschappelijke processen en de daarmee gepaard gaande omgevingsdynamiek verhinderen definitieve oplossingen. Gestoken in een nieuwe jas, presenteren oude dilemma's zich steeds weer. Terwijl in het licht van veranderende omstandigheden traditionele strategieën steeds opnieuw moeten worden herzien en aangepast.

Dit geldt ook voor de Nederlandse situatie. Ondanks successen uit het verleden wordt het waterbeleid geconfronteerd met nieuwe afwegingen en keuzes. De traditionele aanpak, gekenmerkt door strijd tegen het water en economische benutting, stuit in toenemende mate op haar grenzen en beperkingen. Enerzijds wordt steeds duidelijker dat, als gevolg van klimaatveranderingen, het water in ons land letterlijk meer ruimte zal moeten krijgen om ook in de toekomst een voldoende bescherming tegen wateroverlast te kunnen garanderen. Bij een verder toenemende neerslag en wateraanvoer via de grote rivieren zullen steeds hogere en zwaardere dijken en grotere gemalen onvoldoende soelaas kunnen bieden.

⁶⁴ Klaas Kerkstra is hoogleraar landschapsarchitectuur verbonden aan de Wageningen Universiteit.

Anderzijds treden de keerzijden van de traditionele benadering steeds duidelijker voor het voetlicht. Het accent op waterbeheersing en snelle waterafvoer, ten behoeve van veiligheid en een optimale landbouwkundige ontwatering, heeft geresulteerd in een sterke terugdringing van natte milieuomstandigheden, van het open water en van de voor een delta kenmerkende getijdenmilieus. Deze ontwikkeling heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de afname van de natuurlijke rijkdom en de uniformering van het cultuurlandschap. Lange tijd zijn deze effecten, nog versterkt door intensivering van de landbouw en toenemende urbanisatie, opgevat als de prijs die onvermijdelijk aan modernisering van de samenleving is verbonden. Deze vanzelfsprekendheid heeft echter plaats gemaakt voor opvattingen die aan de natuur en het landschap een aanzienlijk hogere betekenis toekennen. Het behoud van de natuurlijke diversiteit en de identiteit van het landschap heeft zich ontwikkeld tot een zelfstandig beleidsterrein dat steeds meer aandacht opeist.

Tegen deze achtergrond ontwikkelt het Nederlandse waterbeleid zich in de richting van een nieuw evenwicht, waarin de strijd tegen het water plaats maakt voor een veerkrachtige aanpak - meebewegen met het water - waarin ruimte wordt gezocht voor de dynamiek van het water en waarin een verbeterde waterhuishouding hand in hand kan gaan met de ontwikkeling van natuur en landschap. Deze ontwikkeling omvat niet alleen een nieuwe visie op het waterbeheer als zodanig, maar ook een erkenning van de centrale betekenis van het watersysteem als grondslag voor de inrichting van de ruimte.

Wanneer wij de ruimtelijke rol van het water nader beschouwen, kan onderscheid worden gemaakt tussen het water als natuurlijke landschapsvormende factor en water als visueel landschapselement. Als landschapsvormende factor is water in hoge mate bepalend voor de geomorfologie en de bodemkundige diversiteit van het Nederlandse landschap. Dit geldt niet alleen voor het laaggelegen deel van ons land, maar ook voor de hoger gelegen zandgebieden. De sedimenten waaruit het land tussen de bergen en de zee is opgebouwd zijn door het water aangevoerd - soms vervormd door de werking van landijs en wind - en vervolgens langdurig beïnvloed door de stroming van water langs het oppervlak of door de bodem. Zelfs het heuvelland van Zuid-Limburg, dat in eerste instantie niet met water wordt geassocieerd, ontleent zijn morfologie aan de (eroderende) werking van het water. Naast de invloed van het oppervlaktewater op de terreinmorfologie, speelt ook het grondwater en de grondwaterstroming een belangrijke rol. Inzijging en kwel - en het daarmee verbonden transport van stoffen - bepalen de richting van de bodemvorming. Waar uitspoeling en verarming plaats vindt en waar verrijking door opeenhoping van mineralen en organische stof plaatsvindt. Als gevolg van het aanwezige reliëf heeft dit proces met name in de zandgebieden geleid tot een rijke schakeling van milieuomstandigheden variërend van droog, voedselarm tot nat, voedselrijk.

Op de abiotische onderlaag van het landschap ontwikkelen zich de natuurlijke ecosystemen en het landgebruik. De relatie tussen deze drie lagen - de dode natuur, de levende natuur en de menselijke occupatie - is beslissend voor de richting waarin het landschap zich ontwikkelt. Wanneer de ontwikkeling van het landschap in historisch perspectief wordt beschouwd, zien wij dat de invloed van de abiotische omstandigheden als landschapsvormende factor steeds verder is teruggedrongen. Met name sinds de industriële revolutie is het menselijk vermogen om de natuur te beheersen zodanig toegenomen dat van een omkering van de verhoudin-

gen kan worden gesproken. De oorspronkelijke samenhang tussen natuurlijke omstandigheden en het grondgebruik is verbroken. Natuurlijke beperkingen kunnen met technische ingrepen worden overwonnen en spelen geen dwingende rol meer bij de ontwikkeling van het grondgebruik. De plaats die de natuur en natuurlijke processen (kunnen) innemen in het landschap is afhankelijk geworden van menselijk handelen.

De betekenis van het water is echter niet alleen gelegen in de landschaps-genese, het water vormt ook een visueel element in het cultuurlandschap. "Denkend aan Holland" zie ik niet alleen "brede rivieren door oneindig laagland gaan", maar ook beken, plassen en meren, kanalen en vaarten en natuurlijk de zee. Het zichtbare water, bron van welvaart, schoonheid en ontspanning, dat, kenmerkend voor het laagland van de Delta, welhaast overal aanwezig is.

En het is in de inrichting en vormgeving van dit zichtbare water, de wijze waarop het wordt benut en beteugeld, dat de Nederlandse traditie met betrekking tot water het meest pregnant tot uitdrukking komt. In deze traditie hebben het streven naar veiligheid en economisch nut altijd een dominerende rol vervuld. De zichtbare resultaten daarvan vormden voedsel voor onze nationale trots. En met reden, want de beheersing van het water door middel van dijken, sluizen, stuwen, pompen en gemalen was en is een noodzakelijke voorwaarde voor ons bestaan.

Wanneer nu wordt geconstateerd dat de traditionele benadering niet langer voldoet kan dit slechts gedeeltelijk een breuk met het verleden betekenen, want hoe belangrijk de natuur en cultuur dimensies van het waterbeheer ook mogen zijn: de dreiging van het water blijft evenals haar grote economische betekenis. Bovendien cultuur is een kwestie van continuïteit en vernieuwing.

Zo beschouwd, ontwikkelt het waterbeheer zich steeds meer als een (landschaps)architectonische opgave: de synthese van de materiële en immateriële betekenissen van het water in een ruimtelijk concept.

Samenhangend met de rol van het water als landschapsvormende factor en als landschapselement kunnen in deze ontwerp-opgave twee niveaus worden onderscheiden:

1. de situering van bestemming, c.q. de verschillende vormen van grondgebruik in relatie tot de structuur van het hydrologische systeem.
2. de inrichting en vormgeving van het zichtbare oppervlakte waterstelsel in samenhang met de aanwezige landschappelijke context.

De potentiële rol van het hydrologische systeem als grondslag voor de ruimtelijke ordening van het grondgebruik wordt onder andere verkend in het proefschrift van Michaël van Buuren⁶⁵. Hij laat zien hoe de afstemming van het grondgebruikspatroon op de structuur van het grondwaterstromingsstelsel kan bijdragen aan de duurzame instandhouding van de natuurlijke diversiteit/rijkdom van het cultuurlandschap. Afstemming van het grondgebruik op het hydrologisch systeem draagt tevens bij aan de ontwikkeling van een samenhangende ruimtelijke structuur, die de zichtbare expressie vormt van de natuurlijke grondslag van het cultuurlandschap. Het instandhouden en tot expressie brengen van de natuurlijke basis is een noodzakelijke voorwaarde voor de instandhouding van de diversiteit van het Nederlandse landschap en de continuïteit van het eigen

⁶⁵ M. van Buuren (1997). *Landschapsplanning en watersystemen in de zandgebieden van Nederland*. Proefschrift Landbouwwuniversiteit Wageningen, Wageningen.

ruimtelijke karakter, de eigen identiteit, van de verschillende landsdelen. Bovendien kan door toepassing van de hydrologische systeembenadering een bijdrage worden geleverd aan de oplossing van versnipperings- en verdrogingsvraagstukken.

De inrichting en vormgeving van het oppervlakte waterstelsel wordt in de Nederlandse traditie gekenmerkt door een nadruk op waterbeheersing (veiligheid) en economische benutting. Een waterbouwkundige traditie die tot ver over onze landsgrenzen als "typical Dutch" wordt beschouwd en haar hoogtepunt vindt in de grote waterbouwkundige projecten van de twintigste eeuw: de Zuiderzeewerken en de Deltawerken.

Projecten die het toonbeeld vormen van ons vermogen met technische vernuft de natuur naar onze hand te zetten en ondergeschikt te maken aan menselijke doelstellingen. Met onze recente prestaties op waterbouwkundig gebied, met name de Deltawerken, is echter ook twijfel ontstaan, uitmondend in een verzet tegen een te eenzijdig technische benadering, die voorbijgaat aan de ecologische en landschappelijke gevolgen. Deze kentering in het denken staat niet op zich zelf maar komt voort uit een bredere ontwikkeling die zich in alle westerse samenlevingen voordoet. Het streven om vooruitgang en modernisering in balans te brengen met het behoud van biodiversiteit en culturele identiteit. Dit streven zou ook het grondthema kunnen vormen voor het ontwerp en de inpassing van waterbouwkundige werken in het landschap. De opgave is dan het ontwikkelen van oplossingen waarin zowel het functionele en artificiële karakter van het waterbouwkundige werk als de specifieke kwaliteiten van de landschappelijke context op een harmonieuze wijze tot uitdrukking komen. Een dergelijke benadering stelt eisen aan zowel opdrachtgevers als ontwerpers.

.....
De Zuiderzeewerken- hier Zuidelijk Flevoland en Nijkerkernauw- een typisch 20^e eeuwse toevoeging aan de Nederlandse cultuurlandschappen.

In de eerste plaats dient te worden herkend dat de ontwerpproblematiek van het water niet alleen utilitair en civieltechnisch van aard is, maar ook betrekking heeft op immateriële waarden met betrekking tot de natuur en de schoonheid van het landschap. En dat het hierbij niet moet gaan om een ecologische of landschappelijke aankleding van een waterbouwkundig object achteraf, maar om een inbreng van meet af aan zodat in alle fasen van voorbereiding van een project de verschillende aspecten van een plan met elkaar in verband kunnen worden gebracht. De vroegtijdige inschakeling van ecologen en landschapsarchitecten is daarbij een voorwaarde.

Voorwaarde is echter tevens dat duidelijke uitgangspunten worden geformuleerd van waaruit de activiteiten van deze deskundigen kunnen vertrekken en waaraan de resultaten van hun werk kunnen worden getoetst. Wanneer dergelijke uitgangspunten met betrekking tot de landschappelijke en ecologische aspecten ontbreken is het middel soms erger dan de kwaal en ontaarden goede bedoelingen in een optelsom van ad hoc oplossingen. De landschappelijke vormgeving en inpassing van de Oosterscheldekering vormt daarvan een illustratief voorbeeld.

Als waterbouwkundig concept is de stormvloedkering het product van twee hoofd doelstellingen: het realiseren van voldoende veiligheid en de instandhouding van het getijdenmilieu van het Oosterschelde bekken. Deze tweeledigheid weerspiegelt het jarenlange debat tussen voor- en tegenstanders van een volledige afsluiting. Met de bouw van een stormvloedkering is een poging ondernomen het schijnbaar tegengestelde met elkaar te verenigen. De stormvloedkering markeert een omslag in het denken: het veiligheidsvraagstuk wordt eigenlijk voor het eerst in een milieucontext geplaatst en opgelost. Hoewel de kering, zoals hij uiteindelijk is gerealiseerd, aan beide hoofddoelen voldoet valt op de landschappelijke vormgeving veel af te dingen. Deze staat tot op zekere hoogte haaks op de doelstellingen, die aan de bouw van de kering ten grondslag liggen.

.....
Waddenzee en Afsluitdijk: een landschap waar water beheerst en onbeheerst een rol kan spelen.

De secundaire elementen - werkeilanden, werkhavens en bouwdokken - zijn zo dominant, dat de primaire (lineaire) structuur van de waterkering er door wordt verdoezeld en in hoge mate afbreuk wordt gedaan aan de wijsheid van de Oosterschelde monding en de mogelijkheid het getijdenmilieu ook vanaf de kering te beleven. Voorstellen om de nagestreefde balans tussen veiligheid (techniek) en milieu (natuur) ook landschappelijk gestalte te geven zijn niet uitgevoerd. Ten gevolge van voortdurende budgetoverschrijdingen was het project met name politiek zodanig in diskrediet geraakt dat de kosten voor het gedeeltelijk opruimen van bouwdokken en werkterreinen niet verantwoord werd geacht. Bij het ontbreken van een totaal concept voor de landschappelijke vorming en inpassing van de kering zijn in de loop van de tijd en uitgelokt door de beschikbare ruimte een aantal ingrepen uitgevoerd, die nog verder afbreuk doen aan de landschappelijke kwaliteit. De aanleg van een kunstmatig duingebied aan de binnenzijde van de kering, de plaatsing van windmolens en de aanleg van toeristische attracties overwoekeren de primaire waterkering en dringen de wijsheid en de dynamiek van de Oosterschelde steeds verder naar de achtergrond. Zo wordt datgene wat behouden moest blijven in feite aan het oog onttrokken.

Met het voorbeeld van de Oosterscheldekering wil ik aangeven dat een goede landschappelijke vormgeving een bewust en consistent opdrachtgeverschap veronderstelt. Een opdrachtgeverschap dat erop gericht is zowel de functie van het waterbouwkundige werk als de gegeven landschappelijke context tot expressie te brengen. Hiervoor bestaat geen standaard recept, de synthese van de verschillende aspecten van het waterbeheer zal steeds opnieuw ontwerpend moeten worden gedefinieerd. Daarbij moet echter duidelijk zijn - voor opdrachtgevers en ontwerpers - dat het landschap in de eerste plaats een collectief cultureel erfgoed vormt en niet een medium voor individuele zelfexpressie. De verbeeldingskracht die in het landschap als publiek goed wordt geïnvesteerd zou daarom vooral gericht moeten zijn op het ontdekken van de mogelijkheden die in de opgave en in de plek aanwezig zijn en het tot uitdrukking brengen van de daarmee verbonden collectieve waarden.

Alleen zo kan worden gebouwd aan een levend en gevarieerd cultuurlandschap waarop wij als volk trots kunnen zijn. Een landschap waarin het water zichtbaar en onzichtbaar, beheerst en onbeheerst zijn rol kan spelen.

Eau minérale artificielle

Bureau MUST ⁶⁶

De waterwinkel

Niet de grachtengordel maar de waterwinkel aan de Roelof Hartstraat in Amsterdam is bij uitstek het hedendaagse icoon van gecultiveerd water. De waterwinkel is grootleverancier van watercontainers op de werkplek, in de wachtruimte of gewoon bij u thuis. Naast de vertrouwde kraan waaruit het Amsterdamse leidingwater rijkelijk vloeit, wordt er nu een alternatief geboden; gekoeld bronwater uit de Belgische Ardennen 'Eau Minérale Naturelle'. De waterwinkel verkoopt tevens een zeer uitgebreid assortiment aan water in flessen. Naast de bekende Hollandse wateren is er de keuze uit diverse andere herkomstgebieden. Highland Spring uit Schotland met een ietwat turfachtige smaak staat gebroederlijk naast het frisse Pineo uit Spanje.

De vormgeving van de flessen waarin het water verpakt is, leidt de waterconsument snel naar het product waartoe deze zich voelt aangetrokken. Net als bij parfums en auto's is het uiterlijk van het product een belangrijk aspect. Er zijn ronde slanke flessen met vrouwelijke vormen, stoere vierkante flessen en felgekleurde spacy flessen. Evian heeft een milleniumwater aan haar collectie toegevoegd. Een fraaie blauwe fles in de vorm van een druppel. De vormgeving van de flessen wisselt snel en past zich naadloos aan bij de tijdsgeest. De inhoud blijft echter onveranderd hetzelfde transparante product; water.

Een bezoek aan de winkel maakt duidelijk dat het enorm brede aanbod de keuze voor de consument verrijkt maar tegelijkertijd bemoeilijkt. De eerste levensbehoefte van de mens is niet meer eenduidig te vervullen door het glas te vullen met het kwalitatief zeer hoogwaardige Amsterdamse leidingwater. De waterconsument wordt steeds veeleisender. De verbeterde nieuwe media, televisie en internet, maken de consument bewust van de aantrekkelijke mogelijkheden van water over de gehele wereld. De verleiding is groot uitstapjes te maken naar verre oorden en exotische smaken, al naar gelang de stemming van het moment. En al naar gelang de kennis, het bewustzijn en de nieuwsgierigheid naar de verschillende waterculturen in de wereld.

De consumptieve verlangens blijven niet beperkt tot drinkwater. Steeds meer recreatieve mogelijkheden van water onder verschillende klimatologische omstandigheden worden ontdekt. En hierop wordt creatief ingespeeld. Op de Jaap Edenbaan in de Watergraafsmere is 400 meter water bevroren zodat het mogelijk wordt buiten te schaatsen terwijl het nog niet vriest en SnowPlanet in Spaarnwoude heeft water getransformeerd tot de langste indoor sneeuwplaat van Europa met een lengte van maar liefst 230 meter. Met de opening van het derde grote Ecodisplay, de Oceaan van Burgers' Zoo in Arnhem, is Nederland 8 miljoen liter oceaanwater rijker in diverse chemische samenstellingen en temperaturen. Het is nu ook mogelijk midden in Nederland op de bodem van de oceaan te lopen en de daar aanwezige flora en fauna te bewonderen. De mogelijke vondst van water

⁶⁶ Bureau MUST urbanism te Amsterdam.

op Mars opent in dit kader een scala aan nieuwe beloftes en potenties voor de waterconsument in de toekomst.

De hedendaagse consumptiecultuur is volkomen vervlochten met ons dagelijks leven. Deze cultuur, compleet met alle bijbehorende iconen, is volledig in handen van marktpartijen die eerste levensbehoeften invullen met luxe artikelen. Primaire condities voor een veilig en gezond leven worden als vanzelfsprekend beschouwd. De vraag komt naar voren welke rol de overheid kan en moet spelen in een maatschappij die wordt beheerst door consumptie.

Nut en noodzaak of lust en liefde?

Nederland is groot geworden met de strijd tegen het water. Eeuwenlang is er gestreden tegen overstromingen, watervervuiling en de waterwolf. De laatste twee eeuwen met Rijkswaterstaat voorop. De recente publicaties ter gelegenheid van het tweehonderd jarig bestaan van Rijkswaterstaat laten dit met veel liefde voor het kunstwerk Nederland zien. En het heeft ook wat opgeleverd. Met terechte trots presenteert Rijkswaterstaat de talloze kunstwerken in het landschap die symbool staan voor de perfecte regulering van het water in Nederland. De sluizen, dammen, kanalen, gemalen, dijken en andere waterstaatkundige werken zijn niet alleen beeldbepalende elementen geworden in het Nederlandse landschap, ze vormen samen een uitgebalanceerd raamwerk dat in belangrijke mate bepalend is voor de gebruikscondities voor grote delen van Nederland. De deltawerken beschermen laag Nederland tegen regelmatige overstromingen zodat ook hier veilig gewoond kan worden. De gereguleerde waterstanden in de polders maken een optimale agrarische bedrijfsvoering mogelijk en onlangs is weer gebleken dat stevige rivierdijken van onmisbaar belang zijn voor het veiligheidsgevoel van de bewoners in het rivierengebied.

In de inleiding van één van de jubileumboeken gaat de directeur-generaal van de Rijkswaterstaat in op de vanzelfsprekendheid van dit noodzakelijk raamwerk: 'We onderhouden een tamelijk kwetsbare relatie met ons water. Daar sta je als gewone Nederlander niet dagelijks bij stil. Ik deed dat in elk geval niet. Ik vond het de gewoonste zaak van de wereld dat de

.....
Het Noordzeekanaal: één van de beeldbepalende waterstaatskundige elementen in het Nederlandse landschap.

rivier getemd voorbij gleed. En water kwam uit de pomp, later uit de kraan. Maar inmiddels weet ik hoeveel energie, denkkracht, kennis en vaardigheid in alledaagse zekerheden gaat zitten; droge voeten, fatsoenlijke wegen, goed begaanbare vaarwegen, voldoende schoon water, zo veilig mogelijk verkeer.'

De komende opgaven in het waterbeheer liegen er niet om. De voortgaande zeespiegelrijzing, bodemdaling, verzilting en de verwachtingen omtrent de gevolgen van een klimaatsverandering zijn enkele voorbeelden van waterkrachten die de komende honderd jaar een grote impact zullen hebben op het watersysteem en daarmee op de ruimtelijke ordening van Nederland. Nieuwe inspanningen en investeringen in het kunstwerk Nederland zijn noodzakelijk om de primaire levenscondities van droge voeten en schoon water te kunnen blijven garanderen. Er is echter reden genoeg voor optimisme. Door het eeuwenlang sleutelen aan het watersysteem in Nederland lijkt de technische inventiviteit onbegrensd. Het vertrouwen in de kennis en kunde van de waterstaat is groot waardoor er ruimte ontstaat om te zoeken naar eigentijdse oplossingen.

Nu de angst voor het water uit de maatschappelijke belevingswereld is verdwenen, zijn er oplossingen mogelijk die zich niet beperken tot het realiseren van monofunctionele en eenduidige waterstaatkundige werken. In feite is dit niets nieuws. Voordat de twintigste eeuw in het teken stond van de verzorgingstaat en het vervolmaken van het Nederlandse Nutslandschap ging het ingrijpen in het watersysteem hand in hand met de culturele behoeften die op dat moment leefden. Prachtig voorbeelden zijn de oude droogmakerijen. Zo was bij de drooglegging van de Watergraafsmeer naast het gevaar van oeverafslag, de creatie van een ideale woonplaats voor rentenierende Amsterdammers het belangrijkste motief de droogmakerij te realiseren. Aan het einde van de 17^e eeuw werden hier vele hofplaatsen en pleziertuinen aangelegd.

Ook nu strekt de culturele behoefte zich uit tot ver voorbij de nut en noodzaak discussie omtrent droge voeten en schoon water. De uitdaging is het Nederlandse watersysteem zo in te richten dat water gebruikt wordt bij het accommoderen van de ruimteclaims van vandaag en morgen. Net als in de waterwinkel gaat het niet meer alleen om de utiliteit en inkapseling van het water maar ook om de toegevoegde waarde die water kan hebben voor de kwaliteit van het leven. Er zal gezocht moeten worden naar oplossingen die droge voeten garanderen en tegelijkertijd de ruimte bieden voor water als object van lust en liefde. Het watervraagstuk maakt onderdeel uit van het integrale culturele vraagstuk naar de wijze hoe er in Nederland de komende tijd gewoond, gewerkt, gerecreëerd, kortom geleefd wordt.

Collage landschap

Met de vervolmaking van het Nederlandse Nutslandschap in de twintigste eeuw lijkt de kunst verloren gegaan te zijn om landschappen te creëren, waarbinnen allerlei vormen van menselijk gebruik opgenomen kunnen worden. Nederland is gevangen in een waterstaatkundig raamwerk dat niet alleen de waterstromen op een veilige wijze reguleert maar tevens belangrijke condities bepaalt voor wat er op welke plek mogelijk is. Dit technisch casco houdt een sterk gevarieerd en door lokale kwaliteiten bepaald landschap in haar greep. De hedendaagse vraag naar specifieke, kwalitatief hoogwaardige gebruikslandschappen wordt beperkt door een nauwsluitend korset.

De tijdelijkheid van de hedendaagse maatschappelijke behoeften maakt het noodzakelijk dat het systeem waarin zij worden opgenomen open en flexibel is. Snelle wisselingen van gebruik en inrichting van stad en landschap zijn inherent aan de wens tot kwalitatief hoogwaardige gebruiks-landschappen die aansluiten bij de waan van het moment. De kleurenrijkdom van Nederland ontstaat door de combinatie van verschillende lokale claims op de ruimte. Niet zozeer de vormgeving van de ruimte of de eenduidige herkenbaarheid van de waterstaatkundige factor hierbinnen maar het sturen aan en mogelijk maken van diverse (combinaties van) hedendaagse maatschappelijke behoeften is de belangrijkste opgave. De vertaling van deze behoeften naar ruimtelijke claims maakt de ruimtelijke inrichting van Nederland tot een culturele daad.

Om aan te sluiten op de actuele ruimteclaims die er in de maatschappij leven moet het technisch watercasco vervangen worden door een aanpak waarbij water verweven is met de totale omringende ruimte. Lokale invullingen kunnen van tijd tot tijd verschillen en op ieder moment een passend antwoord geven op de dan geldende behoeften. Per plek en per opgave vereist deze aanpak maatwerk, zonder het overzicht en de impact op het gehele watertechnisch systeem te verliezen. De lange duur waarop vraagstukken als de zeespiegelrijzing, grotere rivieraflaten en een toenemende verzilting spelen, vragen immers om een heldere en standvastige oplossingsrichting. Dit betekent dat het watertechnisch systeem in haar totaliteit adequaat en betrouwbaar moet zijn. Op basis van lokale kwaliteiten zal echter een collage van moderne landschappen kunnen ontstaan waarbij de watertechnische basis een ondersteunende en stimulerende rol speelt.

Ruimte voor nieuwe smaken!

De veranderende culturele betekenis van het water wordt bepaald door nieuwe behoeftes vanuit de maatschappij. Een greep uit de nieuwe behoeftes die aan het collage landschap impulsen geven, zijn: water als internationale opgave, de wens tot het niet-ingrijpen, water als decor van vermaak en de behoefte aan vrijheid van handelen.

.....
Borneo-Sporenburg: transformatie van haven tot eigentijdse, hoogwaardige waterwoonwijk.

Steeds meer economische, ecologische en sociale vraagstukken zijn het gevolg van internationale ontwikkelingen. Concurrentie tussen verschillende landen maakt plaats voor samenwerking. Maar op het gebied van de ruimtelijke ordening geldt meestal nog het concurrentiebeginsel. De waterhuishouding wordt bijvoorbeeld door ieder land afzonderlijk gereguleerd terwijl dit bij uitstek een internationaal probleem is. Lokaal lost Nederland zijn eigen wateroverlast op door het overtollige en schone water rechtstreeks de zee in te pompen, terwijl tweeduizend kilometer verder met zoet water gevulde olietankers voor de Spaanse kust liggen om het uitgedroogde land van water te voorzien. Maar ook in Nederland zijn we voor ons water sterk afhankelijk van onze buurlanden. Kanalisering, erosie, en verstedelijking in Duitsland en België beïnvloeden de kwaliteit van ons water en hebben de afvoerproblemen in Nederland vergroot. Europese ruimtelijke ordening is vooralsnog te hoog gegrepen maar selectieve internationale samenwerkingsverbanden zijn de sleutel voor de toekomst om ruimtelijke transformatieprocessen in eigen land te kunnen accommoderen.

Binnen onze landsgrenzen wordt het steeds moeilijker om de ruimtelijke transformatieprocessen die op ons afkomen te controleren. Dankzij het project Nederland Nutslandschap zijn we er achter gekomen dat het niet altijd gewenst en mogelijk is om alles volledig te beheersen. Bovendien illustreert de mythe van de Oostvaardersplassen het verlangen naar het onbepaalde en onverwachte. Dit leidt tot de paradoxale maatschappelijke behoefte zo nu en dan bewust terug te treden of juist niet in te grijpen: het niet handelen als belangrijke culturele daad zodat er ruimte geschapen wordt voor nieuwe onvoorziene ontwikkelingen.

De dammen die gemaakt zijn ter verdediging van het achterliggende laagland worden nu gebruikt als uitvalsbasis voor de avontuurlijke watersporter en de dagtoerist op zoek naar één van de pijlers van de Nederlandse cultuur. De spelende mens eist steeds meer ruimte en verwacht ook dat die gefaciliteerd wordt. Als vanuit de ecologische hoek niet de behoefte aan wild stromende rivieren was geformuleerd dan was er zeker vanuit de recreatieve hoek hierom gevraagd. Hoewel het op het eerste gezicht ver af ligt van de sobere cultuur van de waterstaatkundige werken zullen veel toekomstige ingrepen spelaanleidingen moeten bevatten om de consument te amuseren. Het werkeiland Neeltje Jans kan in die context gezien worden als een min of meer toevallige prelude op een reeks nog te verwachten recreatie projecten.

De spelende mens moet zo nu en dan ook een harde landing kunnen maken en zijn knieën schaven. Dit recht om fouten te begaan is bijna volledig weggenomen door de verzorgingsstaat. Binnen zekere marges is er behoefte aan meer ruimte en keuzevrijheid, met als uiterste consequentie dat het individu een verkeerde keuze kan maken. Wonen in de rivierbedding kan bijvoorbeeld zonder problemen toegestaan worden als de bewoner zich bewust is van de risico's en weet dat de overheid niet verantwoordelijk is voor de gevolgen als het misgaat. Het individu krijgt door die keuze een avontuurlijke leefomgeving en is genooddaakt zelf inventieve oplossingen te vinden voor eventuele noodsituaties. Zo ontstaat er ruimte voor nieuwe gebruiksvormen in het collage landschap die anders nooit mogelijk zouden zijn.

Met deze hedendaagse behoeften is Rijkswaterstaat niet langer alleen maar verantwoordelijk voor haar kerntaken maar moet zij vanuit deze

taken ook een bijdrage leveren aan de diversiteit van het collage landschap. Deze nieuwe positie vraagt om een open en tegelijkertijd zelfverzekerde houding in het proces van planvorming en realisatie.

Coalities

Rijkswaterstaat moet afstand nemen van de rol het raamwerk van het Nederlandse Nutslandschap te bepalen, te beheersen en vorm te geven. In het collage landschap eisen steeds meer partijen een rol op bij de inrichting van Nederland. De maatschappelijke behoefte aan betrokkenheid kan Rijkswaterstaat niet vervullen door de samenspraak met de maatschappij te beperken tot elementaire watervraagstukken zoals de landschappelijke inpassing van verhoogde dijken. De ambitie moet zijn water een integraal onderdeel uit te laten maken van de ruimtelijke ordening. Dit wordt pas mogelijk door bij elk project coalities te sluiten met maatschappelijke belangengroeperingen, investeerders en grondbezitters.

Rijkswaterstaat moet optreden als één van de partijen in een gezamenlijk bondgenootschap. Deze bondgenootschappen zijn mogelijk door slimme combinaties van belangen. In coalities bestaat een tijdelijke consensus over projecten, niet over één alomvattend eindbeeld. Afhankelijk van het doel dat zij willen bereiken zullen initiatiefnemers steeds opnieuw hun bondgenoten selecteren. De wisselende samenstelling van coalities bepaalt de dynamiek van de ruimtelijke orde.

In deze situatie is een goed ontwikkeld inzicht in het krachtenspel dat momenteel de ruimtelijke transformatie van Nederland bepaalt noodzakelijk. Zo kan Rijkswaterstaat telkens per opgave de rol van het water en haar eigen positie invullen. Vooralsnog lijken voor Rijkswaterstaat twee posities noodzakelijk en kansrijk.

Appellation contrôlée: Rijkswaterstaat als garandeur van primaire levensbehoeften.

De vanzelfsprekende primaire levensbehoeften van droge voeten en schoon water moeten te alle tijden worden gegarandeerd. Rijkswaterstaat zal onverminderd haar energie moeten aanwenden om bij elke lokale invulling de rol van het water te controleren en te monitoren. Hierbij is het ondenkbaar dat zij zelf alle invullingen realiseert. Het gaat er met name om dat Rijkswaterstaat haar kwaliteitskeur uitspreekt ten aanzien van alle ruimtelijke transformaties waarmee gegarandeerd wordt dat het collage landschap voldoet aan de minimale waterstaatkundige eisen die gelden ten aanzien van de primaire levensbehoeften.

Huismerk RWS: rijkswaterstaat als ontwikkelaar

Nederland blijft behoefte houden aan grote waterstaatkundige projecten. Is het niet vanwege nut of noodzaak dan wel vanwege de lust en liefde voor het Nederlandse landschap! De noodzaak tot selectiviteit vereist een eigen uitgesproken integrale visie op de transformatie van het collage landschap. Alleen dan kan Rijkswaterstaat bepalen in welke projecten zij actief wil participeren. Het zal hierbij altijd nodig zijn aansluiting te zoeken bij gelijkgestemde partners om zo voldoende maatschappelijk draagvlak te creëren. Onlosmakelijk verbonden met de rol van ontwikkelaar is het zogenaamde 'product-placing': het ontwikkelen en op de markt positioneren van het produkt RWS. Ook Rijkswaterstaat is immers onderdeel van de waan van het moment en zij zal hierop moeten inspelen met slimme marketing strategieën. Een sterk imago met duidelijke iconen is in dit kader een must: de grote kunstwerken als reclamemiddel!

Het maatschappelijk bewustzijn over de rol die water speelt in onze samenleving bepaalt voor een groot deel de culturele betekenis van water. Als overheidsorgaan speelt Rijkswaterstaat hierin een belangrijke rol. Met de vele publicaties in het kader van 200 jaar Rijkswaterstaat is de eerste aanzet gegeven. Nu is de uitdaging voor Rijkswaterstaat invulling te geven aan haar nieuwe rollen om zo bij te dragen aan de verdere ontwikkeling van de Nederlandse cultuur: het complexe geheel van oplossingen die wij als gemeenschap erven, toepassen of uitvinden als antwoord op actuele uitdagingen die de omgeving ons stelt.

Cultuur op de rand

Rik Herngreen⁶⁷

Al duizenden jaren hebben mensen de rand van het water opgezocht: kusten en rivieren, vooral delta's. Nergens waren rijkere eiwitbronnen en vruchtbaardere gronden te vinden, nergens meer mogelijkheden tot uitwisseling van goederen, kennis en cultuur. Maar een plaats aan deze rijkbeladen dis was niet zonder gevaar. De natuur paart er overvloed aan lichtgevoeligheid en plotselinge woede-aanvallen. Met de eeuwen namen de risico's van stormen en overstromingen toe. Zee en rivierbeddingen kwamen omhoog, maar waar mensen het land aan eb en vloed en aan de rivierdynamiek onttrokken hadden steeg het niet mee. Ontginning en exploitatie van veen- en bosgebieden leidde tot 'ontspozing', tot bodemdaling, tot sterk verhoogde en verlaagde zoetwaterafvoeren in natte en droge perioden. Veel land ging verloren, en waar dat niet gebeurde werden de omstandigheden er niet makkelijker op. Het menselijk bedrijf bracht zichzelf in gevaar, het maakte zijn eigen voortbestaan steeds afhankelijker van steeds verder gaande technische en organisatorische middelen, van een steeds kunstmatiger, steeds onnatuurlijker situatie; steeds afhankelijker van zichzelf.

Al die techniek en organisatie boden nooit meer dan tijdelijk soelaas. Waterstaatkundige voorzieningen waren afgestemd op wat bij de aanleg bekend was over zee, rivieren, land en klimaat. Maar ze waren niet berekend op veranderingen in de natuur en op nog onbekende effecten van menselijke ingrepen. Naarmate die zich voordeden werden ze steeds minder adequaat. Nieuwe bedreigingen waren onvermijdelijk, soms zelfs catastrofes. Steeds opnieuw moesten kunstgrepen worden bedacht om het hoofd boven water te kunnen houden.

Stille getuigen in het landschap die herinneren aan catastrofes en verwijzen naar de risico's van het leven op de rand van het water.

⁶⁷ Adviseur te Pieterburen.

Deze spiraal van door mensen opgeroepen en weer bedwongen bedreigingen is een *blessing in disguise* gebleken, één van de drijvende krachten achter economisch succes en culturele ontwikkeling. Technische en maatschappelijke innovaties werden steeds meer bestaansvoorwaarde: een zakend land omringd door een stijgende zee kan alleen voortbestaan als het bewoond wordt door een zich steeds beter organiserende kennissamenleving, en roept zo'n samenleving ook op. De op kering van nieuw onheil gerichte innovaties schiepen per saldo meestal meer veiligheid, economische kansen en culturele ontplooiingsruimte en diversiteit dan er verloren was gegaan. En dat niet alleen in fysieke zin: naarmate mensen zich beter konden beschermen, naarmate ze sommige natuurkrachten beter gingen begrijpen en zelfs voor zich konden laten werken, verloor ook de natuur als geheel aan dreiging en betovering en wonnen mensen aan zelfrespect, aan respect en liefde voor de meest bijzondere eigenschap van hun eigen natuur: de menselijke cultuur die, voorzover bekend, op deze wereld de enige schepper en drager is van kennis, betekenis, zin, waarde, schoonheid, ethiek, betovering en religie. De natuur werd opgenomen in de cultuur, werd repertoire. We zijn nu zover dat we zelfs zeer complexe natuurlijke processen kunnen inzetten als technisch middel om waterstaatkundige doelen te bereiken. We kunnen ons zelfs veroorloven om ons aangenaam te laten verrassen door de grilligheid van spontane natuurlijke processen waar dat geen kwaad kan.

Door de emancipatie van de soevereine menselijke cultuur en de 'onttovering' en culturele inbedding van de natuur hebben steeds meer mensen zich tijd, ruimte en middelen kunnen verschaffen voor andere bezigheden dan angstige bezweringen en de zorg voor fysieke veiligheid en eerste levensbehoeften. Er kwam ruimte om naast de eeuwige beslommingen inzake noodzaak en nut, de wereld van het nutteloze te ontdekken, de wereld waarin kennis, kunst en levensvreugde geen doel hebben maar doel *zijn*, en waardoor noodzaak en nut een doel krijgen, middelen worden. De cultuur van vrijheid en pluraliteit, ontstaan als bijproduct van onze pogingen om letterlijk het hoofd boven water te houden, is uiteindelijk de zin en het doel geworden van al dat gemodder.

Zo zijn we gekomen waar we nu zijn. Nooit waren, absoluut en relatief, meer mensen welvarender, gezonder, beter onderlegd en vrijer dan nu; nooit was de culturele complexiteit en diversiteit groter. Dat was niet bereikt als mensen niet steeds opnieuw gedwongen waren geweest om (voor een deel door vorige generaties veroorzaakte) bedreigingen steeds opnieuw te (over)compenseren door nieuwe technieken en hulpbronnen uit te vinden. Onze cultuur berust in al haar rijke gevarieerdheid voor een belangrijk deel op het van generatie tot generatie vooruitschuiven van de ondergang door verdrinking of uitdroging. Niet de kringloop, maar de spiraal is symbool van onze traditie. Niet de natuur om ons heen, maar onze eigen natuur, de onderzoekende en scheppende kracht van de menselijke geest die dankzij de afbeelding en het schrift kan voortbouwen op het werk van voorgangers, is onze belangrijkste natuurlijke hulpbron gebleken.

Misschien komt er ooit een eind aan deze fortuinlijke spiraal, misschien ligt dat 'ooit' zelfs wel om de hoek, maar daar gaat het hier niet om. Hier gaat het om een wezenskenmerk van onze cultuur zoals die zich tot nu toe ontwikkeld heeft. In ieder geval staat vast dat bekommerde profetieën dat we met onze techniek en met de uitputting van onze hulpbronnen nu echt en definitief de laatste grens bereikt hebben, nu al duizenden jaren

gehoord worden en tot nu toe steeds opnieuw door de feiten weerlegd zijn. Profeten hebben een blinde vlek voor kansen. Maar ze hebben ook een scherpe neus voor gevaren, en daarmee kunnen we ons voordeel doen. De groei van kennis is lang niet altijd snel genoeg gegaan om de negatieve gevolgen van autonome en antropogene veranderingen te kunnen opvangen. De per saldo onmiskenbare vooruitgang werd en wordt soms met catastrofes betaald. Ik pleit er dan ook niet voor om de boel maar op zijn beloop te laten in de zekerheid dat er, als het echt dringend wordt, heus wel weer wat op gevonden wordt. Dat is waarschijnlijk op lange termijn wel waar, maar de prijs op kortere termijn (die van mensenlevens bijvoorbeeld) is te hoog. Ik pleit er wel voor om het gegeven dat onze fysieke omgeving in de toekomst nog meer dan nu een voortbrengsel van het menselijk vernuft zal zijn, positief te waarderen. Het feit dat we ook in de toekomst steeds opnieuw kunstgrepen zullen moeten verzinnen om wateroverlast en watertekort te voorkomen of te bestrijden, en ons voordeel te doen met wat op het eerste gezicht een nadeel leek, past in een lange traditie van culturele dynamiek die ons ook in de toekomst veel goeds kan brengen. We moeten de toenemende kunstmatigheid van Nederland op waarde schatten, als een formidabel cultuurgoed. Dat moeten we zichtbaar maken in ontwerp en vormgeving van onze waterstaatkundige voorzieningen, ook wanneer we daarbij natuurlijke processen gebruiken. En we moeten er vooral *niet* naar streven ons land zo in te richten, dat de samenleving voortaan wordt opgesloten in een kringloopbestel dat de dynamische kern van onze culturele traditie en identiteit ontkent.

De nieuwe opgave

Ook de komende tijd zal de waterstaat nieuwe kunsten moeten vertonen. De problematiek is complexer en ingrijpender dan ooit: zeespiegelrijzing, veranderingen in neerslagregimes en rivierafvoeren, klink, bodemdaling, en een samenleving die op het gebied van nat en droog even veeleisend is als wispelturig. De spelers veranderen, nieuwe dienen zich aan, niemand kan voorspellen hoe het spel over vijftig jaar gespeeld zal worden. Duidelijk is wel dat overstroming van bewoonde gebieden en grote economische schade alleen zullen kunnen worden voorkomen wanneer in natte perioden grote hoeveelheden water kunnen worden afgevoerd uit gebieden die gevoelig zijn voor wateroverlast. Duidelijk is ook dat in droge perioden alleen zal kunnen worden voorzien in de maatschappelijke watervraag, wanneer grote delen van de zoetwateroverschotten uit het natte seizoen bewaard worden voor het droge seizoen.

Iedereen is het er wel over eens dat een ingrijpende verbouwing van het watersysteem onvermijdelijk is. Maar er zijn grote meningsverschillen over hoe dat zou moeten. Neem nu de kwestie van de waterretentie. Volgens sommigen zou je daar het hele Nederlandse grondgebied voor moeten gebruiken, tot in de haarvaten van het watersysteem. Dat zou moeten worden georganiseerd in zo klein en zo gesloten mogelijke kringlopen. Anderen willen, wat er ook moge veranderen in de natuurlijke omstandigheden, het waterregime via technische conditionering toesnijden op zo nauwkeurig mogelijke behoeftenprognoses van de verschillende gebruikssectoren. Dat leidt tot concentratie van waterretentie in natte natuurgebieden en in zo klein (dus zo hoog) mogelijke retentiebekkens. Weer anderen zien liever grootschalige, complementair werkende waterstaatkundige deelsystemen die veel flexibiliteit mogelijk maken.

Zo'n richtingenstrijd wordt gewoonlijk opgevat als een technisch-weten-

schappelijk debat dat aan de hand van objectieve (bij voorkeur kwantitatieve) criteria kan worden beslecht. Voor de concurrerende opties is allemaal wel wat te zeggen (ze hebben in ieder geval allemaal hun hooggeleerde protagonisten), maar de ene scoort net wat beter op het ene criterium en de andere op het andere. Voor bestuurders is het dan een kwestie van optellen van de producten van (door deskundigen bepaalde) scores maal (bestuurlijk bepaalde) gewichten.

Deze aanpak berust op de impliciete veronderstelling dat de wetenschappelijke interpretatie en modellering van het fysieke en het besturingssysteem en de keuze van parameters en criteria niet wordt bepaald door subjectieve, in wezen (cultuur)politieke voorkeuren. Die veronderstelling is onjuist. Wetenschap kan minstens twee dingen heel goed en minstens één ding helemaal niet. Wetenschap is goed in het produceren van geldige interpretaties van de werkelijkheid (dat wil zeggen interpretaties die niet in strijd zijn met empirie en logica) en in het uitsluiten van interpretaties die niet geldig *kunnen* zijn. In de meeste vakgebieden laten empirie en logica echter vele verschillende interpretaties toe, zeker waar verschillende vakgebieden gecombineerd worden, zoals in de waterstaatskunde (de wetenschappelijke fundering van een waterstrategie veronderstelt immers een combinatie van geldige interpretaties op vele natuurwetenschappelijke, technische, gedragswetenschappelijke en bestuurskundige kennisgebieden). *Daarmee komen we op het ene ding dat wetenschap persé niet kan: vaststellen welke geldige interpretatie de juiste of de beste is.* Wanneer een wetenschapper uit vele geldige wetenschappelijke interpretaties er één kiest of construeert, dan kan dat alleen voortkomen uit een buitenwetenschappelijk referentiekader: de conventies waarmee hij is groot geworden is, zijn fundamentele visie op individu, samenleving en omgeving, zijn daarmee verbonden voorkeuren aangaande de omgang met onzekerheden en risico's, zijn visie op de wijze waarop en de mate waarin daaraan sturing kan en mag worden gegeven. Dit inzicht wordt onder beoefenaren van toegepaste wetenschappen en onder degenen die zich door hen laten raden zelden aangetroffen. Zij lijken niet te beseffen dat hun representatie van de fysieke wereld (hun parameterkeuze, analyse, prioritering en sturingsconcept) een cultureel bepaalde constructie is die minstens even veel zegt over hoe zij zelf als burger in de wereld staan, als over de wereld waarover zij menen te spreken.

De strijd over de waterstrategieën *gaat* dus helemaal niet over objectiveerbare en kwantificeerbare zaken en zelfs niet over het watersysteem. De werkelijke inzet is de inrichting van de samenleving. Geen enkele analyse van de problematiek en geen enkele waterstrategie is los te zien van een achterliggend wereldbeeld. Elke waterstrategie functioneert alleen wanneer de samenleving wordt ingericht volgens het cultuurpolitieke programma dat bij dat (cognitieve en normatieve) wereldbeeld hoort. Elke waterstrategie is, omgekeerd, een instrument om het achterliggende cultuurpolitieke programma te verwezenlijken.

De strategie van de haarvaten bijvoorbeeld stelt via het (min of meer natuurlijke) peilverloop overal grenzen aan het grondgebruik. Het maakt bepaalde vormen van landbouw vrijwel onmogelijk en het vergt een vèrgaande disciplinerende van het gedrag van de grondgebruikers; vrijwillig als het kan en gedwongen als het moet. Het algemeen belang is alomtegenwoordig en bepaalt overal de grenzen en tot op grote hoogte ook de inhoud van het private handelen. Dat heeft ingrijpende consequenties voor het handelen van de overheid en voor haar positie tegenover andere

maatschappelijke actoren. Deze strategie werkt bovendien alleen als in de samenleving een grote mate van gelijkgestemdheid bestaat. Daarvoor is een mentaliteitsverandering nodig, een omslag naar een cultuur die sterk verschilt van de huidige. De cultuurpolitieke verhoudingen die horen bij de beide andere hier genoemde waterstrategieën zijn weer heel anders. Het voert te ver om ze hier helemaal uit te werken.

De pluraliteit van geldige opvattingen en de cultuurpolitieke kern van elke technische waterstrategie zou in de discussie over de te volgen koers centraal moeten staan en niet moeten worden verstopt achter zogenaamd apolitieke adviezen van commissies van deskundigen en (oud-)bestuurders, opgesteld aan de hand van quasi-objectieve beoordelingscriteria. Daarmee wordt immers geen recht gedaan en geen ruimte gegeven aan de maatschappelijke rijkdom aan serieuze opvattingen. Je kunt het je als openbaar bestuur in een pluralistische en democratische samenleving toch niet veroorloven om ten aanzien van voorzieningen die nog heel lang mee moeten gewoon de oplossing te kiezen die jezelf op dit moment inhoudelijk het meest aanstaat of waarvoor je hier en nu de meeste steun verwacht, en de andere opvattingen domweg terzijde te schuiven. Dat kan je niet alleen niet maken vanwege de legitimiteitskwestie en omdat je er in een samenleving waarin de overheid ook maar één van de spelers is niet ver mee zult komen, maar ook omdat de inhoudelijke kwaliteit van de planvorming in het geding is. De verschillende richtingen hebben immers allemaal, naast een blinde vlek voor sommige aspecten van de problematiek, een scherpe blik op andere. Ook kunnen planvormers veel leren van hoe de richtingen elkaar beoordelen, vooral wat betreft wat er zou gebeuren wanneer de concurrentie het voor het zeggen zou krijgen. Elke richting meent dat die concurrentie dan niet in zijn opzet zou slagen. Zijn analyse deugt immers niet. Zo zal het resultaat van de omvattende disciplinerende die inherent is aan de haarvatenstrategie, volgens de andere richtingen alleen maar wanorde en mislukkingen kunnen opleveren. Een geïndividualiseerde en polycentrische samenleving *laat* zich volgens hen nu eenmaal niet in die mate disciplineren. Dit soort kruisoordeelen draagt dus bij aan ons inzicht in de merites van de waterstaatkundige opgave. Het openbaar bestuur heeft de pluraliteit, de culturele rijkdom aan beschouwingswijzen, hard nodig om zelf goed te kunnen kijken.

Omgaan met pluraliteit betekent voor een kwaliteitsbewust openbaar bestuur natuurlijk niet dat het kan aankomen met een kleurloos mengsel van uitgangspunten zonder verbindend principe, met een laf compromis dat er voornamelijk toe dient om alle partijen in zoverre tevreden te stellen dat ook de anderen hun zin niet krijgen. Het is de taak van het openbaar bestuur om te voorzien in structuren die culturele pluraliteit (de 'actieve vorm' van pluriformiteit) faciliteren en stimuleren, los van de inhoud. Het is daarentegen niet zijn taak om de (pluriformiteit van de) bestaande samenleving te representeren of daar zelfs inhoud aan te geven. Als het openbaar bestuur put uit het reservoir aan concrete voorstellen van bepaalde personen en groepen, dan alleen om letterlijk en figuurlijk de ruimte en de aanhechtingspunten te scheppen die het voor *alle* individuen en groepen mogelijk maakt om zelf, in wisselwerking met anderen, inhoud en betekenis te geven aan hun bestaan. In die taak moet het openbaar bestuur zijn gezag met kracht doen gelden, maar daarbij moet het ook blijven. Als het dat goed doet heeft het daar zijn handen vol aan. Hoewel het openbaar bestuur dus maar één van de vele spelers in een polycentrisch machtsveld is, heeft het daarbinnen een eigen, exclusieve en scherp afgebakende rol en verantwoordelijkheid.

Deze taakopvatting vereist kennis van en gevoeligheid voor, zonder identificatie met onze culturele verscheidenheid. Het openbaar bestuur engageert zich niet met een bepaald cultureel waardenstelsel, met een specifiek cultuurpolitiek gedachtengoed, maar is toch allerm minst waardenvrij: zijn hoogste waarde is de pluraliteit zelf - juist daarom mag hij zich niet identificeren met één of enkele elementen daarvan.

Wat dit betreft kan de Nederlandse overheid heel wat leren van haar eigen geschiedenis, en vooral van de wijze waarop de waterstaat zich in Nederland eeuwenlang heeft opgesteld. Nederland heeft nooit een krachtig centraal gezag gekend, daarentegen was er altijd wel een veelheid aan krachtige spelers die allen de soevereiniteit in eigen kring van het grootste belang achtten. Tegen die achtergrond moest de overheid zich (op straffe van binnenlandse woelingen) wel onthouden van bemoeienis met de inhoud van het maatschappelijk leven. Aan de andere kant konden al die spelers alleen functioneren als het land waterstaatkundig op orde was: de dijk gesloten, op hoogte en goed onderhouden. Dat kon, naarmate de waterproblematiek en de complexiteit van de samenleving toenamen, alleen worden gewaarborgd door waterstaatsorganisaties met grote bevoegdheden. De andere spelers accepteerden die alleen wanneer ze strikt beperkt bleven tot het bewaken van de fysieke bestaansvoorwaarden. Dit beeld van 'schipperen tussen watersnood en burgeroorlog' heeft lange tijd het gehele Nederlandse overheidsbestel getekend. Pas in de loop van de twintigste eeuw heeft het plaats gemaakt voor het modernistische concept van 'social engineering' en vervolgens, toen dat weerstanden begon op te roepen, voor allerlei modieuze probeersels: het openbaar bestuur als één van de vele spelers in een diffuus veld, als onderneming op de markt, als 'regisseur' van maatschappelijke processen (in wezen een voortzetting van het modernisme met een ander jasje), als dienstwillig uitvoerder van wat 'de gemiddelde Nederlander' wil, als loopjongen van lokale processen etc. etc.. Ik pleit voor een terugkeer naar de traditie waarin het openbaar bestuur zich onthoudt van bemoeienis met de inhoud van het maatschappelijk leven, maar zorg draagt voor de nodige ruimte, materiële en immateriële infrastructuur en aanhechtingspunten voor vrije culturele ontplooiing van en uitwisseling tussen individuen en groepen. Daaronder begrepen de taak om te verhinderen dat individuen of groepen anderen beletten om aan die processen deel te nemen.

Wat betekent dit voor de rijkswaterstaat? Die heeft naar mijn mening een volstrekt eigen taak, die weliswaar geografisch en inhoudelijk beperkt is, maar volstrekt essentieel voor de plurale cultuur als geheel: de 'neutrale' zorg voor de fysieke basiscondities waaronder de caleidoscopische, steeds veranderende verzameling van cognitieve, normatieve en esthetische ideeën en praktijken die wij onze cultuur noemen, kan gedijen.

Het waterstaatswerk als cultuurdaad

Hoe wordt de opdracht tot neutrale facilitering van pluraliteit fysiek zichtbaar in concrete waterstaatskundige structuren en waterstaatswerken?

Niet door van plek tot plek 'maatwerk' te leveren om (binnen de randvoorwaarde dat de overzienbare grootschalige waterproblemen voorlopig afdoende worden aangepakt) te voldoen aan de bestaande wensen van zo veel mogelijk sectoren of niet-sectoraal georganiseerde actoren binnen de bestaande culturele pluriformiteit. Het watersysteem wordt dan programatisch volgeplempt, verliest samenhang en vooral het vermogen om nieuwe programma's te accommoderen: statische pluriformiteit komt in de

plaats van dynamische pluraliteit, het caleidoscopische proces verstart tot een mozaïekpatroon.

Ook niet door uit de veelheid van culturele belangen en inzichten één of enkele tot leidend beginsel uit te roepen, waarnaar de anderen zich maar moeten voegen. De verleiding daartoe is bij elke maatschappelijke en overheidsorganisatie groot, vooral als het gaat om inzichten die zich kunnen verheugen in een grote populariteit of in een hoog moreel aanzien. Maar een openbaar bestuur dat aan deze verleiding toegeeft, geeft zijn eigen positie en daarmee zijn bestaansrecht op.

En zeker niet door een strategie te omarmen die het leven van de burgers en de werking van de markt meer disciplineert dan voor een (voor de overzienbare toekomst) afdoende aanpak van de waterproblematiek strikt nodig is.

De waterstaat kan de culturele pluraliteit het best dienen door afstand te houden van de concrete programmatische wensen die voortkomen uit de bestaande culturele pluriformiteit. Hij moet zich wel een beeld vormen van de enorme variëteit en veranderlijkheid van culturele behoeften in verleden en heden, maar daarbij moet hij bedenken dat waterstaatkundige werken, al zijn ze niet voor de eeuwigheid gemaakt, toch zo lang meegaan dat ze vooral van belang zijn voor de ontwikkelingsmogelijkheden van nu nog totaal onvoorspelbare culturele ontwikkelingen. Met dat inzicht moet hij een niet aan specifieke deelbelangen gerelateerde waterstrategie ontwikkelen.

Op alle schaalniveaus wijst dat in de richting van een beperkt repertoire aan robuuste, cultureel neutrale interventies die onder uiteenlopende en veranderende natuurlijke en culturele omstandigheden kunnen functioneren. De belangrijkste binnendijkse kwestie is die van het voorkomen van wateroverlast en watertekort. Die zou kunnen worden benaderd via een indeling in gebieden en structuren met een beperkt aantal hydrologische beheerskarakteristieken, die elk ruimte bieden voor zeer uiteenlopend gebruik. Het watersysteembeheer wordt dan niet gedictéerd door één of meer bekende functies, maar biedt bekende en onbekende functies de gelegenheid zich te ontwikkelen onder gegeven watercondities. Daarbij zijn wel globale typologieën nodig van het fysisch-geografisch uitgangsmateriaal en van de hydrologische eisen die (bekende en onbekende) functies zouden kunnen stellen. Een eerste, grove schets van een op een dergelijke combinatie van typologieën gebaseerde gebiedsindeling zou er zo kunnen uitzien:

- Gebieden waar onafhankelijk van de hoeveelheid neerslag en kwel een van plek tot plek gedifferentieerde fijnregeling van het waterpeil mogelijk is. Deze gebieden zijn geschikt voor de meest kritische vormen van stedelijk en landelijk ruimtegebruik, zoals specialistische gewasteelten, waaronder bijvoorbeeld ook de door de natuurorganisaties voorgestelde, door kwel of neerslag gevoede veenregeneratiegebieden. Zij kunnen alleen bestaan als ze overtollig water kunnen afvoeren naar en veelal ook watertekorten kunnen aanvullen vanuit de andere (hierna te noemen) gebiedssoorten.
- Gebieden waar de bodem en de watergangen in het natte seizoen en bij neerslag- en aanvoerpieken water bufferen, ter voorkoming van wateroverlast benedenstrooms en als een bijdrage aan de fijnregeling

uit de vorige categorie en aan het op peil houden van de scheepvaartwegen. Deze gebieden zijn geschikt voor vrijwel elk ruimtegebruik dat relatief sterke waterfluctuaties op verschillende tijdschalen verdraagt (zoals enkele vormen van landbouw, de meeste andere bedrijvigheid en allerlei vormen van verstedelijking, recreatie en natuur).

- Buffer- en reservoorgebieden die in het natte seizoen en bij neerslag- en aanvoerpieken geheel onder water komen te staan, en daarna weer droogvallen. Deze gebieden zijn geschikt voor bijvoorbeeld natuur, de commerciële productie van water (drinkwater, proceswater, landbouwwater, vaarwater), vis en wild, waterzuivering, drijvend en droogvallend wonen en misschien voor allerlei innovatief gebruik waarvan we nog geen notie hebben. We hebben zulke gebieden immers nog maar nauwelijks.
- Permanent natte gebieden, in het bijzonder de bestaande en eventueel nog te realiseren grote wateren. Deze zullen wel de bulk van de buffer- c.q. reservoir- ofwel leverantie-taak voor hun kiezen krijgen, zodat het voor de hand ligt dat ook zij te maken krijgen met sterke peilfluctuaties en met een omkering van de jaarcurve: 's winters hoog, 's zomers laag. Voorzover het gaat om wateren die onder vrij verval op zee lozen moet het hoogst toelaatbare peil flink omhoog. Een en ander biedt bijzondere kansen voor bijvoorbeeld visserij, recreatie en natuurbeheer. En het veroorzaakt bijzondere uitdagingen voor bijvoorbeeld de IJsselmeersteden (waaronder Amsterdam-IJburg).

Voor de natte waterstaat, als instantie met de kerntaak om fysieke ruimte en kansen te scheppen voor de vrije ontwikkeling van een plurale samenleving, zou het niet moeten uitmaken welke invulling deze gebieden krijgen, zolang die maar niet strijdig is met het daar voorziene watersysteem (bijvoorbeeld woningen of graasnatuur in gebieden die nog wel eens hard nodig zouden kunnen zijn voor waterretentie). Welk gebruik uiteindelijk kans ziet mee te liften behoort hem worst te zijn.

.....
Karakteristieke toevoegingen aan
Nederlandse cultuurlandschappen die
rechtstreeks zijn voortgekomen uit de
waterstaatkundige hoofdtaak: de
viziervuurt bij Amerongen en de
Bergsche Maas.

Op het niveau van het concrete waterstaatsobject (kunstwerken als dijken en zachte / complexe waterkeringen, kanalen, rivieren, sluizen, gemalen, etc.) moet de ontwerper het in deze denklijn doen met een programma dat rechtstreeks voortvloeit uit de waterstaatkundige hoofdtaak.

Toevoeging van andere programma's, toegespitst op doelen van specifieke groepen uit de samenleving (dat haast altijd ander medegebruik, dus andere aspecten van de cultuur, uitsluit) zou afbreuk doen aan de bijzondere cultuurpolitieke betekenis van de waterstaatstaak en de daaruit voortvloeiende werken. In deze gedachtengang is het waterstaatswerk zelf ook niet de aangewezen plek om specifieke ecologische programma's te verwezenlijken. Het schept wel de hydrologische condities waaronder buiten het kunstwerk natuurbeheer (als één van de vele mogelijke culturele programma's) kan plaatsvinden. Toch zal het concrete waterstaatswerk het schouwtoneel kunnen zijn van allerlei natuur. Die is dan echter geen doel, maar waterstaatkundig middel, en dat moet eraan af te zien zijn. Uit de vormgeving van interventies gericht op de inzet van kustmorfologische, rivierdynamische, eolische en biotische processen (zoals zachte kustverdediging, 'meegroeien met de zee', moeraszuivering en begrazing) moet blijken dat het hier gaat om natuurlijke processen als waterstaatstechnisch repertoire.

Wel passend is medegebruik waarvoor geen specifieke (blijvende) voorzieningen getroffen worden. Hoe bonter hoe beter, ook dat symboliseert de cultuurpolitieke betekenis van onze dijken en waterwegen (met hun oevers) en andere objecten van de natte waterstaat. Even passend is de vorming (niet de vormgeving!) van patina, de ongeprogrammeerde sporen van gebruik en van toevallige natuurlijke processen. Voor natuurliefhebbers die een beetje uitgekeken zijn op natuurgebieden die als gevolg van diligent natuurbeheer vooral lijken op wel erg groot uitgevallen illustraties bij het handboek natuurdoeltypen, zal menig waterstaatswerk een verademing zijn.

Strijdig met de cultuurpolitieke betekenis van het concrete waterstaatswerk zijn ook vormen en toevoegsels die, zonder programmatische rechtvaardiging, vooral worden aangebracht om het werk esthetisch op te leuken, de eigen droom van de ontwerper te verbeelden of diens artistieke handtekening te zetten. Wel moet er ruimte zijn voor kunstuitingen die inhoudelijk verbonden zijn met het waterstaatswerk en met de plek waar het gerealiseerd wordt. Ruimte dus voor de artistieke transformatie van reflecties over aard en betekenis van het werk en over zijn relatie met de fysieke en culturele omgeving. Daarvan bestaan prachtige voorbeelden, zoals het dijkverhogings-monument te Noordpolderzijl, het 'tempeltje' op de zeedijk van Ferwerderadeel en Dudok's paviljoen op de Afsluitdijk. In diezelfde sfeer ligt zo het veel mogelijk respecteren (omzeilen, opnemen) van bestaande cultuurrelicten (oorspronkelijk al dan niet van waterstaatkundige aard) die het stadium van nut, noodzaak en functionaliteit allang voorbij zijn, maar waarmee wel verhalen, betekenissen, dromen en herinneringen verbonden zijn en waaraan zich nieuwe verhalen kunnen hechten. Zulke objets trouvés waarmee een goed ontwerp liefdevol omgaat zijn niet alleen de officieel erkende cultuurhistorische objecten. Elementen die je in geen enkele cultuurhistorische classificatie, inventarisatie en waardering zult tegenkomen kunnen cultureel van even grote betekenis zijn en even veel respect verdienen.

Dit alles is, voor alle duidelijkheid, geen pleidooi voor 'tijdloze' vormgeving of voor het achterwege laten van een zorgvuldige, context- en schoonheidsgevoelige detaillering van het ontwerp. Elk ontwerp is, hoe dicht het ook bij het programma blijft en hoe weinig toevoegingen het

ook bevat, onvermijdelijk tijd- en persoonsgebonden. Dat hoeft ook helemaal niet krampachtig te worden vermeden. Integendeel, het landschap ontleent spanning en zeggingskracht aan de dateerbaarheid en toeschrijfbaarheid van zijn ontworpen bestanddelen en aan de betrekkingen tussen die bestanddelen en hun (meestal niet-ontworpen) omgeving. Het wordt pas hinderlijk als dateerbaarheid, toeschrijfbaarheid en schoonheid niet meer verbonden zijn met de representatie van het programma.

Al duizenden jaren geeft werken met water impulsen voor nieuwe culturele avonturen. Daarbij wordt een steeds groter deel van de natuur binnen de sfeer van het culturele repertoire getrokken. De fysiek onvermijdelijke verbouwing van het Nederlandse watersysteem biedt een prachtige kans om aan deze trotse geschiedenis van menselijke emancipatie en culturele rijkdom een nieuw hoofdstuk toe te voegen.

Een wijd perspectief

Willem van der Ham⁶⁸

'De Valenberg is een bijzondere plek. Niet omdat hij een van de zeldzame bergen is in ons vlakke land. Als berg stelt hij trouwens weinig voor; het is meer een hoogte, maar dan wel een met een uitzicht waar de mens stil van wordt. Voor je strekt zich de Veluwe uit, precies zoals de Veluwe hoort te zijn: een golvend landschap dat doet denken aan een Afrikaanse savanne, blond gras, wat plukken hei en hier en daar een boompje. Een groep New-Forestpony's trekt voorbij, roodbruine beesten in het strogeel. Op de achtergrond gaat de vlakte verloren in een donkere bosrand, het begin van een schijnbaar eindeloos woud tot aan de verre, wazige horizon. Het zou een landschap kunnen zijn waar nog nooit een mens een voet heeft gezet. Dat geeft een prettig gevoel, ook al weet je dat het anders is'.

Zo begint een recent stukje in het blad *Natuurbehoud*, het magazine van Vereniging Natuurmonumenten. Aanleiding van het artikel is het voornemen om de Veluwe te *ontsnipperen* en te *zoneren*. De ingrijpende herinrichting van de Veluwe moet leiden tot een *eindeloze* Veluwe, waar het *ultieme natuurgevoel* is te beleven: *alleen op de wereld met de beesten en de ruimte*.⁶⁹

Ik heb niks tegen de Veluwe. Ik weet dat je er goed kan recreëren en ik heb dat daar vrij vaak gedaan. Mijn voorkeur gaat uit naar andere gebieden, maar ik kan mij best voorstellen dat het gebied uitgedrukt in *belevingswaarde*, zoals het 'aangenaam verpozen' tegenwoordig wel wordt genoemd, bij menig een hoog scoort. Maar toch, deze propagandataal van Natuurmonumenten stuit mij toch enigszins tegen de borst. De tekst is duizend keer misleider dan de gemiddelde reclameboodschap. De Veluwe 'als Afrikaanse savanne', 'een groep New-Forest pony's', een 'schijnbaar eindeloos woud': wat een afkeer van het Nederlandse landschap spreekt er eigenlijk uit! Elders in het stuk wordt gesproken van het 'grootst aaneengesloten bosareaal van West-Europa' en van 'een van de laatste ongerepte natuurgebieden van Nederland'. Grootst aaneengesloten bosareaal? Ongerept natuurgebied? Wat zijn dat voor verzinsels? Je hoeft niet ver over de grens te zijn geweest om te weten dat er elders heel wat uitgestrektere bossen zijn. Ongerept is die Veluwe allang niet meer. De laatste 'ongerepte' natuur op de Veluwe ging in 1871 verloren toen het Beekbergerwoud werd gekapt.⁷⁰ Dat is dus een eeuwigheid geleden. En lees nu toch wat een oude autoriteit op het gebied van het Nederlandse landschap over de Veluwe schrijft: 'Wij realiseren ons nauwelijks welk een totale omwenteling zich op de hoge zandplateaus de afgelopen eeuw heeft voltrokken. De toestand van nu beschouwen wij als een

⁶⁸ Dr. Willem van der Ham is sociaal geograaf en historicus. Hij is werkzaam als zelfstandig historisch onderzoeker/publicist en is adviseur op het gebied van de cultuurhistorie. Hij schreef onder meer *Twee eeuwen Rijkswaterstaat* (met Toon Bos) (Zaltbommel 1998) en *Heersen en beheersen, rijkswaterstaat in de twintigste eeuw* (Zaltbommel 1999).

⁶⁹ Frans Buissink, 'Op naar een eindeloze Veluwe', in: *Natuurbehoud, het magazine van Vereniging Natuurmonumenten* (31^e jrg, mei 2000), 4-12.

⁷⁰ Ben de Pater en Hans Renes, 'De landschappelijke transformatie van Nederland sinds 1850: 'Plaatsloze' landschappen in een geMcDonaldiseerde wereld?', in: Jan Kolen & Ton Lemaire (red.) *Landschap in Meervoud, perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw* (Utrecht 1999), 200.

natuurlijke en oorspronkelijke. Maar op de Tafelberg bij Laren en bij Wiesel, aan het uiterste noordeinde van de hoofdas van paleis Het Loo, stonden uitzichttorens vanwaar men tot op de Zuiderzee keek; de den- en berkenbossen van het Nationaal Park de Hoge Veluwe zijn òf mislukte (en voor een deel ook gelukte) aanplantingen, òf zaailingen, verspreid in heide en zandverstuivingen uit die bossen, door de huisvester zorgvuldig op een rijtje gezet.⁷¹ Hoe onbereikbaar is het ideaal om alleen met de beesten en de ruimte te zijn? Die grenzeloze Veluwe wordt eindeloos gemythologiseerd!

Eigenlijk weten wij Nederlanders best dat die Veluwe niet zo bijzonder is. Kijk maar naar de producten in de toeristenstalletje en naar de plaatjes op de vele kalenders van het Nederlandse landschap die jaar in jaar uit verschijnen. We zouden ons in buitenlandse ogen een beetje belachelijk maken om daarin plaatjes van burlende herten op te nemen of van dat 'schijnbaar eindeloos woud'. Omwille van de natuurbescherming en natuurbehoud mag de ontsnippering van de Veluwe misschien een goed idee zijn en zo'n aanpak voldoet aan de groeiende behoefte aan natuurrecreatie in niet al te ver van de grote steden gelegen gebieden, maar plak er dan geen verkeerde etiketten op.

Ik ben geen bioloog of ecooloog. Maar het zal mij niet verbazen als de natuurwaarde van de Veluwe op de keper beschouwd eigenlijk niet zo groot is. Als kind vond ik die borden met de waarschuwing voor *Overstekend Wild* in de buurt van gebieden als de Veluwe erg imponerend, maar toen ik groter werd en wij ook over de grens gingen bleek dat men in het zo veel groenere buitenland veel minder geneigd is bij elk heuvel of bij elk bosje zo'n bord neer te zetten en wist ik de betekenis ervan in eigen land te relativeren. En was het eigenlijk niet gek dat men dergelijke borden niet tegen kwam in duinachtige gebieden of bij weidegebieden, terwijl ook daar hazen, fazanten en soms zelfs reeën en vossen voorkomen? De discriminatie van het duinkonijn. Het mag zo zijn dat bos en heide een grote aantrekkingskracht uitoefenen op mensen. Het mag zo zijn dat natuur toch in eerste instantie met bos en heide wordt geassocieerd. Het is niet meer dan logisch als daarvoor voorzieningen worden getroffen. Dankzij de populariteit van dat landschapstype, zal het behoud - of moeten we zeggen de ontwikkeling? - ervan ook relatief gemakkelijker te realiseren zijn. Maar zegt dat werkelijk genoeg over de waarde of kwaliteit van dat landschap?

Is die Nederlandse waardering voor de natuur van de Veluwe misschien juist daarom niet een mooi voorbeeld van wat de Raad voor het Landelijk Gebied noemt *geografische scheefte* (*bias*): algemeen voorkomende landschapstypen worden als bijzonder beschouwd en relatief zeldzame typen ondergewaardeerd door de bevolking en in het landschapsbeleid. In geval van natuurwaarde is dat goed na te gaan omdat het kan worden geobjectiveerd. De natuur is meetbaar. Vogeltjes, grasjes, mosjes, plantjes en het aantal duinkonijnen kunnen worden geteld. De soorten rijkdom kan worden aangegeven en dit kan worden afgezet tegen de situatie in het verleden en weergegeven in diagrammen - de zogenaamde AMOEBES van de Derde Nota waterhuishouding. Op basis daarvan krijgt men een indruk van de verandering en van verarming of verrijking en kunnen uitspraken worden gedaan over de gaafheid of bedreigingen van een gebied. Ook verschaft dit een basis voor de betekenis van een gebied in inter-

⁷¹ J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse Landschap*, 70

nationaal opzicht (bijvoorbeeld als foerageerplek voor trekvogels) of het voorkomen van een zeldzame soort. Dat maakt, zo lees ik in de boekjes, gebieden als de Wadden of de Oosterschelde of de veenweidegebieden ten noorden van het IJ zo bijzonder. Dát zijn internationaal gezien de belangrijke Nederlandse natuurgebieden. Daaruit moet niet de verkeerde gevolgtrekking worden gemaakt dat andere gebieden aan hun lot moeten worden overgelaten of zo op de schop kunnen. Maar wel dat het ene gebied domweg het andere niet is en daarom bijvoorbeeld de teloorgang van het ene gebied meer moet worden betreurd dan het andere.

Misschien vergis ik mij in de beoordeling van de natuurwaarde van de Veluwe heerlijk, maar wat betreft de cultuurhistorische waarde is dat gebied in internationaal perspectief beschouwd gering. In 1997 is eens een poging gewaagd de waarde van de Nederlandse landschapstypen in cijfers uit te drukken: het landschapstype van de heideontginningen en bossen (de Veluwe met andere woorden) stond met 0 punten stijf onderaan. Internationale zeldzaamheid (landschapstypen waarvoor Nederland kerngebied is en die elders niet of nauwelijks voorkomen) en internationale betekenis (typen die vanuit Nederland naar elders zijn geëxporteerd of die in het buitenland als typisch Nederlands worden gezien) golden daarbij als criteria.⁷² Kampontginningen en essen, een landschapstype dat voorkomt aan de randen van de Veluwe, scoorden wel hoog op internationale betekenis maar laag op internationale zeldzaamheid. Het esdorpenlandschap komt voor in Engeland en ook in de Lorelei kan men het vinden.

.....
Vanuit internationaal perspectief zijn juist de Nederlandse waterlandschap-
pen- als het veenweidegebied ten
noorden van het IJ- bijzonder.

⁷² Saskia van Dockum, Sandra van Lochem e.a. 'Nederlandse landschappen van wereldformaat', in: *Geografie* jrg 6 nummer 1 januari 1997.

Jutland is vol met esdorpen en ook Duitsland en België. 'Het schijnt mij toe', schrijft Bijhouwer, 'dat het brinkdorp-esdorp de meest verbreide dorpsvorm moet zijn van de gehele noordelijke zandgronden.' Van het oorspronkelijke karakter van dit esdorpenlandschap is, in Nederland althans, vaak weinig meer over. Oude bouwgronden zijn in onbruik geraakt, de landbouwactiviteiten zijn naar elders verplaatst en de dorpsstructuur is veelal sterk aangetast.⁷³ Volgens Vervloet is de variatie in essen overigens groot en moet ook om die reden over de betekenis van de in Nederland aanwezig structuren zeker niet te geringachtend worden gedaan.⁷⁴

Hoe het ook zij, het karakter van Nederland wordt niet in hoofdzaak bepaald door essen. Als je Nederland op de internationale meetlat legt, dan onderscheiden de Nederlandse landschappen zich van die in andere landen door de bijzondere relatie met het water. Dat kwam ook in de eindwaardering van het cultuurhistorisch onderzoek tot uitdrukking. Het hoogst scoorden de oudere zeekeleipolders, het landschapstype van de stroomrug- en komontginningen en het buitenplaatsenlandschap (4 punten), gevolgd door de veenkoloniën en droogmakerijen (3 punten). Van die landschapstypen werden vervolgens door de auteurs de meest kenmerkende landschappen - 'de landschappen van wereldformaat' - geselecteerd.⁷⁵

Hier gaat er niet om of hun keuze goed of fout is, maar de vertrekpunten die eraan ten grondslag liggen: het internationaal perspectief van de cultuurhistorie van het landschap op basis van bepaalde heldere criteria (in dit geval: historisch-geografische) en hun pogingen om de betekenis op een objectieve manier te waarderen. De criteria 'internationale zeldzaamheid' en 'internationale betekenis' zijn bovendien gekoppeld aan twee thema's die Nederland in historisch verband bijzonder maken: de strijd tegen het water en de gevolgen van de Gouden Eeuw. Zo kan bij de bepaling van cultuurhistorische waarden de objectiviteit van de bepaling van natuurwaarden enigszins worden benaderd. Men plaats het in internationaal perspectief en legt verbanden met belangrijke nationale historische processen.

In de nota Belvédère ontbreekt zo'n grondslag. De bepaling van cultuurhistorische waarden en de keuzen van de karakteristieke gebieden worden niet verantwoord. De vraag of er geen sprake is van geografische scheefheid kan ook terecht worden gesteld. Als bijvoorbeeld de basiskaart met archeologische waarden in ogenschouw wordt genomen zal menigene die geen archeoloog is - en ik ben er zo eentje - zich verrast afvragen of Nederland inderdaad als een soort Italië of Griekenland moet worden beschouwd of dat de archeologen in hun enthousiasme wel iets te hard van stapel zijn gelopen. Want een aanzienlijk deel van Nederland schijnt op archeologisch gebied over hoge basiswaarden te beschikken.

De globetrotter weet doorgaans zijn weg wel te vinden naar de Egyptische piramides, de Chinese Muur, de Engelse stad Bath of de tuinen van Versailles, wereldmonumenten die ook op de erfgoedlijst van Unesco staan. In de Nederlandse wereldmonumenten de Beemster, Schokland, de Stelling van Amsterdam en het D.F. Woudagemaal te Lemmer daaren-

⁷³ J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse Landschap*, 59-60, 70.

⁷⁴ Gesprek met prof. drs. J. Vervloet d.d 27 juni 2000

⁷⁵ Middag en Humsterland, de Gelderse Ooypolder, het veenweidegebied rond Kamerik en Kockengen, de Beemster, de buitenplaatsen langs oa de Vecht, het Kielsterdiep.

tegen liep het tot op heden nog nooit storm. Toch lijkt het soms wel of buitenlanders de waarde van Nederland veel beter onderkennen dan de Nederlanders zelf. Die buitenlandse toeristen zal je niet snel op de terrasjes van Elspeet, Nunspeet, Vierhouten en Hoenderloo aantreffen. Die zitten bij de molens van de Zaanse Schans of Kinderdijk, op de Keukenhof en in Marken en Volendam, gebieden waar menig Nederlander zijn neus een beetje bij optrekt. Met uitzondering van Kinderdijk, dat op de werelderfgoedlijst prijkt, gaan die rare buitenlanders naar plekken die volgens onze eigen cultuurhistorische Belvédère-normen slechts normale basiswaarden bezitten en dus geen hoge waarden.⁷⁶ Is dat eigenlijk niet heel vreemd? Dat Nederlandse landschap trekt de buitenlander wel aan. Uit onderzoek blijkt zelfs dat het een van de belangrijkste - en vaak zelfs de belangrijkste - redenen is voor zijn bezoek. Misschien is die buitenlandse toerist best geïnteresseerd in de Beemster, in het Woudagemaal en de andere bijzondere of aantrekkelijke elementen van het Nederlandse landschap. Maar wie leidt hem daarheen?

Misschien zal die buitenlander bijvoorbeeld ook zeer gefascineerd door en geïnteresseerd zijn in het laagste punt van Nederland. Want is die Zuidplaspolder tussen Moordrecht en Nieuwerkerk aan den IJssel niet indrukwekkend? Is het niet fascinerend om te zien hoe de Hollandsche IJssel daar hoog door het lage polderland kronkelt, hoe je over een afstand van slechts enkele tientallen meters trapsgewijs kan afdalen naar een diepte van zo'n zeven meter onder N.A.P.? Daar op die plek staat een bijzonder gemaal. Het Gemaal Abraham Kroes. Het is nog niet zo oud (1969) en architectonisch geen hoogstandje. Maar door de tweeledige functie van polder- en boezemgemaal is het wel uniek. Rond het gemaal staat een aantal informatieborden, die al zo verweerd zijn dat een deel van de tekst onleesbaar is geworden. Het is tenminste wat. Maar verder is dit een voor Nederlanders vrijwel onbekende plek. Een buitenlander zal er slechts bij toeval komen. Op het bestaan ervan wordt hij niet gewezen.

De naam van de Zuidplaspolder is haast net zo wonderlijk en bijzonder als bijvoorbeeld de Zoetermeersemerpolder, maar wel zeer gepast. De enorme dynamiek van het Nederlandse landschap blijkt er overduidelijk uit. Kijk nu naar mijn geschiedenis, zo lijkt die naam uit te drukken, kijk hoe dit landschap de geschiedenis van dit deel van Nederland weerspiegelt met zijn ontginningen, verveningen, droogmakingen en het latere gebruik. Op een steenworp afstand, aan de overkant van de Hollandsche IJssel, ligt de Krimpenerwaard. Met één oogopslag is van dat open landschap af te lezen dat het een heel andere geschiedenis heeft. Het ligt ook behoorlijk diep maar toch wat minder en de exploitatiemogelijkheden van dit veenland waren anders.

Zelf vind ik het een uitermate fascinerend landschap. Ik vind het ook erg mooi. Maar het gaat niet in de eerste plaats om de subjectieve beleving van het landschap. Het gaat zeker ook om de educatieve waarde. Dit landschap zegt iets over de ontwikkeling van het land. Het wijst op de gevaren van het lage polderland. Een monument op de dijk herinnert er aan dat het hier bij de watersnoodramp van 1953 kantje boord is geweest.

⁷⁶ In de bijlage van de nota Belvédère staan de basiskaarten afgebeeld. De Zaanstreek (een van de belangrijkste nijverheidcentra in de Gouden Eeuw en een van Nederlands belangrijkste industriegebieden met veel voor de Nederlandse industriële (economische) ontwikkeling kenmerkende gebouwen en een bijzondere structuur) is er niet in opgenomen, evenmin als de bollenstreek. Ook Marken en Volendam worden niet tot de cultuurhistorisch belangrijke steden gerekend (Marken is wel een beschermd stads/dorpsgezicht).

Dat is geen overbodige luxe. Hoe vaak Nederland ook door stormvloed en rivieroverstromingen is geteisterd, keer op keer was men weer verrast dat dergelijke gevaren op de loer liggen. Dat bleek bij de hoge waterafvoeren van Rijn en Maas in 1993 en 1995 - de bijna rampen - nog overduidelijk. Het ontbrak aan kennis over de mate van veiligheid; er bleek te zijn gebouwd op plekken waar dat nooit had gemogen. Ook op de getroffen maatregelen was wel het een ander aan te merken. Maar ja, de laatste ramp was alweer zo lang geleden.

Dergelijke bijzondere plekken als die langs de Hollandsche IJssel, waarvoor tot op heden zo weinig aandacht bestond en vrijwel worden genegeerd, zouden geaccentueerd moeten worden. Het meer voor het voetlicht brengen van dergelijke landschappen en landschapselementen vanuit waterstaatshistorisch oogpunt bevordert het nationaal bewustzijn en versterkt de Nederlandse identiteit. Daarom is zo'n inventarisatie van de cultuurhistorie op dit gebied van zo'n groot belang. Door het accentueren van die hoogtepunten leert men ook het landschap te waarderen. In economische opzicht biedt het bovendien veel mogelijkheden, omdat het landschap toegankelijker wordt en zo wordt ingespeeld op de grote potentiële belangstelling van de buitenlandse toerist.

Als je over Schielandse Hoge Zeedijk rijdt en je kijkt in de niet eens zo verre verte, word je ook iets anders gewaar. De stad rukt op! Gouda vanuit het noordoosten, Rotterdam vanuit het zuidwesten. Bij het gemaal Abraham Kroes is het gebied nog vrij open. Hoe zal dat in de toekomst zijn? In de richting van Capelle aan den IJssel worden op opgespoten grond langs de Hollandsche IJssel al lange rijen woningen met zicht op het water gerealiseerd. Zal die ontwikkeling zich in de richting van Gouda doorzetten? De nota Belvédère heeft als uitgangspunt dat de cultuurhistorische richting zal moeten geven aan de ruimtelijke ordening. Hoe zal dat hier aan de Hollandse IJssel kunnen worden gedaan? De nota geeft er geen duidelijk antwoord op. Op basis van de nota kan je zelfs tot de conclusie komen dat het er niets toe doet.

Een tipje van de sluier wordt opgelicht in de paragraaf *Ruimtelijke dynamiek en cultuurhistorische waarden*. Daar rept de nota van vier verschillende gebiedstypen waarbij op de ene as de cultuurhistorische waarde is afgezet en op de andere de ruimtelijke dynamiek. Daaraan zijn de wenselijke beleidsstrategieën gekoppeld. Vooral in dynamische gebieden als daar bij de Hollandse IJssel mag men op grond van deze ruimtelijke typering op zijn *qui vive* zijn. Moderne ruimteclaims zijn dominant in gebieden met hoge ruimtelijke dynamiek en sectorale cultuurhistorische waarden. In deze gebieden lijkt het bestaan van cultuurhistorische waarden er dus het minst toe te doen. Daar wordt, zo staat er letterlijk, '*de cultuurhistorie van de toekomst gemaakt*.' Vervloet concludeert daaruit dat de opstellers van de nota werkelijke uitdagingen hebben vermeden. Er is gekozen voor een aantal 'knuffelgebieden' en bij de bepaling van die keuze lijkt men er op voorhand rekening te hebben gehouden met een geringe mate van ruimtelijke dynamiek. Hij pleit voor de contramal, een aanpak waarbij de aandacht zich juist richt op die dynamische gebieden. Daar ziet hij een belangrijke taak van Rijkswaterstaat als het gaat om een cultuurhistorische inbreng en het rekening houden met cultuurhistorische waarden. Hoe ga je in het kader van het nieuwe rivierenbeleid - het geven van ruimte aan de rivier - om met de zeer hoge cultuurhistorische waarden van de uiterwaarden? Hoe hou je rekening met de cultuurhistorische waarde van gebieden langs de snelwegen waarlangs het ene bedrijvenpark na het andere verrijst? Hoe ga je om met de cultuurhistorische waarde in het landelijk gebied waar leegloop dreigt?

Vervloet pleit voor een afdeling cultuurhistorie binnen Rijkswaterstaat. Een suggestie die zo gek niet is, al zal menig een binnen deze overheidsdienst vinden dat dit geen taak van Rijkswaterstaat behoort te zijn. Maar is Rijkswaterstaat in het recente verleden niet veelvuldig geconfronteerd met grote en kleinere projecten waarbij de cultuurhistorische waarden direct in het geding waren? Leidde dat niet dikwijls tot aanvaringen met de (plaatselijke) bevolking? Is het niet goed daar beter op in te spelen en daar op voorbereid te zijn? Want dit alles deed het imago van de dienst zeker geen goed. Neem de dijkverhogingen in het kader van Deltawerken. De aantasting van het landschap en de steden leidden uiteindelijk tot het besluit een stormvloedkering in de Nieuwe Waterweg te bouwen, een enorme ommezwaai in het beleid. Neem de problemen met de dijkverhogingen langs de grote rivieren. Werd er op de bezwaren van de bevolking tegen de robuuste dijken niet erg weinig begripvol gereageerd? Zo'n afdeling cultuurhistorie kan wellicht voor een verandering in de beleidspraktijk zorgen en in die zin een vergelijkbare rol vervullen als indertijd de milieufunctie van de Deltadienst. Ook de zorg voor het milieu werd immers aanvankelijk niet als taak van Rijkswaterstaat beschouwd. Er werd binnen de dienst wat vreemd aangekeken tegen de instelling van die dienst, het werd aanvankelijk niet erg serieus genomen, maar al snel bleek het een uitstekende zet. Het huidige beleid van het integraal waterbeheer is in belangrijke mate aan de oprichting van die milieudienst te danken. Zo zou een afdeling cultuurhistorie in belangrijke mate kunnen bijdragen aan de integratie van water(staat) en de ruimtelijke leefomgeving.

Accentuering van de 'hoogtepunten' van het waterstaatkundige verleden is een doeltreffend middel om de aandacht voor het landschap en de cultuurhistorie op dit gebied te versterken. Het is goede en beproefde manier om de aandacht op iets te richten, een methode om het bewustwordingsproces met betrekking tot de waarde en waardering van het landschap in gang te zetten en te stimuleren, een strijdmiddel ten behoeve van het 'beschavingsoffensief'. 'Hoogtepunten' kunnen worden geselecteerd op basis van bepaalde kenmerken en criteria, zoals een goed voorbeeld van een bepaalde waterstaatkundige situatie of een uniek restant van een bepaalde techniek, en daarom net als Belvédèregebieden een knuffelwaarde hebben/krijgen. Een dergelijke rangorde is best te maken. De Dom van Florence is door zijn architectuur en kunstschaten een gebouw van groter waarde dan de kathedraal van Den Bosch en die staat weer hoger in aanzien dan het kerkje van Rosmalen. Het is onzin om verschil in waarde te ontkennen. Al zijn de juiste criteria moeilijker vast te stellen en zal die keuze altijd door persoonlijke voorkeuren worden beïnvloed, dat er verschillen zijn zal toch niemand ontkennen. Maar als het daarbij blijft schiet men zijn doel voorbij. Die hoogtepunten zijn van (inter)nationale betekenis en hebben daardoor een (educatieve) meerwaarde, maar dat betekent niet dat de cultuurhistorie elders vogelvrij kan worden verklaard.

Soms is het ten hemel schreiend te aanschouwen hoe er met gebieden wordt omgegaan. Neem bijvoorbeeld de Hoeksche Waard. Die streek spreekt niet zo sterk tot de verbeelding en het landschap, dat voornamelijk wordt bepaald door uitgestrekte, vette kleigrond, zal door menig een betrekkelijk saai worden gevonden, al maken plaatsjes als Piershil met zijn korenmolen best een schilderachtige indruk en is de overvaart naar Voorne-Putten over het nauwe Spui een belevenis apart. Die Hoeksche Waard heeft een eigen geschiedenis. Daar is de strijd tegen het water in alle hevigheid gevoerd. Na de verwoestende Sint-Elisabethsvloed is het land weer stukje bij beetje heroverd, wat ondermeer aan de dijkstructuur

goed is te zien. Vrij recente ingrepen lijken dat allemaal te verontachtzamen. Het dijkdorpje Puttershoek lag oorspronkelijk in een hoek van de in 1421 door het water verzwolgen polder De Groote Waard. Daaraan dankt het zijn naam. Het dorp zal nooit veel toeristen aantrekken, maar het heeft zijn eigen verleden. Dat lijkt echter eerder te worden genegeerd dan te worden geaccentueerd. Het plaatsje kan als toonbeeld dienen van een dorp waarop door moderniseringsdrang en vernieuwingsdrift karaktermoord is gepleegd. Waar eens het hart lag van het dorp (de 'sluisbrug', de oorspronkelijk dubbele uitwateringssluys (1459), later schutsluis met dubbele ophaalbrug), is het nu een dooie en lelijke boel door de hoge Delta-dijk die daarvoor in de plaats is gekomen. De moderne dorpsuitbreiding is verder met weinig zorg in de omgeving ingepast. Volg je het water een eindje landinwaarts dan kom je in Maasdam. Daar is het niet veel beter omdat men indertijd heeft gemeend de drukke provinciale weg over een viaduct juist dwars door het dorp te moeten aanleggen. De oevers van de Binnenbedijkte Maas worden momenteel geteisterd door de beruchte 'witte schimmel', het over heel Nederland verspreide verschijnsel van recente dorpsuitbreidingen met luxe, vaak in modern witte buitenmuren opgetrokken woningen.

Het ingrijpen in een landschap zonder oog te hebben voor het historische gegroeide landschap gaat ten koste van het karakter ervan. Een goede inpassing van nieuwe ontwikkelingen is voor de handhaving van het karakter van groot belang. Het gaat om de instandhouding van een *verantwoord landschap*, het meegaan in de dynamiek door middel van goede landschapsbescherming. Dat besef moet veel groter worden en behoort overal, bij elke ingreep in het landschap, de opgave te zijn. De cultuurhistorische basiswaarden zullen daarvoor de handvatten dienen te zijn. Dat houdt in dat beleidsmakers en planners, ook die van Rijkswaterstaat, voortdurend rekenschap moeten geven van die basiswaarden. Daarbij gaat het niet om enkele losse elementen. De aandacht voor de cultuurhistorie van het landschap moet niet beperkt blijven tot enkel elementen als een oud landgoed of kasteel, een mooie kerk of een plek met Romeinse resten in de bodem, maar veel meer om de structuren van het landschap, om het landschap als geheel.

Had men daar vroeger meer oog voor? Ging men er zorgvuldiger mee om? Ook toen schrok men van de verwoestende kracht van de modernisering en de gevolgen ervan voor het landschap. Er is rigoureus ingegrepen in het landschap, vaak zonder planning en aandacht voor de omgeving. Maar dit riep ook een reactie op. Er kwam meer belangstelling voor landschapsbescherming, natuurbehoud en welstand. Tegenwoordig wordt er wel eens geringschattend gedaan over de toen ingestelde welstandcommissies en welstandverenigingen. Misschien zijn die ook wel wat te veel op details gaan letten en zijn ze soms al te betuttelend opgetreden. Toch is het zo gek nog niet om over een kritisch platform te beschikken op grond waarvan uit esthetisch, ecologisch en cultuurhistorisch oogpunt naar ontvouwde plannen en ingrepen wordt gekeken. De willekeur waarmee landschappelijke ingrepen nu plaats vinden is soms wel erg groot. Valt er niet wat te leren hoe er in de jaren dertig met het landschap werd omgesprongen en bij het ontwerp van ruimtelijke ingrepen met het landschap werd rekening gehouden? Moet daar niet eens een goede studie naar worden verricht? Rijkswaterstaat werd toen door het parlement gedwongen bij sommige projecten esthetisch advies in te winnen. Wat heeft dat opgeleverd? Wat valt daar uit te leren? Wat zijn goede voorbeelden van landschappelijke inpassingen en waar is het fout gegaan? De aanleg van het Twentekanaal is een mooi voorbeeld. Er is veel zorg

besteed aan de inpassing in het landschap, maar tegelijkertijd wordt het nieuwe en het moderne geaccentueerd in de fraaie vormgeving van de sluizen en bruggen. Mijn eigen woonomgeving, zuidwestelijk Den Haag, beschouw ik zelf ook altijd als een goed voorbeeld van het in waarde houden van het oorspronkelijk landschap. Hier betreft het een voorbeeld hoe de stadsuitbreidingen daarin zijn gepast. De stedelijke assen lopen parallel aan de strandwallen. Het oorspronkelijke duinlandschap is in mijn wijk uit de jaren dertig van de twintigste eeuw mede door de hoogteverschillen nog goed herkenbaar en de parken en de andere groengebieden herinneren aan de oude boerderijen en landgoederen in deze streek. Maar het gaat niet alleen om de esthetiek van het landschap en zijn elementen. Het gaat ook om het verhaal dat het landschap vertelt en dat men moet leren lezen, ook om, zoals reeds is gezegd, fouten te vermijden en inzicht te verwerven. Een mooi voorbeeld hiervan is de manier waarop de Studiedienst van de Directie Benedenrivieren van Rijkswaterstaat in de jaren dertig te werk ging. De eerste opgave van deze voorloper van de Deltadienst was altijd om de dynamiek van het gebied in kaart te brengen. Dat historisch perspectief vormde de basis voor meer inzicht in zaken als getijbeweging en kustontwikkeling. Omtrent de ontwikkeling van het landschap en de vormende krachten is toen veel kennis opgedaan.

De jaren dertig van de vorige eeuw staan bekend als de crisisjaren. In menig opzicht - en niet alleen economisch - waren ze dat ook. Maar in de *bedreigde samenleving* waren toen ook veel aanzetten tot vernieuwingen en veranderingen te bespeuren en er vonden wezenlijke discussies plaats over hoe bepaalde ontwikkelingen in de toekomst in goede banen moesten worden geleid. Een mooi voorbeeld is het boekje *Ons Schoone land*, het vijfde deel in de Heemschutserie geschreven door de mij verder onbekende F. Koster. Wat allereerst opvalt is dat het landschap centraal staat, de schoonheid ervan, en dat het volkomen vanzelfsprekend lijkt om zowel oog te hebben voor de natuurlijke als voor de cultuurhistorische aspecten en elementen. Tegenwoordig lijken die belangen - mijns inziens ten onrechte - veel meer tegengesteld. De inventarisaties gebeuren los van elkaar, zonder oog voor de andere aspecten, waardoor het niet meer om het landschap als geheel gaat, maar enkel om wat losse elementen, de architectuur van een gebouw of een onzichtbaar restant in de bodem. Zo ook zijn de Belvédèregebieden door stapeling tot stand gekomen en niet door integrale waardering.

Ten tweede valt bij Koster het open oog voor nieuwe ontwikkelingen op. Hij protesteert niet tegen de inpoldering van de Zuiderzee, maar beschouwt de landaanwinning als een positieve ontwikkeling en spoort zijn lezers zelfs aan te gaan kijken naar het gebied waar, om in Belvédèretaal te spreken, 'de cultuurhistorie van de toekomst' wordt gemaakt. Dat gebeurde toen ook met de nodige zorg. Aan de hand van de ontwikkeling van de inrichting van de IJsselmeerpolders kan misschien ook het best worden geïllustreerd hoe er in de naoorlogse jaren met het landschap is omgesprongen. Zo is het haast aandoenlijk om te lezen hoe de plannen van de stedenbouwkundige Van Eesteren voor Flevoland en Lelystad ten onder gingen in een ambtelijke belangenstrijd.⁷⁷ Ook elders in Nederland zijn gebieden gedegenereerd tot een compromislandschap, een onderhande-

⁷⁷ Zef Hemel, *Het landschap van de IJsselmeerpolders, planning, inrichting en vormgeving* (Cornelis van Eesteren architect, urbanist deel IV) (Rotterdam 1994) en ook: Willem van der Ham, *Heersen en beheersen, Rijkswaterstaat in de twintigste eeuw* (Zaltbommel 1999)

lingslandschap of juist een landschap waar één belang prevaleerde en de visie ontbreekt. Dikwijls werd daardoor de schoonheid en de geschiedenis van het landschap uit het oog verloren. Wat dit betreft spreekt een anekdote van de schrijver Willem van Toorn in zijn recente boek *De Rivier* boekdelen. Tijdens een discussieavond over de dijkverzwaringen riep een waterbouwkundige tegen hem: 'Wát vindt u dan in godsnaam zo mooi aan dat landschap?' Van Toorn realiseerde zich toen 'dat er mensen bestonden die landschappen zagen als een tekentafel, waarop je dingen kon weggummen om nieuwe te tekenen'⁷⁸

Mijns inziens is het de uitdaging van de komende tijd, de uitdaging van de Belvédèrenota, om het begrip voor de schoonheid, de waarde en de waardering terug te brengen. Op nationale schaal kan dat worden gestimuleerd door structureel aandacht te geven - het in het zonnetje zetten - van de meest kenmerkende vormende aspecten, zoals de strijd en het benutten van het water, en de cultuurhistorische hoogtepunten daarvan in het landschap. Rijkswaterstaat en de waterschappen zouden daarbij gezamenlijk het voortouw moeten nemen om daarvoor een breed draagvlak te verkrijgen. Daarnaast moet het veel meer dan thans het geval is bij de planontwikkeling vanzelfsprekend worden op regionale en lokale schaal rekening te houden met de cultuurhistorische structuren en basiswaarden. Nogmaals is het goed te wijzen op de contramal van Belvédère. Het beleid zal zich veel meer op die dynamische gebieden moeten toespitsen. In deel II van dit rapport - *De Historie* - heb ik enkele wenselijke acties aangegeven. Het moge duidelijk zijn dat niet dat alles op bescherming en behoud moet worden gericht: de dynamiek is een duidelijk kenmerk van het Nederlandse landschap. In het licht hiervan is het misschien wel eens goed een historisch gegeven voor ogen te houden, een zaak die als een traditioneel

.....
De Noordoostpolder: een vroeg 20^e eeuws voorbeeld van het doelbewust werken aan de cultuurhistorie van de toekomst.

⁷⁸ Willem van Toorn, *De rivier* (Amsterdam 1999), 141.

kenmerk van de Nederlandse landschapsontwikkeling kan worden genoemd. Er rust tegenwoordig haast een politiek taboe op: als je momenteel als politicus een pleidooi houdt in die richting, gaat dat zeker niet gepaard met stijgende populariteit. Het gaat om een kwestie die als de derde pijler van het waterbeheer geldt: de landaanwinning. Is het niet vreemd dat landaanwinning eigenlijk zo onbespreekbaar is? Is het niet vreemd dat bijvoorbeeld een organisatie als het Zuid-Hollands Landschap zich uitspreekt tegen de Tweede Maasvlakte en pleit voor de ontwikkeling van andere mogelijkheden in zuidwest Nederland en zo dus versnippering propageert?⁷⁹ De ruimteclaims nemen nog voortdurend toe. Volgens een berekening van het ministerie van VROM, opgesteld ter voorbereiding van de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, komen 'we' de komende jaren 300.000 ha tekort als de claims van de diverse ministeries zullen moeten worden ingewilligd. Is het eigenlijk niet vreemd dat in een land met zo'n landschappelijke dynamiek, waar eeuwenlang land op water is veroverd en heroverd, de mogelijke aanwinning van nieuw land niet op zijn minst wordt geopperd en serieus wordt overwogen en onderzocht ter vermindering van de druk op de bestaande ruimte? Dit is geen fel pleidooi voor de inpoldering van de Markerwaard of de aanleg van een vliegveld in zee. Maar de redenering van Koster in zijn boekje uit de jaren dertig dat dankzij de landaanwinst 'wijde en weidsche open ruimten' open konden worden gehouden en nieuwe natuur en landschapsschoon werd gecreëerd, kwam op mij verfrissend over. Is dit niet een thema dat in een stuk als de nota Belvédère niet angstvallig wordt vermeden? Stel je voor dat die IJsselmeerpolders er nooit waren gekomen en voor de stedelijke gebieden van Emmeloord, Lelystad, Dronten en Almere op het oude land ruimte zou moeten zijn gemaakt? Ook in dit opzicht ligt voor Rijkswaterstaat misschien nog wel een mooie, moeilijke en in menig opzicht gezien het verleden ook zeer gevoelig liggende maar toch historische taak.

⁷⁹ Zuid-Hollands Landschap, nummer 2 2000, 7.

Waterlandschappen

Deel IV

De Toekomst

Een ontwerpstudie op basis van drie verschillende normatieve benaderingen

1 Ontwerpbenaderingen

Introductie

Het vraagstuk van het toekomstige waterbeheer mag niet los worden gezien van de wordingsgeschiedenis van ons land, van onze cultuur, van onze cultuurlandschappen. Het vraagstuk heeft - zoals betoogd in deel I van dit rapport *De Opgave* - een diepere, culturele betekenis. Het uitvoeren van plannen en projecten vraagt om expliciete uitgangspunten en doelstellingen omtrent deze immateriële waarden, hieronder aangeduid als "ontwerpbenaderingen" (vergelijk met essay van Kerkstra).

De ontwerpbenaderingen vertegenwoordigen ieder een verschillend, normatief perspectief op het vraagstuk van het toekomstige waterbeheer alsmede over de wijze waarop oplossingsrichtingen daarvoor in ruimtelijke zin - via beelden van toekomstige landschappen - kunnen worden uitgewerkt. De culturele betekenis van het watervraagstuk is daarbij steeds op een andere wijze in uitgangspunten en doelstellingen uitgewerkt. Het is niet de bedoeling met deze drie benaderingen een representatief beeld te schetsen van de differentiatie in normen en waarden in onze samenleving. Wel spannen de drie daarbinnen een ruim spectrum op.

Een gezamenlijk uitgangspunt voor de drie ontwerpbenaderingen is de hoofdlijn van het waterbeheer dat sinds het verschijnen van het Kabinetsstandpunt *Anders omgaan met Water* (januari, 2001) van kracht is geworden. Dit nieuwe beleid wordt gekenmerkt door het adagium "*anticiperen in plaats van reageren*". Hetgeen wil zeggen dat beheer en inrichting van de waterhuishoudkundige structuur van ons land niet steeds achteraf moet worden aangepast aan allerlei ontwikkelingen. Maar zodanig moet worden behandeld dat het tijdig gesteld staat voor toekomstige ontwikkelingen in fysiek of maatschappelijk opzicht. Het scheppen van ruimte voor het water heeft daarbij de voorkeur boven het treffen van allerlei technische ingrepen zoals het verhogen van de dijken en het vergroten van de capaciteit van gemalen. Bovendien mogen gebieden problemen en verantwoordelijkheden niet afwentelen op andere gebieden.

In het project '*Waterlandschappen*' is deze strategie van het *anticiperen* in een drietal ontwerpbenaderingen gevat die respectievelijk zijn aangeduid als:

- faciliteren;
- respecteren;
- combineren.

Faciliteren:

het Nederlandse landschap als waterbouwkundig kunstwerk

De aanpak van de waterhuishoudkundige vraagstukken wordt vanuit dit perspectief in eerste instantie beschouwd als een directe interpretatie van de kerntaken van het waterbeheer. En daarmee primair - maar niet uitsluitend - als een vraagstuk van (civiel)technische aard. Een bewuste beperking die het mogelijk maakt de best denkbare technisch-functionele oplossingen te vinden. En waarmee - binnen de randvoorwaarden die een duurzaam beheer van watersystemen stellen - de hydrologische condities geschapen kunnen worden waaronder andere maatschappelijke functies een optimale ontwikkeling kunnen krijgen. De aanduiding *faciliteren* heeft

dan zowel betrekking op het bieden van ruimte aan het water, als op het mogelijk maken van een optimale vervulling van grondgebruiksfuncties (zie het essay van Herngreen). Het is tevens een benadering die refereert aan de reeds lange (meer dan twee honderd jaar oude) "watertechnologische" traditie van Rijkswaterstaat.

Ook in ontwerpende zin wordt in deze gedachtengang het technische, waterhuishoudkundige aspect als een leitmotiv opgevat. Er ligt hier een duidelijke relatie met het adagium "form follows function" uit de modernistische architectuurstroming. Het is deze "ingenieurskunst" die zoveel waterstaatswerken uit de twintigste eeuw een duidelijk eigen identiteit - en ontegenzeggelijk ook een eigen schoonheid - heeft gegeven. De achterliggende vraag is in hoeverre binnen de context van het nieuwe waterbeleid - gegeven de fysieke en maatschappelijke verschuivingen - een nieuwe eigentijdse interpretatie van deze opvatting mogelijk is. En natuurlijk: hoe deze zich in ruimtelijke zin kan manifesteren.

Respecteren:

het Nederlandse landschap als levend cultureel erfgoed

Vanuit deze benadering wordt onze leefomgeving - inclusief de waterhuishouding - opgevat als een in de loop der cultuurgeschiedenis ontstaan en gevormd geheel. Door uiteenlopende processen - van natuurlijke of culturele aard - zijn ruimtelijke structuren en elementen ontstaan of tot stand gebracht. Daarbij zijn nieuwe toegevoegd, maar is vooral ook gestaag gewerkt aan de omvorming van reeds bestaande natuurlijke of historische elementen en patronen in het landschap. Fenomenen die we direct of indirect, in meerdere of mindere mate nog steeds in onze landschappen kunnen aantreffen. Juist het water - of het omgaan met het water - is in dit verband voor Nederland en zijn landschappen zo specifiek en karakteristiek (zie hiervoor bijvoorbeeld het essay van Van der Ham). Aanvankelijk heeft het denken vanuit een cultuurhistorisch perspectief zich vooral gericht op het behouden, in stand houden van vaak geïsoleerde landschapselementen uit vroeger tijden. De laatste tijd - ook beleidsmatig ondersteund door de Nota Belvédère - wordt ook vanuit deze invalshoek een meer ontwikkelingsgerichte benadering bepleit. Cultuurhistorische elementen leggen niet alleen beperkingen op, hoeven niet allen als 'randvoorwaarden' te worden opgevat, maar kunnen ook uitdagingen vormen voor nieuwe ontwikkelingen en of landschappelijke kwaliteiten. Een overtuiging die lijkt ingegeven door het inzicht dat ook de (technische) ingrepen in de waterhuishouding uit de perioden die vóór ons liggen tot waardevolle toevoegingen aan onze landschappen hebben geleid.

Vanuit dit perspectief moet de aanduiding *respecteren* worden geïnterpreteerd. Juist de dynamiek in de dialoog tussen mens, maatschappij en de vormende processen van het water - weerspiegeld in onze cultuurlandschappen - is zo eigen aan de occupatiegeschiedenis van Nederland. En zal dat - gezien alle wijzigingen die in dit verband aan de orde zijn - ook voor de toekomst kunnen zijn. De zoektocht hier is deze meer op dynamiek geënte benadering van de cultuurhistorie in het kader van de nieuwe watervragen te respecteren en ruimtelijk tot expressie te brengen.

Combineren:

het Nederlandse landschap als dynamisch systeem van abiotische, biotische en antropogene processen

Centraal in deze benadering staat de opvatting dat de leefomgeving kan worden opgevat als een dynamisch systeem, waarin abiotische, biotische en antropogene processen werkzaam zijn. De watersystemen vormen daarvan een integraal en voor de maatschappij essentieel onderdeel. Niet

alleen als letterlijke bron van leven, maar ook in de zin van conditionerende factor voor (grond)gebruik: waar liggen de "meest geschikte" plekken voor uiteenlopende vormen van grondgebruik, voor wegen, enzovoorts. Deze laatste betekenis is in het licht van de veranderende fysieke (klimatologische) omstandigheden - sommige gronden zullen periodiek natter of juist droger worden, bepaalde delen van het land zullen vaker onder water komen te staan - weer bijzonder actueel geworden.

Het richtbeeld voor aanpak van de waterhuishoudkundige vraagstukken dat hier wordt gehanteerd is het zo goed mogelijk "inspelen op" of "meesturen met" de abiotische, biotische of antropogene vormende krachten binnen het systeem landschap. De (natuurlijke) potenties van het systeem worden optimaal benut of hersteld opdat de werking van dat systeem - in hoofdlijnen - in tact blijft of weer kan worden hersteld. Een belangrijk onderdeel daarbij is ook het zoeken naar (nieuwe) grondgebruiksvormen of combinaties van grondgebruiksvormen die de gewenste optimalisatie van gebruik en systeempotenties kunnen ondersteunen (zie bijvoorbeeld het essay van MUST). De landschapsarchitect Sijmons spreekt in dit verband over "judoën in plaats van boksen". Het inspelen op de vormende krachten kan de weg aangeven om - in ecologisch én maatschappelijk opzicht - "duurzame" gebruiksmogelijkheden van onze leefomgeving te vinden. Kortom, om abiotische, biotische en antropogene processen waar mogelijk met elkaar te *combineren*.

In de feitelijke ruimtelijke vormgeving worden optimale mogelijkheden gezocht om letterlijk en figuurlijk de ruimte te geven aan de natuurlijke vormende krachten van het water: erosie, sedimentatie, inundatie, kwel. Het betreft hier met andere woorden een op het nieuwe waterbeheer toegesneden interpretatie van de casco- en natuurontwikkelingsconcepten die reeds eerder via plannen als Ooievaar en Meegroeien met de Zee naar voren zijn geschoven. Gedachten die ook terug zijn te vinden in de zogenaamde "Lagenbenadering" waarover de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, *Ruimte maken, ruimte delen*, spreekt.

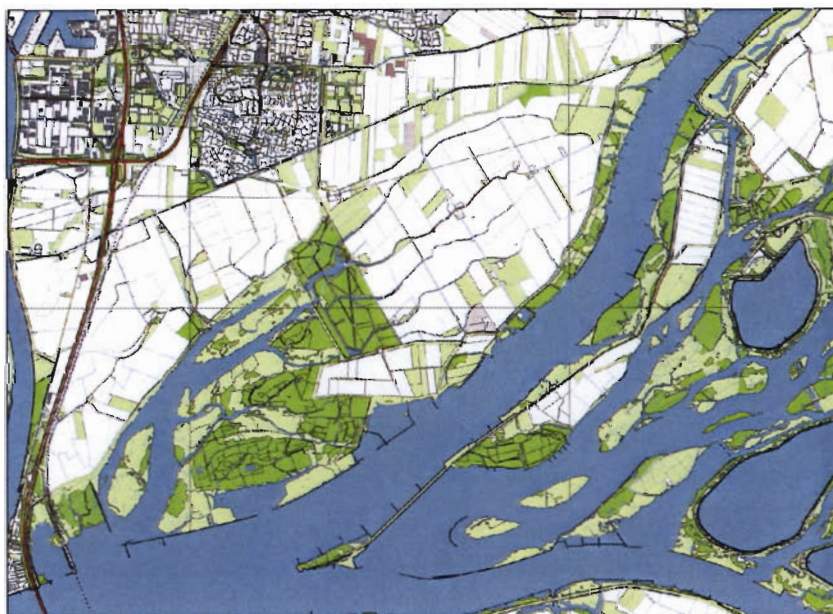
2 De ontwerpstudie

De opgave

Voor de ontwerpstudie is een concreet voorbeeld gekozen uit de problematiek rondom de beleidslijn "Ruimte voor de Rivier". Voor het waarborgen van de veiligheid van ons land stelt deze beleidslijn grootschalige ingrepen in het vooruitzicht zoals het verlagen van uiterwaarden, het verleggen van dijken, het reserveren van ruimte voor het tijdelijk bergen van water en voor de aanleg van nieuwe geulen. Hierdoor zullen grote delen van het riviereengebied van karakter veranderen. Het gaat daarbij dus om grote ingrepen die een integrale aanpak vergen, waarin naast hydraulica ook mogelijkheden voor natuurontwikkeling, recreatie, agrarisch gebruik of stedelijke ontwikkelingen moeten worden meegenomen. Bestaande (landschappelijke) kwaliteiten kunnen hierbij versterkt worden, vroegere kwaliteiten hersteld, of nieuwe kwaliteiten toegevoegd.

De ontwerpstudie heeft betrekking op het ontwerp van rivierverruimende maatregelen voor de Nieuwe Merwede ter hoogte van de polder de Biesbosch op het Eiland van Dordrecht.

Het plangebied: Polder de Biesbosch aan de Nieuwe Merwede.

Het plangebied

De Grote Biesbosch

Het plangebied maakt deel uit van de Grote Biesbosch, ontstaan bij de St. Elisabethsvloed in 1421. Een overstroming die polder De Groote Waard verandert in één watervlakte. Later ontstaan hier door sedimentatie zand- en slikplaten. In een voortdurende wisselwerking tussen de krachten van het water en de inspanningen van de mens het gebied te cultiveren, ontstaat de Biesbosch zoals wij die kennen. "Losse" poldertjes door inpolde-

ringen samengesmolten tot grotere landbouwgebieden. Tot smalle watergangen gereduceerde en afgedamde kreken. De Nieuwe Merwede en de Bergse Maas worden gegraven voor een betere waterafvoer. Ingrepen die de Grote Biesbosch in drie gescheiden compartimenten opdelen: de Sliedrechtse, Dordtse en Brabantse Biesbosch. De natuurlijke dynamiek verdwijnt vrijwel geheel bij het sluiten van de Haringvlietdam.

Dordrecht en omgeving

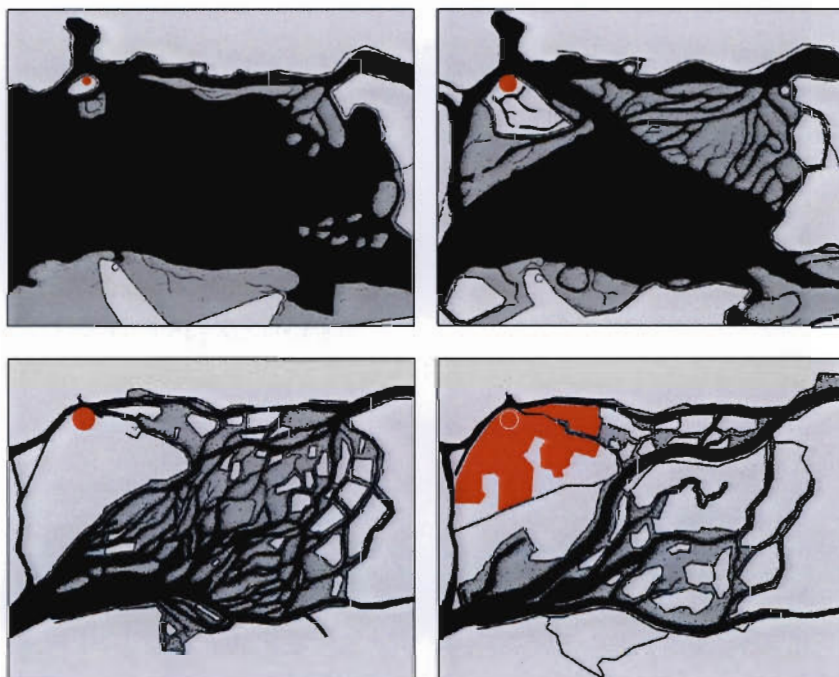
Dordrecht blijft tijdens de St. Elisabethsvloed gespaard en komt te midden van een grote zoetwatergetijdedelta te liggen. De handelsstad is nadrukkelijk georiënteerd op de Merwede. Vanuit de stad worden inpolderingen ondernomen. Zo ontstaat het Eiland van Dordrecht. Lange tijd vormt de strakke lijn van de Wioldrechtse zeedijk de zuidelijke grens tussen land en water; de bescherming van de stad tegen het soms woeste water van de Biesbosch.

Tot de explosieve groei in de 20^e eeuw blijft de omvang van Dordrecht ongeveer gelijk. Daarna rukt de woningbouw in zuidelijke en oostelijke richting op, tot aan de Wioldrechtse zeedijk. Deze ontwikkeling maakt deel uit van de uitbreiding van de Randstad. Met de expansie van de stad groeit ook de behoefte aan recreatiemogelijkheden. Het landelijk gebied wordt een uitloophet voor de stedeling.

Polder de Biesbosch

In de jaren dertig wordt via een werkverschaffingsproject Polder de Biesbosch ontgonnen. Min of meer haaks op de stroomgeulen - de zogenaamde "elzen" - wordt een regelmatig stelsel van wegen aangelegd. De stroomgeulen zelf worden in de polder opgenomen en gereduceerd tot watergangen. Met deze ontginning ontstaat een zeer vruchtbare landbouwpolder met fruit en aardappels als belangrijkste producten. Naast de landbouw worden natuur en landschap steeds belangrijkere functies van het gebied. Eind jaren tachtig leidt dit er toe dat geleidelijk gronden aan de landbouw worden onttrokken. In 1988 wordt een 130 ha groot gebied

.....
De ontwikkeling van de Grote Biesbosch:
van een dynamisch getijde gebied naar
een verstuurd cultuurlandschap.

aan de westkant ingericht als boswachterij. Nadien worden plannen ontwikkeld voor de ontwikkeling van een groot strategisch groenproject in Polder de Biesbosch.

Op die manier is ten zuiden van de Wieldrechtse Zeedijk een landschap met een bijzondere gelaagdheid ontstaan:

- de oost-west gerichte Elzen, als rudimenten van de voormalige Biesbosch-geulen;
- haaks daarop het regelmatige patroon van de ontsluitingswegen, strak beplant met populieren;
- daartussen de open landbouwpolders met nog enkele kenmerkende griendterpen;
- tot slot de transformatie van een deel van de polder naar bos-, natuur- en recreatiegebied.

.....
Eén van de "elzen": voormalige Biesbosch geulen die de ontwatering van de polder verzorgen.

De resultaten

De resultaten van de ontwerpstudie zijn hierna samengevat.

Faciliteren

BKH adviesbureau (Delft)

Uitgangspunt

Het uitgangspunt is een structurele vergroting van de capaciteit van de Nieuwe Merwede met een minimale verstoring van de huidige structuur en het bestaande gebruik van de polder.

Twee varianten

Er zijn twee varianten denkbaar:

de Minimum Variant

De Minimum variant omvat een dijkverlegging waardoor een 700 m brede geul aansluitend aan de noordoever van de Nieuwe Merwede ontstaat. De geul vergroot de afvoercapaciteit van het gebied met circa 250 m³/s.

Voor dit alternatief moet er eenzijdig een nieuwe dijk worden aangelegd. Obstakels voor stroming worden verwijderd. Boerderijen en bedrijfsgebouwen in de geul zullen moeten verdwijnen.

Faciliteren: de Minimum Variant

Legenda

Dijken

- aanleggen
- versterken
- verlagen
- verwijderen
- sifon

Maaiveld

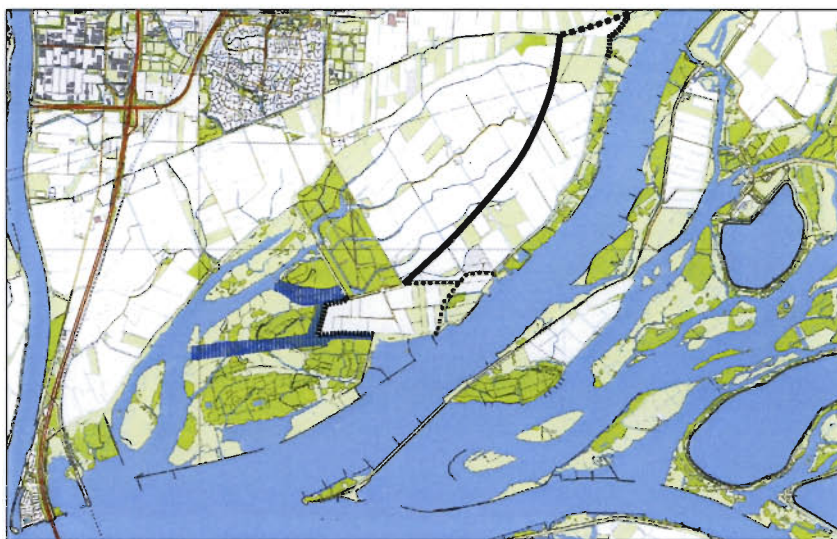
- verlagen
- verhogen ("terp")
- ruimte voor natuurlijke processen (erosie, sedimentatie)

Beplanting

- verwijderen
- aanbrengen

Wegen

- verhogen

de Maximum Variant

In de Maximum variant is de hele polder de Biesbosch (2000 m breed) beschikbaar voor het verwerken van afvoerpieken. De afvoercapaciteit wordt door deze ingreep vergroot met circa 700 m³/s. De kade aan de nw-zijde van polder de Biesbosch wordt opgewaardeerd tot dijk. Woningen en bedrijfsgebouwen worden verplaatst. Enige bebouwing is acceptabel bij (her)plaatsing op een twee meter hoge terp. Het Elzenbos wordt heringericht tot een gebied met lage begroeiing.

Faciliteren: de Maximum Variant

Legenda

Dijken

- aanleggen
- versterken
- verlagen
- verwijderen
- sifon

Maaiveld

- verlagen
- verhogen ("terp")
- ruimte voor natuurlijke processen (erosie, sedimentatie)

Beplanting

- verwijderen
- aanbrengen

Wegen

- verhogen

De Maximum variant geeft een bovengrens aan voor de mogelijkheden die het plangebied biedt voor de vergroting van de capaciteit van de Nieuwe Merwede. De benodigde ingrepen voor deze variant zijn nader beschreven.

Inrichting Maximum variant

Dijken

De noord-westelijke grens - de Zuidbuitenpolderse Kade - wordt omgebouwd tot een hoogwater kerende dijk. Dit betekent verbreding en verhoging. Plaatselijk is deze kade geheel afgegraven en is een nieuwe dijk gedacht. Om het water van de polder naar de Tongplaat Polder te laten stromen is de bestaande dijk over een afstand van 1200 meter verwijderd.

Overlaten

Om stroming door de polder te faciliteren zijn overlaten ontworpen. Hiertoe is aan de bovenstroomse zijde van de polder de dijk over een lengte van 2500 m verlaagd (bij Kop van 't Land). Een overlaat aan de benedenstroomse kant zorgt ervoor dat het water de polder weer kan uitstromen. De hoogten van de overlaten is zodanig dat het gebied één keer per vijf jaar onderloopt. Genoeg om mensen ervan bewust te houden dat de polder kan overstromen en niet zo vaak dat het grote overlast voor de overblijvende functies (landbouw en recreatie) oplevert.

Geulen

Het geulen-gebied ten zuidwesten van de polder is te hoog en te dicht begroeid om het water te verwerken. Daarom is parallel aan de zuidwestelijke overlaat een kanaal geprojecteerd dat het water opvangt en afvoert naar de geulen. De geulen worden verdiept en verbreed om het water te kunnen vafvoeren.

Bebouwing

De bewoning en de bedrijfsgebouwen moeten uit de polder verdwijnen. De agrarische bedrijfsgebouwen met bijbehorende woonhuizen worden verplaatst naar locaties achter de hoogwaterkering. Eventueel kunnen bedrijfsgebouwen op twee meter hoge terpen in het gebied geplaatst worden.

Het recreatiebos

Het recreatiebos wordt omgevormd. Er komen wetlands (open water, moerasgebieden) en hogere stroken met lage begroeiing en een kruidenvegetatie. Op deze stroken kunnen fietspaden en andere voorzieningen aangelegd worden.

.....
De Maximun variant bij hoog water (l) en de Maximun variant onder normale omstandigheden (r).

.....
De Minimum variant bij hoog water (l) en de Minimum variant onder normale omstandigheden (r).

Respecteren

Bureau Waardenburg (Culemborg)

Uitgangspunt

Het uitgangspunt is een oplossing voor rivierverruiming te vinden die de historische structuren in de polder respecteert, maar tegelijkertijd past in de traditie van de waterbeheersing, de strijd van de mens met het water. Dergelijke maatregelen hebben een precedent: de aanleg van de Nieuwe Merwede vanaf 1863.

Ontwikkelingsrichting

Voor vergroting van de afvoercapaciteit bij hoge rivierstanden wordt voorgesteld de meest noordelijke kreek: het Noorderdiep weer aan te takken op het buitenwater. De rest van de polder blijft gevrijwaard van hoogwater. De overige kreken krijgen een natuurfunctie en voor de interne waterberging.

Het herstel van het Noorderdiep betekent dat polder De Biesbosch een eiland wordt. Dit past binnen de historische kreken- en eilandenstructuur van de Biesbosch als geheel. Het herstel van deze structuur geeft een versterking van de cultuurhistorische identiteit en waarborgt het behoud van waardevolle patronen en elementen. De polder behoudt een functie voor -aangepaste- landbouw en kan zich recreatief profileren als een eiland van rust en ontspanning. Door de vorming van het eiland wordt de polder enigszins onttrokken aan de stedelijke dynamiek vanuit Dordrecht.

Eventueel kan het dijken- en krekenspatroon dienen als structurering voor toekomstige stedelijke expansie. De dijken kunnen de dragers worden van de groenstructuur en de recreatieve routes.

Inrichting

Noorderdiep

Het Noorderdiep wordt via overlaten bovenstrooms aangetakt op de Nieuwe Merwede en benedenstrooms op de Dordrechtse Biesbosch en zal permanent water voeren. Het maaiveld wordt aan weerszijden van de kreek 40 cm verlaagd, waarna in de kreek erosie- en sedimentatieprocessen vrij spel krijgen. Vanaf de dijken maakt de nieuwe kreek de rivierdynamiek

.....
Respecteren: voorgestelde ingrepen.

Legenda

Dijken

- aanleggen
- versterken
- verlagen
- verwijderen
- sifon

Maaiveld

- verlagen
- verhogen ("terp")
- ruimte voor natuurlijke processen (erosie, sedimentatie)

Beplanting

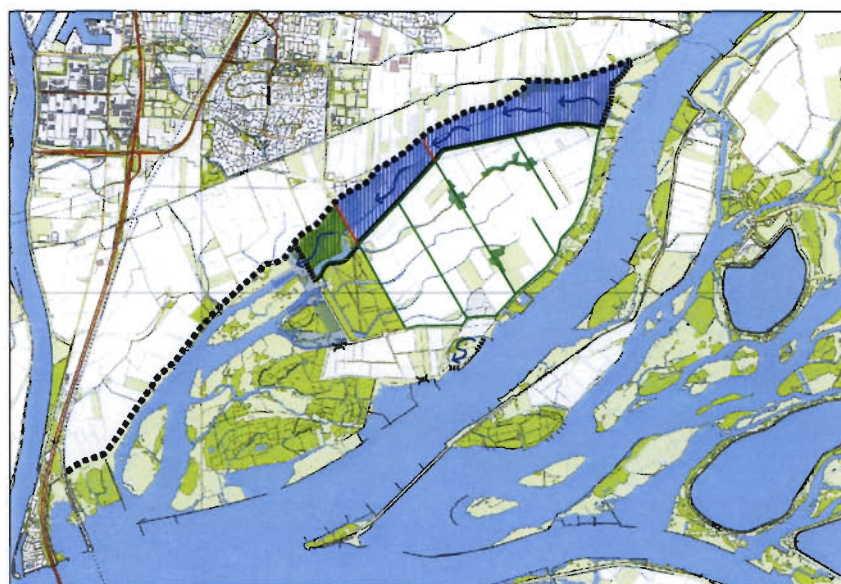
- verwijderen
- aanbrengen

Wegen

- verhogen

Bebouwing

- nieuwbouw (op terpen, eilanden)

zichtbaar, wat historisch gezien hoort bij dit gebied. Twee bruggen verbinden de polder met Dordrecht.

Dijken

Ten zuiden van het Noorderdiep is een nieuwe waterkerende dijk gedacht. Aan de noordzijde zal de Zuidbuitenpolderse Kade een functie als hoofdwaterkering krijgen en dus verstevigd worden. Hierdoor kan de oudere Wioldrechtse Zeedijk, met het markante profiel en de fraaie dijkebebouwing, grotendeels gespaard blijven.

Polder

Het groene karakter van de polder wordt door erf- en laanbeplanting versterkt. Deze beplantingen zijn zo ontworpen dat de openheid van de polder behouden blijft. De Noorder Elsweg is bestemd als recreatieve as, met beperkte ruimte voor nieuwe bebouwing.

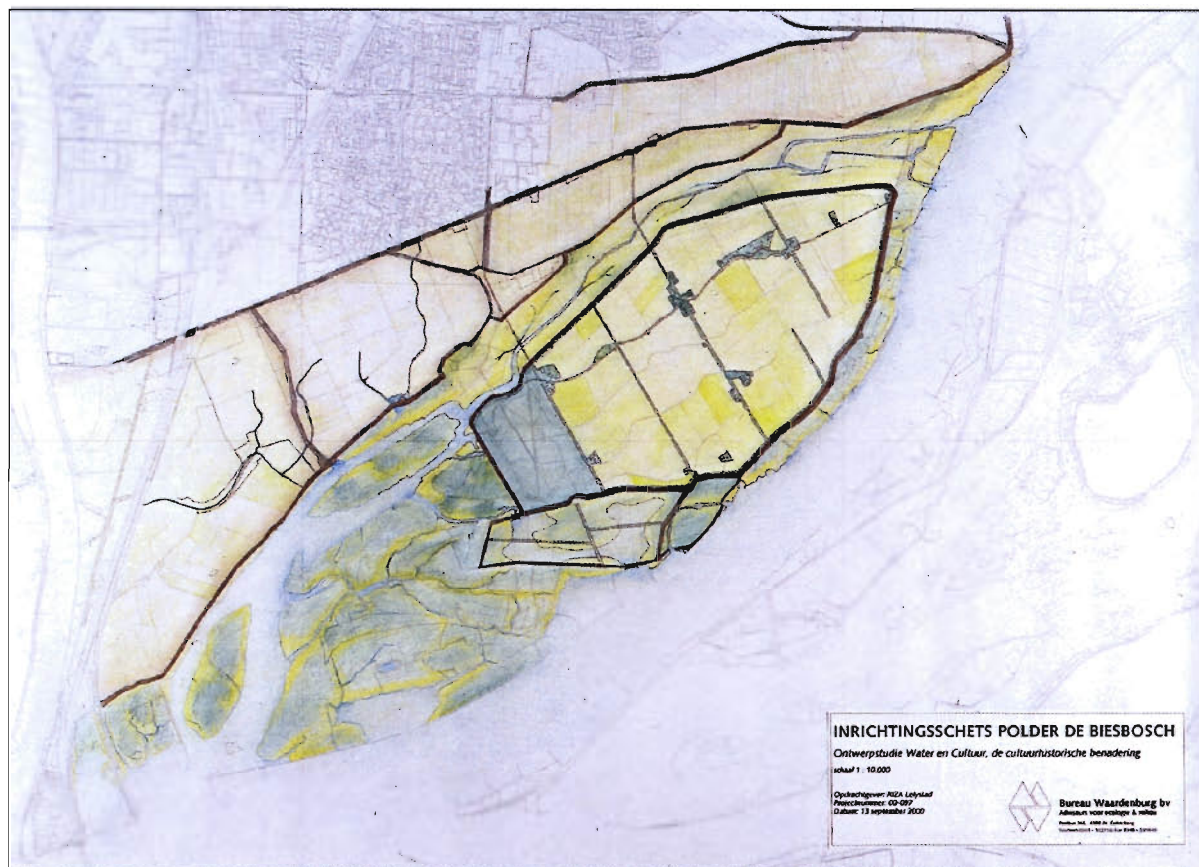
Historische elementen

Verspreid door het gebied liggen markante historische elementen (griendwerkershuisjes, bunkers, eendenkooien). Deze hebben hun functie verloren maar vertellen veel over de geschiedenis van het gebied. Er wordt voor gepleit deze via een minimaal beheer in stand te houden. Ontsluiting of nieuwe functies zijn ongewenst. Juist de ontoegankelijkheid, de geheimzinnigheid en de nutteloosheid zijn de te koesteren kwaliteiten.

Tongplaat en Zuidplaatje

Beide platen zijn voorlopers van Polder De Biesbosch en vormen herken-

.....
Respecteren: het landschapsplan.

bare landschappelijke eenheden. In het plan - waarin deze polders een functie krijgen voor waterberging - blijven beiden herkenbaar door behoud van de omringende dijken. De Tongplaat wordt een open rivier-getijdenpark met wisselende waterniveaus. Over de dijk wordt een rondwandeling mogelijk. Voor de interne ontsluiting worden binnen het historische verkavelingspatroon kaden en knuppelpaden aangelegd. Het Zuidplaatje wordt een vloedbos, door de bestaande kreek aan te takken op de Nieuwe Merwede.

Combineren

Bosch Slabbers Landschapsarchitecten (Arnhem))

Uitgangspunt

In de achtertuin van het meest verstedelijkte gebied van Nederland - de Deltametropool - ligt een van de grootste natuurgebieden: de Biesbosch. Een gebied dat het verdient versterkt, verbeterd en beleefbaar gemaakt te worden. Een ambitieus doel dat alleen haalbaar is wanneer gezocht wordt naar "coalitiepartners". Door het combineren van programma's kunnen doelen worden bereikt die vanuit de afzonderlijke opgaven elk voor zich nooit gehaald zouden worden. Dit geldt ook voor Rijkswaterstaat bij het uitvoeren van het Ruimte voor Water-beleid.

Ontwikkelingsrichting

De opgave voor rivierverruiming biedt kansen voor een versterking van de landschappelijke kwaliteit van de Grote Biesbosch. De samenhang tussen de onderscheiden delen van de Grote Biesbosch wordt hersteld. Tussen de Wieldrechtse Zeedijk en de Brabantse zandgronden ontstaat een zee van ruimte voor de rivieren. Dijken worden geslecht en voormalige kreekherkrijgen hun betekenis door aansluiting op de rivieren. Het water schept een hernieuwd patroon van platen en geulen. Een deel van de platen zijn niet of moeilijk toegankelijk. Hier krijgen natuurlijke processen alle ruimte. Andere platen zijn toegankelijk en bieden mogelijkheden voor combinatie

Combineren: voorgestelde ingrepen

Legenda

- Dijken**
 - aanleggen
 - versterken
 - verlagen
 - verwijderen
 - sifon
- Maatveld**
 - verlagen
 - verhogen ("terp")
 - ruimte voor natuurlijke processen (erosie, sedimentatie)
- Bepianting**
 - verwijderen
 - aanbrengen
- Wegen**
 - verhogen
- Bebouwing**
 - nieuwbouw (op terpen, eilanden)
- Recreatie**
 - ontwikkelen

van natuur en recreatie. De nieuwe Biesbosch biedt voorts ruimte voor nieuwe woonmilieus. Hier krijgt het begrip Delta metropool een nieuwe dimensie.

Inrichting

De Wieldrechtse Zeedijk e.o.

De Wieldrechtse Zeedijk wordt een harde grens tussen stad en water. De dijk wordt versterkt. Verbreding en verharding maken een multifunctionele betekenis mogelijk; fietsen, skeeleren en auto-rijden. Het aangrenzende buitendijkse land ontwikkelt zich tot een natuurlijk en avontuurlijk uitloopgebied. Stedelijke uitbreiding van Dordrecht kan tot tegen de dijk plaatsvinden. Zo ontstaan woonfronten met uitzicht op de Nieuwe Biesbosch.

De Nieuwe Merwede

De afvoercapaciteit van de rivieren wordt door het herstel van de Grote Biesbosch op regionaal niveau dermate verruimd dat de Nieuwe Merwede minder water hoeft af te voeren. Dit laat in de bredere stukken van de Nieuwe Merwede - binnen de vereisten voor de scheepvaart - de ontwikkeling van nieuwe platen toe.

Polder de Biesbosch

Ook Polder de Biesbosch wordt grotendeels overgeleverd aan de dynamiek van het water; de dijken rondom worden verwijderd. De hoogteligging bepaalt dat delen van de polder aanvankelijk vrij droog zullen zijn terwijl andere delen, langs de geulen, juist natter worden. Onder invloed van natuurlijke processen ontstaan nieuwe patronen van geulen en platen.

Nieuwe Woonmilieus

Er is gezocht naar het combineren van extra ruimte voor de rivier met het ontwikkelen van woonstrips met een hoge woningdichtheid (zoals Borneo-Sporenburg in Amsterdam). Het stedelijk wonen in een door de natuur gedomineerde omgeving leidt tot een bijzondere woonomgeving vol contrasten. De verhoogde ontsluitingswegen - afgeleid van het regelmatige ontginningspatroon van de polder - liggen als een autonoom patroon over het grillige waterlandschap.

Woonstrips en rafelranden

De wooneilanden worden gevrijwaard van erosie en hoog water. Afhankelijk van de stroming zullen de strips aanwassen of zullen drogere delen wegspoelen. Zo genereert de delta zelf de ontwikkeling van een dynamisch uitloopgebied. Afhankelijk van die dynamiek zullen de buiten-

.....
Een indruk van het buitendijkse stedelijk uitloopgebied

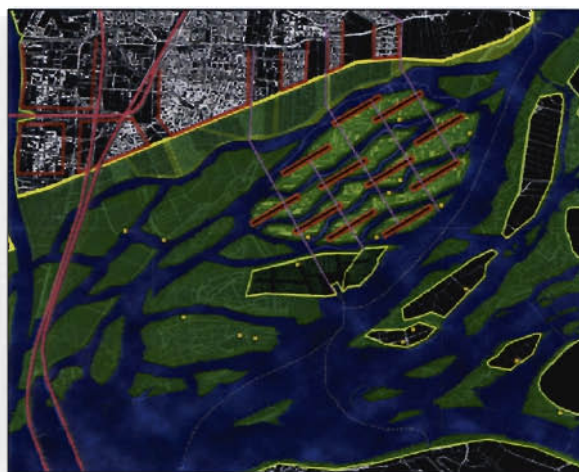
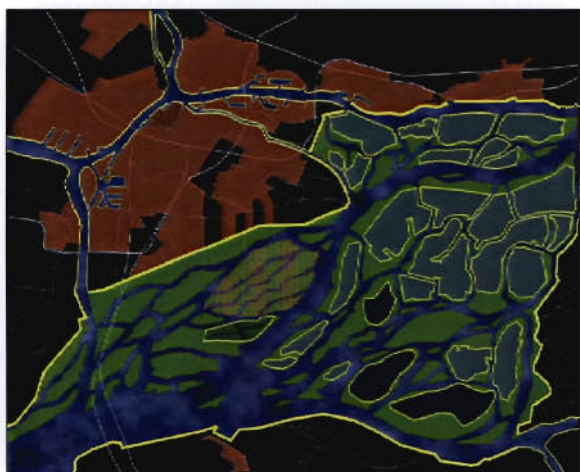

dijkse gebieden verschillende vormen van gebruik toestaan. Rondom strips ontwikkelen zich - als in Ruigoord - stedelijke rafelranden. De gebruiksin- tensiteit kan toenemen, totdat een extreem hoogwater door overstroming of erosie het gebruik weer terugwerpt in de tijd.

Recreatief Knooppunt

De polders aan de zuidzijde worden ontwikkeld tot een recreatief knoop- punt. De plek is goed bereikbaar vanaf de Wieldrechtse Zeedijk door het doortrekken van een ontsluitingsweg. Het gebied fungeert als vertrekpunt voor tochten in en om de Grote Biesbosch. De polders zelf worden ont- wikkeld als bosgebied waarin door uitkap gebruiksruidten worden gevormd (verblijfsrecreatie, themapark).

.....
Ontwikkelingsinrichting voor het
hele Biesbosch-gebied en het Land-
schapsplan

3 Ten slotte: Ontwerpend plannen!

De ruimtelijke verbeelding - zoals geïllustreerd in de ontwerpstudie voor de rivierverruiming bij Polder de Biesbosch - toont aan dat er ten aanzien van de interpretatie van de culturele opgave rond de toekomstige waterhuishouding verschillende opties voorliggen. Met soms zeer verschillende toekomstige landschappen als ruimtelijk gevolg. Het in beeld brengen van deze mogelijkheden maakt het gegeven manifest dat er ten aanzien van de te volgen strategie omtrent de waterhuishouding van de toekomst "iets te kiezen valt". Er zijn meerdere oplossingsrichtingen die niet zonder meer uit een analyse van fysieke verschijnselen kunnen worden afgeleid. De verschillende mogelijkheden tonen aan dat hieromtrent een maatschappelijk debat gevoerd moet worden. Er is dus niet - per sé - één "beste oplossing" voorhanden. Hetgeen direct ook impliceert dat er verschillende manieren zijn om op een eigentijdse wijze vorm te geven aan het samenspel van de vormende krachten van het water en van die vanuit de maatschappij.

Het ruimtelijk verbeelden van deze keuzemogelijkheden in de vorm van plannen en ontwerpen kan daarbij worden gezien een middel om de (mogelijke) gevolgen van de verschillende keuzemogelijkheden letterlijk 'in beeld' te brengen. En daarmee de discussie over nut, noodzaak en wenselijkheid te stimuleren, of zelfs uit te lokken. Het plan, het ontwerp moet daarbij dus niet worden opgevat als een eerste stap in de uitvoering van concrete inrichtingsmaatregelen. In deze zin opgevat is het plan een middel om de maatschappelijke discussie omtrent de te kiezen strategie te ondersteunen. Dit sluit aan bij de these van Kleefmann (1984), die het maken van ruimtelijke plannen juist ook definieert als een "zoekinstrument", waarmee de discussie over te kiezen richtingen voor belangrijke ruimtelijke vraagstukken kan worden ondersteund (vergelijk ook met het essay van Kerkstra). Deze wijze van werken is in het strategie document *Verbonden Netwerken* (Ministerie van Verkeer en Waterstaat, 2002) naar voren geschoven als de methodiek van het "ontwerpend plannen". Vanuit dit perspectief bezien zullen er - bij de feitelijke uitwerking en uitvoering van het "Ruimte-voor-Water" beleid - nog vele ontwerpstudies volgen.

Bijlagen

Bijlage 1

Geïnterviewde personen

Inleiding

Als eerste stap in de uitvoering van het project (Waterlandschappen) - waar onderhavig rapport verslag van doet - bestond uit een serie interviews. Personen van "buiten" en "binnen" de wereld van de waterstaat zijn daarbij ondervraagd omtrent hun ideeën en gedachten rond het begrippenpaar "cultuur en water". De resultaten van de gesprekken zijn verwerkt in de delen I en IV van dit rapport.

De geïnterviewde personen

Met de navolgende personen zijn gesprekken gevoerd:

F. Strolenberg	- Projectgroep Belvédère
ir. R.J.H. Docter	- Min OCW (Architectuurnota)
dhr. Van der Hagen	- Bond Heemschut
K.A. Becks	- Provincie Friesland en Interprovinciaal overleg IPO
H. Piek	- Natuurmonumenten
R. Steensma	- Stichting WEI
P. Van Dun	- Rijksdienst Monumentenzorg
P. Berends	- RWS-Hoofdkantoor
M. Zonderwijk	- Waterschap Regge en Dinkel
L. de Jong	- RWS DZH
P. van Rooy	- Bureau Accanto

De Vragen

De vragen zijn in zes categorieën ingedeeld: het project; de begrippen; de achtergrondontwikkelingen; de aandacht voor het thema in organisaties van de gesprekspartners; de rol en verantwoordelijkheden van de waterbeheerders en Rijkswaterstaat en tenslotte de suggesties voor operationalisering.

1. Het project

Wat is uw eerste associatie bij het project Water en Cultuur?

Zijn het doel van het project - en meer specifiek - van het interview duidelijk; heeft u hieromtrent vragen?

2. De begrippen

Wat verstaat u - in het verband van dit project - onder begrippen als 'cultuur', 'identiteit', 'kwaliteit van de leefomgeving'?

Welke andere begrippen lijken u in dit verband nog van belang? Zijn hieromtrent belangrijke publicaties te noemen?

In welk verband wordt u met dergelijke begrippen geconfronteerd?

3. De achtergrondontwikkelingen

Wat ziet u als belangrijke maatschappelijke vraagstukken die aard en

vormgeving van onze leefomgeving bepalen? Zijn deze te beïnvloeden (en zo ja: hoe)? Wat is daarbij de rol van het water of de waterbeheerder? Hoe kijkt u terug op de ontwikkeling van de Nederlandse cultuurlandschappen? Wat is daarbij de rol van het water of de waterbeheerder? Signaleert u daarin duidelijke omslagpunten; en zo ja, welke? Hoe ziet u - in dit verband - de relatie tussen 'behoud van bestaande waarden' en 'ontwikkeling van nieuwe'? Ziet u daarin een tegenstelling?

4. De aandacht voor het thema in uw organisatie

Kunt u kort aangeven hoe u of vanuit uw werkveld of organisatie met het relatieveld water-cultuur omgaat/wordt omgegaan? Zijn daarin specifieke aandachtspunten of problemen?

Hoe komt u daarbij in aanraking met de waterbeheerders en de Rijkswaterstaat? Komt u deze überhaupt tegen? Wat zijn daarbij uw (concrete) ervaringen? Wat ziet u als wenselijk in dit verband?

5. De rol en verantwoordelijkheid van waterbeheerder/Rijkswaterstaat

Hebben de waterbeheerders en de Rijkswaterstaat in het (recente) verleden een belangrijke rol gespeeld voor (het tot stand brengen van) de kwaliteit en identiteit van de leefomgeving? Waaruit bestond deze naar uw oordeel? Kunt u daarvan voorbeelden noemen?

Ziet u voor de toekomst een rol of verantwoordelijkheid van de waterbeheerders en de Rijkswaterstaat op dit vlak? Zo ja, waaruit bestaat deze? Ziet u daarbij specifieke probleemvelden, opgaven of thema's waarop die rol en verantwoordelijkheid zich zou moeten richten?

Zijn er naar uw mening specifieke gebieden, regio's of watersystemen waar de waterbeheerders en de Rijkswaterstaat zich in dit verband op zouden moeten richten?

6. De suggesties voor operationalisering

Acht u het noodzakelijk of wenselijk dat 'cultuur' hoog op de (politieke) beleidsagenda van de waterbeheerders en de Rijkswaterstaat komt te staan? Zo ja, wat moet daarvoor gebeuren?

Ziet u mogelijkheden om die aandacht in het praktisch handelen van de waterbeheerders en de Rijkswaterstaat te realiseren? Welke zijn dit? Gaat het daarbij om het aantrekken van specialisten, om het hanteren van specifieke methoden, om het betrekken van specifieke organisaties of bewoners?

Bijlage II

Communicatieplan

(D. Veenstra en Y. Röling)

Inleiding en achtergrond

De afgelopen 2 jaar heeft het RIZA in opdracht van het Hoofdkantoor van de Waterstaat een viertal onderzoeken op het gebied van Cultuur en Water uitgevoerd en/of uitbesteed, te weten:

- een historische verkenning van het Nederlandse landschap in relatie tot het waterbeheer,
- een drietal essays door verschillende auteurs over hun interpretatie van cultuur en water, gezien vanuit het taakveld van de waterbeheerders,
- een serie gesprekken met vertegenwoordigers van binnen en buiten de waterwereld,
- een ontwerpstudie door een drietal adviesbureaus betrekking hebbende op het ontwerp van rivierverruimende maatregelen voor de Nieuwe Merwede ter hoogte van de polder de Biesbosch op het Eiland van Dordrecht.

De uitkomsten van deze onderzoeken worden samengebracht in onderhavig werkdocument.

Dit communicatieplan beschrijft de communicatie-aanpak rondom het thema "cultuur en water" zoals beschreven in dit werkdocument en is gericht op de doorwerking ervan binnen de waterwereld.

Huidige situatie

Het waterbeheer heeft de laatste vijftientig jaar een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt. Evolueerde het kwantiteitsbeheer eerst via kwaliteitsbeheer tot integraal beheer, waarbij het watersysteem centraal stond, nu wordt water als integraal onderdeel van onze leefomgeving gezien. Het waterbeheer vormde eigenlijk steeds een afspiegeling van de tijdgeest: de wederopbouw, het kiemend milieubesef, de aandacht voor de natuur en duurzaamheid en de zorg voor de leefomgeving. Daarnaast staat het waterbeheer op dit moment voor grote veranderingen die een sterke ruimtelijke doorwerking zullen hebben. Hierbij moet bijvoorbeeld worden gedacht aan het realiseren van veerkrachtige en veilige watersystemen, een duurzame zoetwatervoorziening en een samenhangende natte Ecologische Hoofdstructuur tegen de achtergrond van klimaatveranderingen en bodemdaling, verstedelijking, de ontwikkeling van mainports en de "vernieuwing" van het platteland.

Tegelijkertijd staat de kwaliteit en identiteit van de leefomgeving en de culturele betekenis hiervan voor de mens meer dan ooit op de politieke en maatschappelijke agenda. Er is vooral zorg voor de voortschrijdende verflakking van de diversiteit en kwaliteit van het landelijk gebied. Op tal van andere beleidsterreinen is de belangstelling voor identiteit, cultuur en cultuurhistorie meer en meer op de voorgrond gekomen, getuige vele artikelen, de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening en de Nota Belvédère, die aanstuurt op de ontwikkelingsgerichte benadering van cultuurhistorische kwaliteiten bij de ruimtelijke inrichting.

Gewenste situatie

In de gewenste situatie maakt de culturele invalshoek integraal deel uit

van de opgaven rond het toekomstige waterbeheer. De waterbeheerders en Rijkswaterstaat zullen vanuit hun taken en verantwoordelijkheden actief moeten gaan bijdragen aan de culturele betekenis en identiteit van het Nederlandse landschap en de gebouwde omgeving. Hierbij zal men niet alleen vanuit het water moeten denken en handelen, maar ook haar eigen handelen kunnen vormgeven vanuit het perspectief van de omgeving. Het gaat om bewustwording van de positieve impact die water kan hebben op de leefomgeving en om bewustzijn van de eigen mogelijkheden hieraan vorm te geven. Het bewustzijn van de eigen (ontwerp-)geschiedenis als onderdeel van de ruimtelijke en culturele ontwikkeling van Nederland is hier een belangrijke ingang voor.

Doelstelling

Binnen de waterwereld eenduidigheid verkrijgen over het beoordelen van culturele waarden. Omdat het bereiken van deze doelstelling een doorlooptijd van vele jaren heeft (vergelijkbaar met het proces rondom de natuurdoeltypen), is het beter om de communicatiedoelstelling op te splitsen in:

1. doelgroep informeren
2. doelgroep enthousiasmeren
3. in kaart brengen wat we te bieden hebben/operationaliseren

Omdat het bovenstaande een erg ambitieuze doelstelling is, zal er, samen met de opdrachtgever, het Hoofdkantoor van Rijkswaterstaat, moeten worden stilgestaan bij de verantwoordelijkheden van het RIZA en bij de vraag waar deze verantwoordelijkheden ophouden.

Doelgroepen

Door de projectleiding worden "alle waterbeheerders" beschouwd als doelgroep van het project Cultuur en Water. Omdat deze doelgroep nogal breed is, kan hij in ieder geval worden opgesplitst in de volgende categorieën:

1. *Rijkswaterstaat - Hoofdkantoor, directie Water*
Regionale Directies (primair de projectleiders, maar ook het management)
Functionele Werkgroep Waterhuishouding (FWW)
Periodiek Overleg Water (POWA)
2. *Provincies* (Interprovinciaal Overleg), waterschappen (Unie van Waterschappen) en de Werkgroep Water en Ruimte van de Commissie Integraal Waterbeheer (CIW)
3. *Andere ministeries (LNV, OCW en VROM)*
Nadat het beeld van hetgeen Rijkswaterstaat met het thema Cultuur en Water wil, duidelijk is, moet één en ander worden afgestemd en waar mogelijk is worden samengewerkt met andere ministeries (à la projectbureau Belvédère).
4. *Waterbeheerders van de toekomst: de opleidingsinstituten*
 - Planologie (Amsterdam, Groningen, Nijmegen)
 - Technische Universiteit Delft (bouwkunde, stedebouw)
 - Wageningen Universiteit (kenniseenheden groene ruimte)
 - Hogeschool Larenstein
 - Academies van Bouwkunde (Amsterdam, Rotterdam)

Met betrekking tot het benaderen van de Regionale Directies van Rijkswaterstaat kan er worden ingehaakt bij de communicatie rondom één van de projecten van het Schakelpunt Water en Ruimte: "Ruimtelijke Kwaliteit".

Om een duidelijkere segmentatie van de doelgroepen te krijgen, zal er een overleg worden georganiseerd met een aantal personen van binnen en buiten het RIZA.

De uiteindelijke doelgroepen zullen moeten worden onderverdeeld in de categorieën:

1. Besluitvormers
2. Beleidsvoorbereiders
3. Personen die gericht zijn op de uitvoering

Doelstellingen en doelgroepenmatrix

- Informeren Enthousiasmeren Operationaliseren Besluitvormers
- Beleidsvoorbereiders
- Personen die gericht zijn op de uitvoering

Communicatieboodschap

Alvorens de communicatieboodschap vast te stellen, zal er één of meerdere bijeenkomsten met (een gedeelte van) de doelgroepen moeten worden georganiseerd met als doel het krijgen van feedback over hun houding ten opzichte van de culturele invalshoek in het toekomstige waterbeheer. Het werkdocument kan hierbij als discussiestuk dienen. De communicatieboodschap kan vervolgens gezamenlijk worden opgesteld en er kan worden nagedacht over hoe deze boodschap in de wereld kan worden gezet. Het voordeel van zo'n bijeenkomst is dat er op deze manier draagvlak ontstaat voor de boodschap.

Communicatiemiddelen

Gezien het beperkte budget zal er gekozen moeten worden voor communicatiemiddelen die relatief goedkoop zijn en niet zo heel veel tijd in beslag nemen.

Er kan worden gedacht aan:

Brochure

Er wordt globaal en op een heldere en leesbare manier aangegeven wat het idee is achter het project; cultuur en water in één oogopslag.

Presentaties/colleges

Het geven van presentaties en colleges aan gedeeltes van de doelgroep. Discussiebijeenkomst per segment van de doelgroep.

Tijdens een discussiebijeenkomst kan er over en weer worden gesproken over hetgeen er bij dit segment leeft in relatie tot cultuur en water.

Free publicity

Het publiceren van artikelen in vakbladen die gelezen worden door de doelgroepen.

Colofon

Eindredactie en samenstelling

M. van Buuren, C. van Drimmelen, W. Iedema (RIZA)

Foto's

Henk van Aggelen (WUR-Wageningen)

M. van Buuren (RIZA)

Tekstbijdragen

W. van den Ham (Den Haag)

K. Kerkstra (WUR- Wageningen)

Bureau MUST (Amsterdam)

R. Herngreen (Pieterburen)

Bureau BKH (Delft)

Bureau Waardenburg (Culemborg)

Bosch Slabbers landschapsarchitecten (Arnhem)

M. van Buuren (RIZA)

Coördinatie productie

Henk Bos (RIZA)

DTP opmaak

Evers litho & druk (Almere)

RIZA werkdocument nr. 2002.118x